

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

X. évfolyam
4. szám

SZEGED
2020

Redigunt

TAMÁS ANTAL, ZSUZSANNA JUHÁSZ, KRISZTINA RÚZS MOLNÁR,
ZSOLT SZOMORA, NORBERT VARGA

Collegium scientiae actorum:

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, JÓZSEF LICHTENSTEIN, BARNA MEZEY,
LÁSZLÓ NÁNÁSI, GÁBOR ROKOLYA, ARNDT SINN, BÉLA SZABÓ,
ISTVÁN SZABÓ, GERHARD THÜR

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

ANTAL TAMÁS, JUHÁSZ ZSUZSANNA, RÚZS MOLNÁR KRISZTINA,
SZOMORA ZSOLT, VARGA NORBERT

A folyóirat tudományos testülete:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, MEZEY BARNA,
NÁNÁSI LÁSZLÓ, ROKOLYA GÁBOR, SINN ARNDT, SZABÓ BÉLA,
SZABÓ ISTVÁN, THÜR GERHARD

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

GÖRÖG MÁRTA

dékán

Kiadványunk rövidítése

FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

A műszaki szerkesztést és a nyomdai munkálatokat az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

TARTALOMJEGYZÉK

BALOGH ELEMÉR A trieri érseki tartomány bírósági szervezete.....	5
[DIÓSZEGI] SZABÓ PÁL Isten ítélete, fegyverben.....	35
GÁL ANDOR A bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánítása mint büntetendő cselekmény.....	57
JÓZSEF HAJDÚ The collective complaint procedure of the European Committee of the Social Rights.....	73
JUHÁSZ ZSUZSANNA A fogvatartottak levelezésének tiszteletben tartásához való jog az Emberi Jogok Európai Egyezményének 8. cikke alapján.....	87
KISS BARNABÁS Az alkotmány, illetve az alaptörvény fogalma és viszonyának alakulása a magyar közjog történetében.....	101
NAGY ZSOLT A Kritikai Jogi Tanulmányok, mint jogszociológiai mozgalom és inellektuális következményei.....	125
RÉVÉSZ BÉLA Bibó István utóéletének első tíz éve.....	151
SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények fogalma a nemzetközi közjog szemszögéből.....	177
ZOLTÁN VÍG Contractual offer under the Vienna Convention: the latest developments in the case-law.....	195

BALOGH ELEMÉR*

A trieri érseki tartomány bírósági szervezete

Adalék a középkori egyházi bíráskodás németországi intézménytörténetéhez

A középkorban a bíráskodás természetesen hozzá tartozott a hatalomgyakorláshoz. Igaz volt ez nem csak a világi hatalmat kezükben tartókra, hanem az egyházra is. Az egyházi *iurisdictio* formailag és tartalmában is nagyon eltérő intézményeket alakított ki, ezek közül most elsősorban azt emelem ki, hogy a IV. lateráni zsinattól (1215) kezdődően fokozódó mértékben érvényesült az az elvárt gyakorlat, hogy a szentszéki bíráskodásban alkalmazott jogot mint egyfajta tudósjogot (német nyelvterületen: *gelehrtes Recht*) kell alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy az egyházi bíróságokon azt az Európában egyetemesnek számító jogot (*ius commune*) használták, amely csaknem teljes mértékben az antik római jog adaptációjára épült: *ecclesia vivit lege Romana*. Ezt a jogot egyik európai nemzet sem tekinthette élő, nemzeti jognak, ezért ma így mondanánk: szupranacionális jog volt, s tudós jognak is nevezhető, mert az egyetemeken oktatták, ott lehetett elsajátítani, tudományos fokozatot szerezni belőle *etc.* A középkorban egységes egyház jogaként pedig tudatosan zsinórmértéknek (*ius canonum*) tekintették, s bár tartalmának részletszabályai térben és időben rendkívüli változatosságot mutattak, a főbb elvek szilárd egységén a római kúria mindenkor éberem örökölte.

A kánoni anyagi és eljárásjog bázisát jelentő antik római jogot Itáliától, de még Franciaországnak a déli területeitől eltekintve is, azoktól eltérően, Németországban valóban föl kellett fedezni, s egy lassú fejlődés eredményeként épült bele abba az alapvetően germán tradíciójú jogi kultúrába, amely teljesen más alapokon állott, mint a későantik római, császári jog. Ebben a recepció folyamatban azok a tanult jogászok vitték a főszerepet, akik eleinte döntően klerikusok voltak, majd lassan önálló jogász réteggé jelentek meg az európai jogi kultúra fejlődésének történelmi színpadán, s akiket Bónis György találóan

* egyetemi tanár, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Európai Jegtörténeti Tanszék

jogtudó értelmiségnek nevezett el.¹ Ezek az itáliai és franciaországi egyetemeken tanult jogászok a római jog intézményi rendszerének és jogászai gondolkodásmódjának *elsajátítása* révén, hazájukba visszatérve, az egyházi bíróságokon rendszerint bírói pozíciót betöltve alakították évszázadokon át a joggyakorlatot.

Külföldi tanulmányokat ezek a német származású peregrinusok főleg a 14. század közepéig folytattak; akkortól fokozódó mértékben jelentek meg a német tartományokban alapított újabb egyetemek, így már egyre kevésbé kellett külföldre utazni a római és/vagy kánoni jog elsajátítása céljából.² Hangsúlyozni kell a kétféle jog kettősségét, különbözősége mellett a szoros egybetartozást is, amelyet ez az egyetemista réteg személyesített meg, s amelynek szerepe a kiformalódó németországi egyházi bíráskodásban jogtörténelmi jelentőségű.³ Az egyetemeken tanult jogot (*gelehrtes Recht*) alkalmazó bírák új paradigmát alapoztak meg, amely a kontinentális európai jogi kultúrában máig érvényes: *iudex secundum allegata, non secundum conscientiam iudicare debet*.⁴

A rendszerint püspökök által vezetett egyházmegyék bíróságai között sajátos helyet foglaltak el azok a németföldi fórumok, amelyek élén egyházi tartományurak állottak. Ez nem volt Európában általános jelenség, hiszen például a magyar királyságban egyetlen püspökség sem számított önálló tartománynak, abban a hűbérjogi vagy közjogi értelemben bizonyosan nem, ahogyan ez Németországban megvalósult. Elsősorban hűbérjogi szem-

¹ A szerzőt idézem: „Jogtudó értelmiségnek tekintem [...] azt a réteget, amely az *artes*-jellegű ismereteken túl egyetemen vagy a praxisban elsajátította a római, kánoni vagy hazai jog tudományát; ennek birtokában a politikában, a diplomáciában, a jogszolgáltatásban, a jogügyleti forgalomban vagy az államigazgatásban működött, s a jogászai vagy hivatali munkával kereste kenyerét, esetleg szerzett vagyont [...]” BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Budapest, 1972. 174–175. pp.; továbbá uő.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 16–92. pp.

² Cf. COING, HELMUT: *Römisches Recht in Deutschland*. In: *Ius Romanum Medii Aevi, Pars V, 6*, Mailand, 1964 [a továbbiakban: COING 1964] 47, 50–52, 54–55. pp. TRUSEN, WINFRIED: *Anfänge des gelehrten Rechts in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte der Frührezeption*. Wiesbaden, 1962. 3. p.

³ „Zu Beginn der Entwicklung bildeten die Kleriker durchweg die Studentenschaft. Gegenstand ihrer Bemühung war nun zwar nicht das römische Recht, sondern das kanonische Recht, das neben dem römischen als selbständiges gelehrtes Recht bestand; doch war ohne eine gewisse Kenntnis des römischen Rechts bei dem engen Zusammenhang, in dem beide Rechte standen, ein richtiges Verständnis des kanonischen Rechts nicht möglich. Die so ausgebildeten Kleriker entfalteten ihre entscheidende Tätigkeit in der Reorganisation der kirchlichen Gerichtsbarkeit in Deutschland, die, so läßt sich insgesamt sagen, Anfang des 13. Jahrhunderts begann und einhundert Jahre später, zu Beginn des 14. Jahrhunderts beendet war; sie verbreiteten hierbei die spezifisch rechtswissenschaftliche Methodik [...] Das kanonische Recht wurde damit zum Wegbereiter für das römische Recht in Deutschland.” BUDISCHIN, HANS JÖRG: *Der gelehrte Zivilprozeß in der Praxis geistlicher Gerichte des 13. und 14. Jahrhunderts im deutschen Raum* (Bonner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen 103). Bonn, 1974. 1–2. pp.; cf. COING 1964, 12, 69, 80. p; WIEACKER, FRANZ: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 2. Aufl. Göttingen, 1967. 117. p.

⁴ Habilitációs monográfiájának első soraiban ezt írja Nörr erről a tételről: „Den modernen Prozeßrechtssystem Kontinentaleuropas wohlvertraut hat die Parömie in deren Dogmensystemen ihren gefestigten, sicheren Platz, einen hervorragenden Platz sogar. Denn sie verkörpert eines der entscheidenden Elemente, denen der moderne Zivilprozeß seine dogmatische Struktur und sein Gesicht in der Praxis verdankt.” NÖRR, KNUT WOLFGANG: *Zur Stellung des Richters im gelehrten Prozeß der Frühzeit: Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat* (Münchener Universitätschriften 2). München, 1967. 1. p; cf. MÜBIG, ULRIKE: *Recht und Justizhoheit. Historische Grundlagen des gesetzlichen Richters in Deutschland, England und Frankreich* (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 44). Berlin, 2003. 76–80. pp.

pontból volt kiemelkedő jelentősége a három egyházi választófejedelemnek, a mainzi, trieri és a kölni érseknek, akik a hűbéri struktúrában (*Heerschildordnung*) a második birodalmi hűbér szintjén helyezkedtek el, s a legmagasabb birodalmi tisztségviselők között találjuk őket. E három érsek azonban birodalmi pozíciója mellett a római egyház struktúrájában is rendes helyet foglalt el, judikatúrájuk e vonatkozásban belesimult az egyház általános gyakorlatába. A részleteket illetően azonban érdemes közelebbről szemügyre venni őket.

1. Az érseki törvénykezés kezdetei Trierben

A korai középkor századaiban minden nagyobb jelentőségű ügyet, amelyekhez a jogviták eldöntése is tartozott, a tartományi zsinatokon tárgyalták, amelyeken olykor a *suffraganeus* francia püspökségek (Metz, Toul és Verdun) illetékességébe tartozó ügyek is sorra kerültek. A zsinatot az érsek vezette, de ha jelen volt a király vagy egy pápai legátus, akkor neki adta át a főhelyet. Ezekben a nagygyűléseken nemcsak egyházi előljárók (püspökök, prépostok, apátok, plébánosok), hanem világiak (a főnemesség, miniszteriálisok, sőt a nép képviselői is) szintén nagy számban vettek részt. Az ilyen zsinatokon hozott határozatokat pecsétjével nemcsak az érsek, hanem mellette még sok más tekintélyes személy is hitelesítette, így azok autoritása, jogi bizonyító ereje kiemelkedően magas volt. Ezeket a zsinatokat rendszertelenül tartották és eléggé ritkán, a jogviták elintézésére irányuló igény viszont lényegében folyamatos volt. Ezért hamarosan kialakult egy ítélkezési gyakorlat a székhelyen, *ahol in gradibus iuxta aulam publicam* vagy egyszerűen csak *in aula publica*, a dóm melletti Marienkirche épületében, sőt olykor magában a dómban ültek széket a dómkápolna prelátusai, akik – a zsinathoz hasonlóan – szintén bírói tanácsban jártak el; bírótársaik előkelő nemesek és miniszteriálisok (*Dienstleute*) voltak. A 12. század második felétől előszeretettel ruházta át bíraskodási jogkörét a trieri érsek (a pápai delegált bíraskodás mintájára) alkalmas, jogban jártas klerikusokra, a döntési jogkört azonban gyakorta fenntartotta magának.⁵

Külön aktivitásként említendő a 10. század fordulójától megélénkülő oklevéladó érseki tevékenység. Ez az írásbeliséggel, közelebbről a jogi írásbeliséggel a legszorosabb kapcsolatban álló gyakorlat a széles értelemben vett törvénykezés (*freiwillige Gerichtsbarkeit*) egyik legfontosabb attribútuma. Oklevelek hitelesítéséről (*Beglaubigung und Siegelung*) van szó, olyan oklevelekről, amelyek tartalmához az esetek legnagyobb részében az érseknek semmiféle köze nem volt, ám a kialakult gyakorlat szerint az érseki hatalom párosulva a pecséthasználattal hitelesítéssel (*sigillo et banno nostro placuit confirmari*), az oklevélnek a királyi oklevelekhez hasonló tekintélyt, jogerőt kölcsönzött. A hitelességet erősítette, hogy leggyakrabban sok tanút alkalmaztak. A kiterjedt írásbeli munkát egész írnoki személyzet látta el, amelynek élén a 10. században még egy kancellár állott, akit a 11. század második felében újabb tisztségviselők (*Domscholaster, Bibliothekare*) váltottak fel.

⁵ BEYER, HEINRICH – ELSTER, LEOPOLD – GOERZ, ADAM: *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die preußischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien*, 3 Bände, Coblenz, 1874 [a továbbiakban: MU] 2, 26. p.; 3, 1. p.

Albero érsekkel kezdődött meg az a folyamat, hogy külföldi egyetemeket járt, tanult klerikusok jelennek meg az udvarban. A sort a párizsi illetőségű Alberich *magister* nyitotta meg, akit az érsek Trierbe hívott és kinevezte az érseki iskola vezetőjévé. Ebben az időben készült Gratianus ismert remekműve is, így nem szorul magyarázatra, hogy Alberich egész sor kánonjogászt vitt magával, akiknek a műveltsége magasan fölülte állhatott a Trierben addig tevékenykedő jogászokénál.

Miként Mainzban, Trierben is jelentős szerepet játszottak az oklevéladói tevékenységben az érseki káplánok, akiknek hivatala gyakran egyéb javadalmakkal is gazdagodott. Az érsek személyes szolgálatában állottak (*familiaries*), ruházatot és ellátást is kaptak. Ez egy tanult személyekből összeállított hivatal volt, amely nemcsak kancelláriai, azaz oklevélkiállítói tevékenységet végzett, hanem az érseki udvar világi és egyházi igazgatásában is jelentős szerepet kapott.⁶

A püspöki vizitációkból kifejlődött vándorbírászkodás (*Sendgerichtsbarkeit*) a trieri egyházmegyében is kialakult, s hasonlóan működött a világi, tartományúri törvénykezéshez. Miként ott a grófok kíséretükkel bejárták tartományukat, úgy a püspökök is hasonlóan jártak el a kíséretükben lévők (főesperesek, *Landdechanten etc.*) segítségével. A *Send* átlagos lefolyása ez volt: az első napon kihallgatták a helyi egyházközség elöljáróit, a második naptól kezdődően pedig a nép megjelent tagjait kérdezték meg a helyben történekről. A konkrét esetekről szóló vallomásokról a klerikusokat és a hét ülnököt (*Sendschöffen*, őket a püspök választotta ki a közösségből, s esküt kellett tenniük arra, hogy minden bűnös tettet jelentenek, és semmit el nem hallgatnak) kérdezték meg. Az ítéletet az egyháziak hozták, s a püspök hirdette ki. A büntetések rendszerint nyilvános vezeklések voltak, és a világi bíróságok által párhuzamosan megállapított büntetések kiegészítéseinek számítottak.

A főesperesek a korai időkben még csak a püspökök kiküldöttei (*missi*) voltak, a 12. század folyamán azonban hivataluk gyors önállósodásnak indult és átvették a vizitációs jogkört.⁷ Ennek fő oka az volt, hogy a szász császárok alatt a püspököknek gyakran kellett távol lenniük egyházmegyéjüktől birodalmi teendőik miatt, valamint tartományúri dolgaik is megsokasodtak. Leginkább csak az előírás szerinti négyévente került sor vizitációkra. A püspöki látogatások, tekintve a népes küldöttséget, komoly terhet jelentett a helyi egyházaknak, ezért kialakult ennek pénzbeli megváltása, amit négyévente kellett teljesíteni az érseki udvar számára, és jóval mérsékeltebb terhet jelentett, mint az átvonuló látogatók vendéglátása.⁸ A főesperesi vizitációk, amelyek

⁶ Cf. RICHTER, PAUL: *Die kurtrierische Kanzlei im späteren Mittelalter*, Heft 17 der Mitteilungen der K. preuß. Archivverwaltung (1911). 2, 109. p.

⁷ Cf. SCHROEDER, ALFRED: *Die Entwicklung des Archidiaconats bis zum 11. Jahrhundert*. München, 1890. 37. p.

⁸ A IV. lateráni zsinat (1215) kifejezetten megtiltotta ezeket a pénzügyi igényeket, pedig az már a megelőző lateráni zsinat (1179) által tilalmazott vendéglátáshoz képest is elviselhetőbb volt. A III. lateráni zsinat szerint az érsek a vizitációk alkalmával érje be 40-50, a főesperes 5-7, a dékán 2 lóval; ne vigyenek a püspökök vadászkuttyákat és idomított madarakat magukkal. A terhek olykor annyira neheztek voltak, hogy egyes helyeken el kellett adni az egyházi kincseket, előteremtendő a költségek fedezetét. Nem csoda, hogy inkább vállalták a szokásos négyévenkénti adományokat (*Abgaben*); cf. HEFELE, CARL JOSEPH: *Concilien-geschichte, nach den Quellen bearbeitet*. 2. Aufl., Freiburg im Breisgau, 1856 [a továbbiakban: HEFELE 1856]. 5, 631. p.

részben az előző helyére léptek, jóval olcsóbbak voltak.⁹ A főesperes pozíciója azzal arányban erősödött, ahogyan távolodott a püspök (különösen a tartományi hatalmat gyakorló egyházfejedelmek) egyházmegyéjétől. A püspök gyakran és hosszan volt távol, a főesperes viszont helyben maradt. Az egész tartományi klérus *engedelmességgel* tartozott neki éppen úgy, mint a maga helyén a püspöknek. Tartós püspöki távollét idején a főesperes nem egyszer teljes hatáskörben járt el.¹⁰

A trieri egyházmegyében az öt főesperesi tisztség nemcsak széles helyettesítő jogkört kapott, hanem ezzel parhuzamosan jól jövedelmező állásnak is számított. Biztosan nem véletlen, hogy az érsekek gyakran ültették közeli rokonaikat ebbe a székbe. Hillin érsek röviddel halála előtt az egyik főesperességet (Dietkirch) *unokaöccsének*, a még gyermek Godinnak adományozta. Igaz, utóda Arnold visszavette magához a hivatalt, de ez is visszatetszést keltett. Egy további példa: Johann érsek szintén unokaöccsét, Ortwinnt ültette az egyik főesperesi székbe (Carden); Theoderik érsek az egyik fivérét (Mefried), unokaöccsét (Arnold von Isenburg) és még két további rokonát (Siegfried és Heinrich von Bolanden) tette meg főespereseknek. A főesperesek gyors térnyerése bizonyos aggodalommal töltötte el a püspököket. A segítséget a segédpüspökök jelentették, akik a püspökök jól és pontosan definiált helyetteseiként jártak el; eleinte egyedi megbízásokat teljesítve, de már a 13. század második felétől állandósult hivataluk, amely azonban sohasem veszélyeztette a püspöki joghatóságot. A főesperesek erős pozíciójukat, amely a törvénykezés hatásköreiben is időről időre jelentkezett, az egész középkoron át, ha csökkenő intenzitással is, megőrizték. Majd csak a *tridentinum* vonta meg tőlük teljesen a *iurisdictio* valamennyi jelentős hatáskörét és rendelte őket általánosan a püspök joghatósága alá. Megvonták tőlük valamennyi házassági és büntetőjogi ügyben való ítélkezést, hasonlóan a kiközösítés és más *fenyítőjog* alkalmazását.

2. A bíraskodás helyszínei

A bíraskodás mint a hatalomgyakorlás kiemelten fontos területe számára sohasem volt közömbös a helyszín. A középkor jogi kultúrájában a nyilvánosság különösebb elvi megfontolások nélkül is magától értetődő volt, így természetes, hogy a középkor első századaiban az érseki bíraskodás a szabadban, leggyakrabban a dóm előtti téren (*in facie maioris ecclesie*) zajlott. Az *officialis* által vezetett bírói fórum is eleinte templom(ok) előtti téren végezte tevékenységét, így egyik ítélet kihirdetésére (1233) is a Liebfrauenkirche bejáratánál (*in claustro maioris ecclesiae*) került sor.¹¹ Jó évszázaddal később is még a szabadban, leggyakrabban a templomkertben ültek székét; egy oklevél

⁹ Egy helyi zsinat (Rouen, 1190) fennmaradt rendelkezése szerint a főesperesnek fizetendő vizitációs díj nem lehet több mint 3 solidus; cf. HEFELE 1856, 5, 663. p.

¹⁰ Bruno érsek egyik, az egyházat kirablók és megkárosítók kiközösítése tárgyában kibocsátott kiközösítő határozatában a bűnbánók feloldozásának jogát a főesperesre ruházta át „*ubi aliis negotiis impeditus adesse non potero.*” GOERZ, ADAM: *Mittelrheinische Regesten – die beiden Regierungsbezirke Koblenz und Trier*. 4 Bände, 1876–1886. Nachdruck Aalen, 1974. [a továbbiakban: MR], 2, 524. p.

¹¹ Cf. MU 3, 57. p. 3, 485. p.

(1336) szerint „*ante fores ecclesie Trev. ex opposito putei ibidem, ubi iudices ecclesie Trev. et archidiaconorum consueverunt ad iura reddendum*” s a templomkert kútjánál (an dem Bronnen uf dem Frythofe) született döntés (1352) a trieri esküdtszék és az érseki kúria közti illetékességi jogvitában.¹²

a) A központi kúria: Trier

Trier városában nyilvánvalóan a dóm épülete környéken (*auf dem Steinsitz vor der Dompforte*)¹³ ült leggyakrabban össze a szentszék – legalábbis a melegebb hónapokban. Télen viszont az érseki kúria vagy a székeskáptalan valamelyik termében (*in capitulo et consistorio Trev., ubi ius reddi consuevit*), avagy magának az officialisnak a kúriájában ült össze a bíróság. Először Balduin érsek rendelt egy külön helyszínt az officialis bíraskodása számára (*aula consistorialis*), amely korlátokkal tagolt helyiség volt; Rudolph Losse hagyatékából tudjuk (1344), hogy a bírák, ügyvédek és jegyzők a publikumtól ekként voltak elválasztva. Két, egymást nyolcnaponta váltó nuncius őrizte folyosó vezetett ehhez a helyiséghez. Ez a terem állandósult a továbbiakban az érseki kúria hivatalos bíraskodási helyszínévé.¹⁴ Az ülések *zur Prime Zeit* kezdődtek, az ítéletek kihirdetésére pedig rendszerint a vesperás idején (*vel quasi consueta ad iura reddendum*) került sor.

b) A koblenzi kúria

A 13. század derekától, Arnold érsek (1242–1259) működésétől kezdve alternatív tartományi székhely (*quasi pro domicilio*) lett Koblenz.¹⁵ Utóda, Heinrich von Finstingen is előszeretettel időzött ott. Ez alkalmakkor az érseki bíraskodás személyesen is megvalósult, de azután a megszorodó birodalmi feladatok s egyéb ügyek miatt a személyes bíraskodást itt is felváltotta a klerikusok általi működés. Ezt Koblenzben eleinte főleg a két legfontosabb apátsági templom (St. Florin és St. Kastor) hozzáértő papjai végezték. A koblenzi bíraskodás megszilárdítását Heinrich érsek előbb egy állandósított *iudex delegatus* által próbálta megvalósítani, s e tisztségre elsőként St. Florin dékánját, Johannt ültette, aki működése idején (1271–1285) a rendes bíraskodás mellett az oklevéladási tevékenységet is buzgón gyakorolta. Egyfajta együttműködésre is van példa az egyházmegye két központjának (Trier és Koblenz) két bírója között: egy alkalommal a tanúk kihallgatását a trieri *officialis* végezte el, az ítéletet azonban ugyabban az ügyben a koblenzi bíró, Johann dékán hozta meg.¹⁶

¹² Más német területekről is vannak hasonló feljegyzések: Wormsban egy pápai küldött bíró hozott ítéletet (1313) az ottani Szent Márton templom kertjében, s Wetzlarban is hasonló történet korábban (1226) két érseki bíró részéről. Cf. MICHEL 1953, 46–47. pp.

¹³ Ennek emlékét őrzi a trieri főesperes, H. von Finstingen *officialis*ának egy oklevele (1291): „Man denkt hierbei an den 'Krummelstuhl' in der Weihbischofskapelle des Trierer Doms!” MICHEL 1953, 46. p.

¹⁴ Érdekes és fontos adatokat közöl cikksorozatában Hermann Spoo arról az épületről, ahol Trierben az egyházi érseki bíróság ülésezett: SPOO, Hermann: *Aus der Geschichte einer deutschen Bischofsstadt: Trier*. In: *Landeszeitung* vom 2. 11. bis 12. 11. 1949, Nr. 3, 4, 6, 8, 12.

¹⁵ Cf. MICHEL, FRITZ: *Wie entstand die Landeshoheit des Erzbischofs von Trier in dem Gebiete zwischen Lahn, Rhein, Sayn und Gelbach?* In: *Zeitschrift für Heimatkunde von Coblenz*, Jahrg. 1, 1920. 84. p.

¹⁶ Cf. MR 4, 955. p.

Az új érsek, Boemund alatt a koblenzi kúria ítélkezési gyakorlata szerénynek mondható. Jelentős eset emlékét őrzi az az oklevél (1300), amelyet egy császári közjegyző, Heinrich de Lilio (*alias* Aco) állított ki, s amelyet *officialis curie Confluensis* pecsételt meg. Érseki működésének végére tehető a trieri egyházmegye bíróságainak megketőzöttsége.

Az első koblenzi *officialis, magister* Johannes de Bastonia (1306-tól St. Florin dékánja is). Név szerint ismerjük a mellette (1307-től) működő pecsétnököt: *magister* Arnold. Az újabb *officialis*, Johann von Engers hitelesített egy oklevelet, méghozzá saját pecsétje híján a koblenzi érseki kúria titkos pecsétjével. Őt követte rövid ideig, Caesarius, majd mintegy húsz esztendőn át *magister* Jakob, St. Florin dékánja ült az *officialis* székében. Róla említést érdemel, hogy nem szenteltette magát pappá – ami nem volt akadály a számára, hogy plébánosa lehessen jó ideig (1319–1323) az egyik koblenzi plébániának (Liebfrauenkirche). 1347-től az *officialis* székében *magister* Heinrich von Wesel tűnik fel, de a következő évben feladta hivatalát és Balduin érsek kancelláriáján szolgált tovább, s az érsek halála után az új főpap, Boemund szolgálatában is megmaradt mint *clericus et capellanus domesticus et familiaris*.

Az új bíró *licenciatus iuris* Jordan von Halptze. Ezidő tájt a koblenzi bírói kúria gyakran gyűlt össze St. Florin templomának ebédlőtermében (*refectorium*). Rövid ideig *licenciatus iuris* Simon von Boppard lett a bíró, majd Jakob von Montabaur személyében mintegy húsz éven át (utolsó említése: 1387) tevékenykedő *officialis* került a bírói székbe. Jakob a legtöbb oklevelet személyesen írta alá, ami újdonságnak számított, mert előtte a kúriai jegyzők és írnokok végezték ezt a munkát. Utóda Tholmann lett, majd Arnold von Lohnstein, nemsokára pedig *doctor utriusque iuris* Johann Herbordi von Linz következett. Hamarosan pedig újabb *officialis* jelenik meg, *magister* Johann von Konstanz *licenciatus in decretis*. 1409 és 1420 között nincs okleveles említése koblenzi bírónak, majd ekkor feltűnik Werner érsek addigi titkára, *licenciatus in utroque iure* Simon Matthie von Boppard, aki 1417-től általános helynök is; Otto érsek haláláig bizonyosan ő volt a koblenzi bíró.

Fontos információkat közöl egy 1429-ből fennmaradt oklevél, amely a pecsétnök, Johannes von Vallender készítette a koblenzi kúria aktuális pénzügyi helyzetéről. A bevétel 509 fl. 8 *albus* és 9 *heller*, volt s az alábbiakból tevődött össze: 19 házassági ügy (21 fl. 5 *albus*), 22 *primi fructus beneficiorum* (58 fl. 15 *albus* 9 *heller*), 5 *medii fructus ratione permutationum* (26 fl. 9 *albus*), 2 megalált holttest (1 fl. 2 *albus*), 13 *marca domini ratione testamentorum* (71 fl. 18 *albus*), *recepta de registro contumaciarum* (21 fl.), *recepta de registro recognitionum* (24 fl.), 6 *sententiis definitivis* (11. fl. 23 *albus*), de simplicibus absolutionibus et citationibus (140 fl. 17 *albus*), *recepta de conquestibus, sequestribus et brachiis secularibus* (1½ fl. 5 *albus*), *ab amicis domini et a commendatore* in Schiffenberg (130 fl. 14 *albus*). Az *officialis* jövedelme öt hónapra 25 aranygulden, ezen kívül 6 fl. pro tunica hyemali.

1433-ban *magister doctor decretorum* Helwich von Boppard az *officialis*, három évvel később *licenciatus in decretis* Simon Grans von Rynberg, egy évre rá pedig *licenciatus in decretis* Johann von Frankfurt. Ő azon kevés hivatalnokok közé tartozott, akikben a gyanakvó érsek (Jakob) teljesen megbízott, ezért gyakran küldte diplomáciai missziókba is. E gyakori távollétek miatt sor került egy helyettes kinevezésére is (1445), *doctor decretorum* Johannes de Latolapide, St. Paulin dékánja személyében. Johann

szintén betöltötte az általános helynöki tiszteket, ám mindkettőt feladta 1449-ben, s utóda egy korábbi *officialis, doctor decretorum* Helwich von Boppard lett. Urához, az adósságban úszó Jakob érsekhez való viszonyát jól szemlélteti az a zálogszerződés, amelyet 1454-ben kötöttek a koblenzi várban, tárgya pedig 1000 fl. és 200 véka (*Malter*) zab volt. Az érsek halálával (1456) Helwich helyett új bíró lépett elő, *magister doctor iuris utriusque* Johann Gemminger. Ő is viselte párhuzamosan az általános helynöki tisztséget. A helynöki tisztség ellátása miatt sokat volt távol, ezért többször kellett helyettesről gondoskodnia, mint történt ez (1462) Johann Theoderici és (1467) Johann Matthie von Bacharach személyében. Halála (1472) után székében *doctor iuris utriusque* Johannes Erpel következett. Néhány évvel később (1477) újabb bíró került kinevezésre: *magister doctor decretorum* Servatius Goszwin.

A Koblenzhez területileg legszorosabban kötődő főesperesi kerület, Dietkirchen viszonya változó volt az *officialis* hivatalához, de a korszak végére határozottan jó kapcsolat alakult ki, s erősödött meg. Ennek jeleként a nevezett archidiakónus egész hivatalát rábizta a koblenzi bíróra, aki magát ettől kezdve gyakorta nevezte *generalis iudex curie Confluentine*. Hasonló gyakorlat figyelhető meg Karden főesperes esetében is.

A trieri egyetem alapítása (1473) érezte hatását Koblenzben is, amennyiben több egyházi javadalmat egyetemi tanároknak kötöttek le. Emellett erősödő kapcsolat tapasztalható az egyházi bírák és az egyetemi oktatók között. Egy koblenzi *officialis*, Richard Gramann 1500-ban átköltözött Trierbe, ahol rövidebb ideig ugyanezt a hivatalt is ellátta, de főleg abból az okból, hogy az érsek kötelezte őt egy javadalom (St. Florin) fejében évenként 25 előadást tartani az egyetemen, mindkét jogból. Gramann utóda Koblenzben *magister doctor legum* Johann Gutmann lett, aki 1495-től tagja volt az érsek udvari bíróságának (Hofgericht). Az utolsó, általa jegyzett okirat 1514-ből való.

A koblenzi *officialis* bíráskodásának színhelye eleinte a St. Florin templom étkezőterme volt, de hamarosan átköltöztek a St. Martin kápolnába: *in capella Sti. Martini annexa ecclesie Sti. Florini, in qua ad ius reddendum pro tribunali sedere consuevimus hora prima*. A bíróság üléseinek azonban voltak más színhelyei is, mint ugyanannak a templomnak egy másik kápolnája (Katharinenkapelle), sőt maga a kerengő (*Kreuzgang*). Az ítéletek kihirdetésére leggyakrabban a szabadban került sor, általában a Martinskapelle melletti kis templomkertben (*in angulo prope murum curie domini nostri Trev.*). Tárgyalások folytak még egyéb helyszíneken is, mint pl. az érseki udvarban (*aula inferior curie archiepiscopi Trev. ante fenestram prope ortum curie eiusdem*). Egy, a bíró és négy ülnök által tett és a jegyzőtől meghitelesített adományozásra pedig *infra quatuor lapides ante hostium ecclesie Sti. Florini respiciens super curiam* került sor (1318). A korszak végére állandósult a bíróság székhelyeként a régi érseki palota, ahol az *officialis* szolgálati lakása is volt.

A koblenzi consistorium ülésezéseinek gyakoriságáról kevés adatunk van. A középkor végére kialakult gyakorlat a heti egy ülést mutatja, de egy 1521-ből való rendelet heti két (szerda és szombat) tárgyalási napot írt elő.

c) Terra gallica

A trieri egyháztartományhoz tartozott régóta egy további terület, a korabeli Luxemburg délnyugati határán található négy vallon dékánátus: Longuyon, Juvigny, Jvoix és

Bazailles, melyeknek lakossága francia ajkú volt. Világi viszonylatban ezek Bar hercegségéhez tartoztak, egyháziilag pedig eredetileg Verdun püspöke volt a főpásztoruk. Luxemburg, Arlon, Mersch és Remich túlnyomórészt németajkú dékánátusaival együtt azonban, legkésőbb 1256-tól, Longuyon főesperesi kerületet alkották, amelyet a négy vallon dékánátus miatt így is neveztek: *archidiaconatus terrae gallicae vel terrae romanae*.¹⁷ Az egyházi bíráskodást itt szinte kizárólagosan a főesperes és a dékánok gyakorolták. Itt is kialakult az a gyakorlat, hogy kánonjogban képzett személyekkel töltsék be a bíráskodást végző hivatalt. Így 1265-ben Longuyon dékánja a bíró (*offizial en romance Terre*), 1274-ben egy bizonyos Jakes, Stenay plébánosa töltötte be e tisztséget. Elvárás volt a francia nyelv ismerete, és pedig nemcsak az *officialis* oldalán, hanem a bíróság többi tisztviselője (ügyvédek, *procuratores* és jegyzők) részéről is. Valószínűleg a hely földrajzi és kulturális sajátosságai miatt történetesen, hogy Heinrich von Finstingen trieri érsek Longuyon illetékes főesperesével egyetértésben egy saját kúriát létesített itt.

Először a 13. század végén (1284) történik említés egy *offizial en romance Terre monsignor l'arcevesque de Treves*, akinek egy kegyúri jogvitában kellett döntést hoznia, név szerint: Jean de Laferté, Jvoix-ból való klerikus. Az új érseki kúria létesítése persze érzékenyen érintette (főleg anyagi szempontból) az illetékes főesperest és a székeskáptalant is, ezért Heinrich érsek halála után a választási feltételek közé beiktatták, hogy tartományi bírakat (Landoffizialen) a jövőben nem lehet megbízni, de a következő érsek, Boemund ezt nem tekintette magára nézve kötelezőnek, s ki is nevezte a vidék (terra gallica) bírójául Jacques d'Amez-t.

Súlyos konfliktus alakult ki azonban annak nyomán, hogy a főesperes *officialisa* is párhuzamosan tovább végezte dolgát, jóllehet ellene és az egész székeskáptalan ellen az érseki és pápai parancsok semmibe vétele miatt kiközösítés volt elrendelve! Ez a renitens főesperesi *officialis* egy jegyző, Egidius volt. Bírói székét a trieri dóm kapujában ülte.¹⁸ 1304-ben már a trieri érseki kúria *officialisa*. Boemund érsek halálával (1299) eltűnt *terra gallica* kúriája, s megerősödött Longuyon főesperesének pozíciója. 1312-ben az ő bírója a távollévő érsek általános helynökével együtt erősített meg egy, két trieri kolostor között létrejött egyezséget. Balduin érsek halála után oldódott a feszültség. A luxemburgi uralkodó ismételten elfogadta az érsek egyházi bíráskodásra vonatkozó joghatóságát (Wenzel herceg 1358, 1363), de a valóságban a folyamatos egyházi törvénykezést első fokon *propter locorum distantiam viarumque discrimen nec non ad maiores sumptus evitandos* a tartományi dékánok folytatták, kivéve a trieri *officialis* és a segéd-püspökök számára fenntartott ügyeket: *beneficium*, büntettek és házassági ügyek.

Választottbírói tevékenységük is jelentős maradt, s változatlanul keresett 'hiteles helyek' gyanánt jártak el közhitelességet élvező pecsétjeik birtokában. A dékánok tekintélyéről sokat elárul egy Juvigny kerületéből való vizitációs jelentés, amely szerint „*decanus hic sicut in aliis, in alienandis et commutandis bonis ecclesiasticis utitur maiori quam episcopus autoritate.*”¹⁹

¹⁷ Cf. BASTGEN, Hubert: *Die Geschichte des Trierer Domkapitels im Mittelalter* (Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft der Görresgesellschaft 7). 1910. 49. p.

¹⁸ „Auf dem Steinsitz vor der Trierer Dompforte übte er sein Richteramt aus.” MICHEL 1953, 65. p.

¹⁹ MICHEL 1953, 68. p.

Az érseki joghatóságnak bizonyos felügyelete mindazonáltal megmaradt ezen a területen is. Erre utal pl. Theodor von Rollingennek, Longuyon újonnan kinevezett főesperesének hitlevele (1502), amelyben egyebek mellett ígéri, hogy a trieri egyház jogait megőrzi, károsításoktól megóvjá, s az érsek jóváhagyása nélkül semmit nem fog elidegeníteni. Másfelől Juvigny dékánátusának 1517-ben szerkesztett statútumai is (amelyeket *per analogiam* az újonnan megválasztott dékán irányában a plébánosai által előterjesztett választási feltételeknek is nevezhetünk) tartalmazták, hogy a dékán, ha Trierből parancs érkezik a káptalanhoz, első alkalommal saját költségén kell odautaznia. Az idézésekkel kapcsolatban szintén a helybeli fórum az első: a dékán első ízben a helybelieket mindig *coram capitularibus* szólítsa színe elé.

3. Az állandó egyházi bíróság kialakulása és szervezete

A 13. század elejére a trieri egyházmegyében az igazgatási hatáskörök jó részét megszerzték a főesperesek. Igaz, a ténylegesen megmaradt és gyakorolt bíraskodási hatáskörök is számottevők voltak: *casus reservati*, első fokon megakadt ügyek, fellebbvitel, kiközösítés, házassági ügyek, valamint az oklevéladási gyakorlatban való hitelesítés. Ha az érsek nem akarta e hatáskörök gyakorlását (és a vele járó bevételeket) is elveszíteni a főesperessel szemben, szükség volt az új jogot (*ius novum*) alaposan ismerő hivatalnok munkába állítása, aki a főesperestől teljesen független személy, s kizárólag az érseket szolgálja tudásával. Egy olyan személyre volt szükség, akinek tevékenysége nem vezethetett önállósodáshoz, akinek jogszolgáltató hatalma megbízás (*mandatum*) marad mindvégig, s aki bármikor elmozdítható.

Bár az eseti megbízás alapján eljáró küldött bírák (*iudices delegati*) is intézményszerthető gyakorlatnak tűntek (Mainzban a 13. század elején egy efféle hivatal meg is alakult), inkább az állandó bíró személye felé mozdult el Trierben is a folyamat. A minták jellemzően Franciaországból érkeztek; a reimsi érsekségben már 1178-ból van adat, amikortól egy *minister, procurator*, majd később általánosan *officialis* elnevezésű hivatalnokot találunk a bírói székben.²⁰ A verduni püspök, aki a trieri érsek *suffraganeusa*, szintén alkalmazott már 1203-ban egy *officialist*. Mi több, a francia egyházmegyék főesperesei is foglalkoztattak *officialist*. Jogforrásként kell számításba venni a tours-i zsinatot, amely előírta, hogy ilyen funkcióban csak olyan személyek alkalmazhatók, akik legalább öt évig tanultak jogot.

a) Az officialis

Az egyházmegyei bíró első okleveles említése 1221-ből való, amikor is „*Wilhelmus Dei gratia maior decanus officialis domini archiepiscopi*” a székeskáptalannal egy ajándékozási jogügyletet intéz. Őt követte székében Thymar, akire való írásbeli adatunk 1227-ből való, s 1238-ban halt meg. Az ő működésének dokumentumai között találjuk azt a döntését (1233), amelynek tartalma és kifejezéshasználata egyaránt a római jog

²⁰ FOURNIER, PAUL: *Les officialites au moyen age*. Paris, 1880. 6. p.

ismeretét, a *ius novum* használatát mutatja: az egyik felet *procurator* képviseli, a perben patvarkodási esküt tesznek (*sacramentum calumniae*), a tanúvallomásokat jegyzőkönyvbe veszik és ünnepélyesen kihirdetik, a perbeli ellenvetéseket szintén lejegyzik, *ad respondendum* határidőt szabnak, majd a tanúvallomások többszöri elolvasása és megvizsgálása után tanácsadók meghallgatásával (*prudantium virorum habito consilio*) ítéletet hoznak, s döntenek a perköltségről is. Figyelemre méltó, hogy már ebben a nagyon korai bírósági döntésben szerepet kapnak jogtudók (*iurisperiti*); Theoderich mester, helyi kanonok, aki korábban (1226) ügyvédként (*advocatus*) szerepelt, valamint Konrad mester. Rajtuk kívül még szerepeltek bírósági tanúként további kanonokok és más klerikusok, sőt nemesek és ülnökök, s egyéb világiak is.

Az *officialis*, Thymar nemcsak az egyháziak egymás közti és világiakkal folytatott pereskedéseiben hozott döntést, hanem jelentős hitelesítési gyakorlatot is folytatott, mégpedig saját pecsétje alatt.²¹ 1238-ban készített végrendeletében említi egy bizonyos Tirricust, aki utódja lett: Theoderich mester. Az ő személye arra is példa, hogy az ordinárius halálával rendszerint az *officialis* hivatali ideje is véget ért – ez történt vele is. Utódja az új érsek, Arnold von Isenburg által kinevezett kanonok, Simon von Franchirmont lett, akit az oklevelek 1243 és 1252 között említenek. Míg őelőtte a bírák saját pecsétjüket használták, egy 1247-ből való döntés szerint a trieri *officialis*, Simon *sigillum Curie trev. apponi fecit*. A kúriai pecséthasználat, mint más egyházmegyékben is, annak a jele, hogy a püspök körül egy új hivatal kezdett kiformalódni: „Die Bezeichnung Curia und besonders das Dienstsiegel berechtigen zu der Annahme, daß sich damals um die Person des Offiziars eine eigene neue Behörde organisiert hat mit einem festumschriebenen Geschäftsbereich.”²² Simon bírói székét hamarosan felcserélte egy másik hivatallal; utóda szintén egy kanonok, Laurentius mester lett, majd egy egyszerű klerikus, Johann von Luxemburg következett.

Erre az időre esett, s összefüggött Johann von Luxemburg szerényebb pozícióból való bírói kinevezésével az az elmérgesedett vita, amely az érsek és székeskáptalanja közötti feszültségből táplálkozott. A kanonokok a pápához fordultak, aki kiküldöttje (*commissar*) útján állást is foglalt a felek között, mégpedig a kanonokok javára. A megromlott viszony mögött főleg a különböző egyházi javadalmak betöltése feletti rendelkezési jogkör állott, de szerepelt a vitapontok között a széles értelemben vett *iurisdictio* kérdése is. A kanonokok sérelmezték az *officialis* minden olyan bírói döntését, amelyet a főespersek jelenléte nélkül hozott.

Egy további határozat értelmében egyházmegyei bíró csak trieri kanonok lehet, s visszamenőleges hatállyal valamennyi, Johann von Luccellenburg *officialis* által hozott ítéletet érvénytelennek nyilvánított.²³ A nevezett személy bírói hivatalának ezzel vége is szakadt. Utóda – a rend szerint – rövid időre ismét egy kanonok, Johann von St. Kastor lett. A vita azonban megint kiújult, s egy pápai nuncius, *magister* Bernard de Castanetto

²¹ MR 2, 1785, 1816, 1820, 1868, 1874, 1908, 1927, 2070, 2082, 2094, 2231; 3, 75.

²² MICHEL, FRITZ: *Zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit und Verwaltung der Trierer Erzbischöfe im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Bistumsarchivs Trier 3), Kommissionsverlag des Bistumsarchivs Trier, Trier, 1953 [a továbbiakban: MICHEL 1953], 20. Cf. RIEDNER, OTTO: *Das Speierer Offizialtsgericht im 13. Jahrhundert* (Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz 29–30), Speyer, 1907. 28. p.

²³ Cf. MU 3, 1437, 1438.

új *officialist* nevezett ki (ismét egy helyi kanonokot): Reiner von Davils, akinek tevékenysége 1268-tól adatolt. Személyét nagy tisztelet övezte a székeskáptalan részéről, ui. egy korábbi ügyben ő képviselte (s nyilván sikeresen) a kanonokok testületét. Tevékenysége idején az érseki kúria visszanyerte megtépzott bírósági tekintélyét.²⁴ Számos egyházi büntetéssel igyekezett a bírósági ítéleteknek érvényt szerezni. Utóda az időközben hazatért érsek, Heinrich által kinevezett Wilhelm mester. Heinrich halála után több jelölt is pályázott érsei székre, s míg megszületett a (Boemundot támogató) pápai döntés (1289), a bírói szék üresedésben volt.

Az új *officialis* Johann Gilet lett; az ő működése viszont túlnyúlt az érsek, Boemund halálán, akinek utolsó éveit súlyosan megkeserítette az a körülmény, hogy a székeskáptalannak az ismételt pápai parancsokkal szembeni ellenszegülése miatt kiközösítés és *interdictum* került kihirdetésre, ami egészen haláláig (1299) fennállott. Gilet tehát megmaradt hivatalában, de bírói tevékenységéről csak hét oklevél tanúskodik. Nem tudni, meddig maradt meg székében; 1294-ben már egy helyetteséről (*magister* Paulinus) történik említés, s valószínű, hogy már ekkor átköltözött Metz-be, ahol 1297-ben Adolf király familiárisaként, majd 1310-ben a metz-i székeskáptalan kincstárnokaként tevékenykedett.

Még Boemund érsek idejére esik a Rajna jobbpartján, Koblenzben egy újabb kúria megalapítása. A tagolás úgy történt, hogy St. Peter, Longuyon, Tholey és a karden-i főesperesi kerületből Zell dékánátusa maradt a trieri kúria része, Karden keleti része és Dietkirchen főesperesi kerülete jutott a koblenzi kúriához. A bírósági szóhasználat így különböztetett: *officialitas Trevirensis und Confluentina*.

A Boemundot követő érsek, a gyenge kezű domonkos szerzetes Dieter (a nassauai király, Adolf fivére) alatt az ordinárius hatalma végzetesen meggyöngült, a főesperesek javára: „Der Archidiakon war damals auf dem Höhepunkt seiner Macht angelangt. Seine Inhaber hatten eine fast unbeschränkte kirchliche Jurisdiktion innerhalb ihres Sprengels, und ihre Kurien bemühten sich, auch als beurkundende Behörde zusehends an Einfluß zu gewinnen.”²⁵ Jó ideig alig tudni, kik voltak s milyen tevékenységet fejtettek ki érseki *officialisok*.²⁶

Változott a helyzet az új érsek, Balduin von Luxemburg színre lépésével. A főesperesekkel, a székeskáptalan legtektintélyesebb uraival szemben folytatott hatalmi harcában őt nem kötötték rokoni szálak a kanonokokhoz, ellenkezőleg, családi kapcsolataira politikai, sőt katonai tekintetben is bátran támaszkodhatott a főesperesek ellenében. Lagalább ilyen fontos volt kánonjogi műveltsége, amit párizsi egyetemi tanulmányai során szerzett. Több tartományi zsinatot is tartott, amelyeknek határozatai nemcsak kánonjogi szellemiséget hordoznak, hanem feltűnő, hogy bennük a főesperesek bírói joghatóságáról szó sem esik, még házassági ügyekben sem. Illetékes bíróként a statútumok rendre a püspököt és az *officialist* említik. Egész sor rendelkezést hozott, amelyek köz-

²⁴ A fokozódó tekintély jelének tekinthető, hogy Ferry von Lothringen herceg 1269-ben egy nagybátyja javára készített záloglevelet a metz-i és a toul-i *officialis* mellett a trieri bíróval is megpecsételtette. Cf. MR 3, 2414a.

²⁵ MICHEL 1953, 26. p.

²⁶ A terminológia félreérthetetlen: „Er ist Vasall des Erzbischofs geworden, dem gegenüber er mit seinem Lehnseid bestimmte Verpflichtungen übernommen hat.” MICHEL 1953, 29. p.

vetve vagy közvetlenül a főesperesi jogkörök (és bevételek) megrövidítését, egyúttal az érseki jogkörök szélesítését célozták. Így szigorú büntetéssel fenyegette azokat, akik klerikust világi bíróság elé idéztek (*privilegium fori*), vagy az érseki kúria követeit bántalmazták, okleveleit megsemmisítik. A plébánosoknak megparancsolta valamennyi végrendeletnek az örökhagyó halálát követő egy hónapon belüli beterjesztését az *officialis* hivatalához *tamquam loci ordinario*. Számos zsinati határozata foglalkozott az érseki kúriában foglalkoztatott jogi képviselőkkel (*assessore, advocati*), s feltűnnek a császári közjegyzők is, akiknek *in causis spiritualibus et ecclesiasticis* kellett okleveleiket kiállítaniuk.

Balduin érsek bevezetett egy új gyakorlatot: minden újonnan kinevezett főesperesnek írásbeli hűbéresköt kellett tennie ura irányában. Ez egyértelműen arra világít rá, hogy a trieri érsek nemcsak egyházi előjárója volt alárendeltjeinek, hanem tartományúri minőséget is hordozott, minek jeleként szabályos hűbéri jogviszonyt is létesített meghatározott személyekkel: a főesperesek ilyenek voltak. Az első ilyen eset 1329-ből való, és Heinrich von Pfaffendorf volt az a főesperes/hűbéres, aki kerületét (Karden), annak teljes joghatóságát és a hozzá tartozó várat (Bischofstein) Balduin érsektől *ad cuius collationem seu provisionem ipse archidiaconatus noster pertinet pleno iure* rendes hűbérbe (in feodum ligium et aperabile) megkapta. Az érsek és főesperese viszonylatában ezek a reverzálisok egyértelműen utaltak arra is, hogy egyszer s mindenkorra véget ért a főespereseknek kerületükben korábban élvezett teljhatalma. A főesperesi hivatal tekintélye hanyatlásának jele volt az is, hogy a 14. század folyamán drasztikusan csökkent a közreműködésükkel készített oklevelek száma.²⁷ A rangrendben bekövetkezett tartós változást mutatta az is, hogy a főesperesek titulájából a *Dei gratia* szavak eltűnnek, továbbá, hogy az érseki és a főesperesi kúrián egyidejűleg megpecsételt okleveleken első helyen mindig az officialis szerepel (mindenki más *iudices*).

Az érseki kúria bírójának a kinevezése körül korábban tapasztalt küzdelem a székeskáptalannal a múlté lett. Egy 1334-ből fennmaradt kinevezési okmányban részletes hatásköri leírást olvashatunk, benne kifejezetten utalva a főesperesek irányában kifejtendő joghatóságra: „[...] *dantes tibi plenam et liberam potestatem interloquendi, sententiandi, diffiniendi, excommunicandi, absolvendi, de excessibus cognoscendi, inquirendi, corrigendi et puniendi eosdem [...] ac institutiones ecclesiarum in causis per negligentiam aut inhabilitatem archidiaconorum seu eorum iudicum nostrorum subditorum vel per appellationes ad nos vel curiam nostram devolutis et devolvendis ac omnia alia et singula ad dicte officialitatis officium pertinentia daciendi, que requiruntur de consuetudine vel de iure.*” További hatásköröket ruházott rá távolléte esetén (*circa Renum vel alias in remotis*), s nevében számos cselekmény fogantatására jogosította fel, alkalmasint a világi kar (*brachium seculare*) segítségét is igénybe véve (*clericis sufficienter beneficiatis solummodo et in religiosis dimissorias [...] et graviter excedentes*

²⁷ A főesperesek mindazonáltal változatlanul az egyházmegye első méltóságai voltak, s jövedelmük is kiemelkedő maradt; a római kúria egy 1354-ből való okiratában egy trieri főesperesi kerület éves bevételét legkevesebb 70 aranyguldenben becsülte meg. Cf. SAUERLAND, HEINRICH VOLBERT: *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinlande aus dem Vatikanischen Archiv* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde). 7 Bände, 1294–1415 [a továbbiakban: SAUERLAND], 4, 132. p.

aut inobedientes clericos presbyteros, cuiuscumque conditionis aut status existant).²⁸ Tudnivaló, hogy mindezen hatáskörök gyakorlása során a tekintélyében tartósan megerősödött²⁹ *officialis* rendre az érseki kúria pecsétjét használta.

Balduin érsek név szerint ismert első bírása Conradus volt, akit hamarosan felváltott székében *magister* Guerrich de Gorzia. Ő annak a három általános helynöknek egyike volt (a másik kettő: Robert von Tholey főesperes és *magister* Heinrich Busschardi), akiket Balduin tartós távolléte (bátyját, VII. Henrik császárt kísérte Rómába) idejére a trieri egyházmegyében és tartományában helyettesítésével bízott meg. 1313-tól új *officialis* lépett hivatalba, bizonyos *magister* Johannes. 1320-tól egy karmelita szerzetes, Daniel von Wichterich lett az új tisztségviselő, aki szintén *vicarius in spiritualibus*, ráadásul egyidejűleg segédpüspök is, s ekként az *episcopus Motensis* cím viselője. Szembeötlő tehát, hogy ezidő tájt Trierben az egyházmegyei bíró (*officialis*) nemcsak, hogy kivétel nélkül klerikus, hanem általános helynök is, ami pedig nagyobb jogföldrajzi dimenzióban szemlélve, a dél-európai régió jellemző megoldása volt. 1324-ben egy új *officialis* tűnik fel: Everhard de Massu, aki 1331-ben meghalt. Ezután Johann Gabrielis következett, aki korábban kúriai ügyvéd volt, s az inkább kedvére való munka lehetett, mert 1334-től ismét ezt a korábbi foglalkozását űzte. A név szerint ismert következő *officialis* Johann Wilhelmi de Roremunde volt, akit először 1337-ben említ egy oklevél.

1338-tól – hosszú idő után – ismét egy tekintélyes főesperes, Boemund von Saarbrücken került a bírói hivatal élére, aki hamarosan az érseki székben is követte Balduint. Párizsban folytatta egyházbizományait, s mint magasan képzett jogász készítette el Balduin érsek megbízásából 1338-ban és 1341-ben a kiközösítő ítéleteket, valamint az összes egyházi személyt évenkénti gyűlésre összehívó körleveleket (*convocationes generales*). Érdekes eset, hogy hamarosan ismét Johann Wilhelmi került a bírói székbe, aki így kétszer betöltötte ezt a hivatalt. Őt követte Balduin érsek egyik legjelentősebb munkatársa, az Eisenachból származó *magister* Rudolf Losse, akit a mainzi érsek, valamint a speyeri és a wormsi püspök is foglalkoztatott. Tevékenységét két ránk maradt terjedelmes kézirat, egy vázlatkönyv (*Konzeptbuch*) és oklevélmásolatokat tartalmazó kötet jelzi, amelyek a 13. századig visszanyúlóan tartalmaznak adatokat. Mészire terjedt tevékenysége, sokféle hivatalt viselt, így pl. 1339-ben a mainzi érsek udvari káplánja lesz. A következő évben Rudolf palotagróf káplánjává (*clericus familiaris et domesticos*) teszi. Hamarosan a trieri érsek kancelliáriájának első jegyzője lesz (1342), majd dómdékani stallumot is kap, miután Balduin igazolta lovagi származását. Számos (jól jövedelmező) hivatallal ismerték el szolgálatait, amelyekhez végül még a nürnbergi prépostság is járult. Mindeközben a trieri érseki *officialis* hivatalát folyamatosan ellátta, valószínűleg ura, Balduin érsek haláláig (1354).

Losse bírói hivatali tevékenységét azzal kezdte (1344), hogy írásban rögzítette a bírósági ügymenetet. A rendelkezések első helyen írták elő a határidők pontos betartását-

²⁸ STENGEL, EDMUND ERNST: *Nova Alemannia*. 2 Bände, 1921, 1930 [a továbbiakban: STENGEL], 1, 313. p.

²⁹ Egy erre utaló körülménynek tekinthető az az okleveles tudósítás is (1317), amelyben Himmerode ciszterci kolostor kéri annak a privilégiumának a trieri *officialis* irányában is érvényes megerősítését Kelemen pápától, amelyet még III. Lucius pápa bocsátott ki javukra, s amelyben a szokásos egyházi bíróságok joghatósága alóli mentességet biztosítottak számukra. Cf. MICHEL 1953, 30. p.

nak szabályat; különösen vonatkozott ez a jegyzőkre, akiknek tevékenységét és díjazását szigorú górcső alá vette. Elrendelte, hogy parancsait (*mandata*), kiváltképpen a kiközösítő határozatokat, vásár- és ünnepnapokon a miséken hangos szóval ki kell hirdetni, s ezekről a hirdetményekről a plébánosok tartoznak jegyzéket vezetni. Elindította egy regiszter vezetését, amelyben minden egyes idézést rögzíteni kellett. Akkurátus ember lehetett, mert egyik nagy felháborodást kiváltó rendelkezésében (1349) megtiltotta a facipők (akár vasalt akár nem) hordását úgy a klerikusoknak mint a laikusoknak mindkét nemből, a templomokban, kolostorokban és egyházi tárgyalótermekben, mivel azok nemcsak hangosak, hanem rongálják a fáradtságos, mives munkával készült padokat: „*cum dictorum calopedum calcationibus, impressionibus et obtusionibus excavat, conterunt, radunt, corrumpunt et in suum pulverem materialem irreparabiliter resolvunt.*”³⁰

Az újabb, e székben tartósan tevékeny officialis egy tudományosan is képzett kanonista, *licenciatus in iure civili et baccalaureus in iure canonico* Albert de Saponguez. Fennmaradt privát, féldrágakőből készült pecsétnyomója, amely egy jobbában mérleget tartó ifjút ábrázol; egyfajta *ex libris*, amely utalt birtokosának bírói hivatalára. Két újítás fűződik a nevéhez. Az egyik az volt, hogy új tisztséget állított fel: a *registrator* egy speciális tevékenységgel megbízott jegyző volt. Neki kellett az időközben nagymértékben felhalmozódott regisztereket rendben tartani, különösen a makacsok (*contumaces*), valamint az adósok és hitelezők jegyzékét. A másik újítása (1369) a *procurator fiscalis* tisztségének életre hívása; az ő dolga lett az egyháztartomány pénzügyi érdekeit sértők elleni fellépés, éspedig a felkutatótól az üldözésig bezárólag. E tevékenységében a pecsétnökkel kéz a kézben járt el, akinek egyik fő dolga szintén az érseki kúria pénzügyeinek gondozása volt. Egy 15. század elejétől érvényes rendelkezés szerint minden bírósági tisztviselőnek kötelessége volt munkatársai jogsértéseit, bűneit jelenteni a *procurator fisci* irányában.

A következő érsek, Cuno von Falkenstein Boemund lemondását (1362) követően az *officialis* hivatalát ismét egy képzett és a római jogban is járatos kanonistára ruházta: *baccalaureus in iure canonico* Johann Herbordi von Lys. Az ő kinevezési okmányában is szerepel annak hangsúlyozása, hogy az *officialis* minden hivatalos ténykedéssel kapcsolatos okiratán az érseki kúria pecsétjét köteles használni. Az érseki érdekeket a római kúriában is eredményesen képviselő bíró általános helynöki kinevezést kapott (1399) urától, s egyéb javadalmak mellett (mint St. Florian prépostsága) megkapta a koblenzi bírói stallumot.

Az újabb *officialis* Trierben Johannes de Bastonia pápai kamarás lett, kinek munkássága e székben 1396-tól adatolt, de nem maradt sokáig hivatalában: 1402-ben leváltották az addigi legképzettebb tudós jogásszal: *doctor iuris utriusque und magister in artibus* Bartholomäus von Brystge (= Niederbreisig), aki emellett gyakorta használta az *utriusque iuris professor* címet is. Sajnos, csak három évet ért meg hivatalában; elhalálozván – átmenetileg Johann Herbordi von Linz helyettesítése után – újabb *officialis* következett: *licenciatus in decretis* (valamivel később *doctor decretorum*) Johannes von Arwilre. Utána egy polgári származású klerikus, *doctor decretorum* Johannes von Rode, akinek bírói tevékenysége 1416-tól adatolt. 1419-ben megvált hivatalától azt követően, hogy belépett a karthausi rendbe (és a trieri St. Alban kolostor priorja lett), utóda Friedrich von *Dudelndorf* lett. A székeskáptalan által kikényszerített, ugyanebből az évből való választási kapitulá-

³⁰ STENGEL, 2, 1, 816. p.

ció tartalmazta, hogy az érsek csak *doctorem in iure ac licentiatum seu iurisperitorum gravem et sufficientem* ültethet az *officialis* székébe. További előírások is szerepeltek még a pecsétnökökre, jegyzőkre és a *procurator fiscalis* tiszttét betöltőkre.

Otto érsek halálát (1430) követően kettős választás következett, minek nyomán két *officialis* is működött egy időben: Friedrich von Dudelndorf mellett kinevezésre került *doctor iuris utriusque* Nikolaus Dosser von Winningen *alias* Prüm, sőt egy még újabb bíró is kinevezést kapott (az ellenjelölt érsek részéről): *magister* Heinrich von Limburg *doctor decretorum*, korábban a trieri kúriában ügyvéd, aki azonban ura halála után rögtön visszalépett. Egy érdekes eset volt, amikor (1443) az új *officialis* Matthäus von Mayen, aki korábban pecsétnök volt, egy ideig megtartotta ezt az előző hivatalát is; ráadásul az eset megismétlődött, mert utóda (1446) Johann von Arlun ugyanígy tett.

A 15. század közepén a trieri *officialatus* tisztviselői kara így nézett ki: bíró (*officialis*), pecsétnök, *advocati*, jegyzők, *procurator fisci* és *Nuntien*. Előírások szabták meg az e tisztviselőkkel szemben támasztott követelményeket. Így a bírótól tisztességes életvitelt vártak el, kocsmát nem látogathatott, az egyházi rendben elfoglalt helyének megfelelő ruhát (*Kleidung von Weltgeistlichen*) kellett viselnie etc. Pervezetésében törekednie kellett a perhúzás elkerülésére (*ne lites immortales existent*), általában a perek lerövidítésére, valamint a peres felek között az egyezsége. Az ügymenet gyorsítását célozta az a szabály, hogy 10 aranyforint (*Goldflorin*) alatti perérték mellett sommásan kell eljárni (azaz mellőzhető az *oblatio libelli*, az *ordo iudiciarius* és a rendes határidők betartása). Engedélye nélkül egy jegyző vagy nuncius sem hagyhatja el az üléstermet, s a késedelmet igazolniuk kell. A *procurator* jogállását élesen elválasztották az ügyvédekétől. A nunciusok kötelesek voltak, különösen vasárnapokon, azokon a helyeken tartozkodni, amelyek nevét viselték.

b) Az általános helynök

Az érsek tartós távolléte esetén gyakorta nevezett ki egy vagy akár egyszerre több, általános hatáskörrel felruházott helynököt (*Generalvikar*). Az érsek e helyettesének (*vicarius in spiritualibus*) hatásköri elhatárolása az officialistól nem könnyű, mert olykor bíráskodási tevékenységet is végzett, s megfordítva: alkalmasint az *officialis* is ellátott egyházkormányzati feladatokat. Ilyen *vices gerens in spiritualibus* először Heinrich érsek nevezett ki (1267), bizonyos Arnold főesperest (Großarchidiakon), akit egy pápai bulla az érsek *procuratorának* nevez.

Balduin érsek szintén távolléte – fivére, VII. Henrik császárrá koronázása okából történt római útja (*Römerzug*) – idejére adott megbízást, még hozzá egyszerre három prelátusnak: Rupert (Tholey főesperese), Heinrich Ruchsardi (trieri klerikus) és Geirich von Gorzia (trieri *officialis*) számára, akik a teljes érseki *iurisdictio* feladatkörét kapták, mégpedig az egész egyháztartományra kiterjedően. Megbízási okmányuk kifejezetten tartalmazza a világiak és egyháziak által elkövetett bűntettek kivizsgálást és megbüntetését (vád nyomán és *ex officio* egyaránt), s kivételt csak a pápának fenntartott ügyek képeztek. E helynökök megbízatása hosszan, egészen 1317-ig eltartott, mivel Henrik halálát követően a trónutódlásról folytatott tárgyalások, majd Lajos császári aspirációinak támogatása több hadjárat idejére elvonta székhelyéről. A három, egyszerre kinevezett vikárius egymáshoz mért illetékessége nem volt tisztázott, általában külön-külön jártak el. A trieri *officialis* rendezte el (1313) Engers tartományi káptalanja (*Landkapitel*) és Wetzlar egyik klerikusa (*Achipres-*

byter) közt támadt viszályt. Egy másik alkalommal a két másik helynök együtt járt el Sef-ferm és Büdesheim községekből a Prüm plébánosa által követelt járandóságok dolgában. Mindhárman egyszerre hagyták jóvá (1311) egy ingatlan (*rotes Haus*), St. Matthias apátsága részéről történt elidegenítését, a következő esztendőben pedig hasonlóan jártak el egy további személy (Longuyon főesperesének bírójá) bevonásával, jóváhagyva a St. Barbara kolostor és St. Maximin apátsága közti, Billiche kegyuraságát érintő egyezséget.

Balduin 1320-ban segéspüspökét, Daniel von Wichterich karmelita szerzetest – aki az *episcopus Motensis* (egy hegy Numidiában) címet is viselte – nevezte ki általános helynökévé, aki e tiszttét 1342-ig ellátta.³¹ A továbbiakban csak elvétve kerültek kinevezésre ilyen címmel és ilyen hatáskörrel érseki helynökök (*vicarius generalis in spiritualibus*), valószínűleg azért, mert az érseki *officialis* hivatala a jogszolgáltatást teljeskörűen és kielégítően ellátta.

Az érseki kancellária is szorosan kapcsolódott a bíraskodás szervezetrendszeréhez. Élén a 14. században kancellár vagy főjegyző állott, rendszerint egy prelátus, akinek keze alatt káplánok és jegyzők, s más klerikusok dolgoztak. Az alkalmazásnál előnyt élveztek azok, akik jogot tanultak, különösen pedig azok, akik valamely tudományos fokozatnak is birtokában voltak.³² A kancelláriai tevékenység vonzó lehetett, mert arra is volt példa, hogy egy *officialis* adta fel hivatalát (1351), elcserélve egy kancelláriai munkakörrel.³³ Az oklevelekből leginkább az világlik ki, hogy a kancellária bár számos olyan ügyben eljár, amely inkább az *officialis* illetékességi körébe tartozott, komolyabb kollízióra azonban nincs utalás, mert a vitás esetek inkább egyházkormányzati jellegűek voltak, pl. a különböző érseki járandóságok követelésével állottak kapcsolatban.

c) A pecsétnök

A pecséthasználát a középkorban nemcsak általános, hanem kifejezetten nélkülözhetetlen volt. Elmaradhatatlan kelléke az okleveleknek, kiváltképpen az igazságszolgáltatással kapcsolatban kiállított iratok esetében. Az adott oklevél tartalmának közhitelességet volt hivatva biztosítani minden pecsét.

Az első trieri *officialis*ok mind kanonokok voltak, s bírói tevékenységük során használt pecsétjük is ugyanez volt. A trieri bíró, *magister* Johann szolgálati pecsétje még 1264-ből is csupán előző, dékáni (Kastorstift) tisztségéből való. Az első, ettől különböző, hivatalinak tekinthető pecsét 1247-ből való, felirata: *SIGILLUM CURIE TREVIRENSIS*. A pecséthasználát kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy vele egy önálló tisztségviselő jelent meg: a pecsétnök (*Siegler*). Első említése Trierben 1278-ból való, és a St. Simeon Stift helynöke, Reiner volt az illető. A pecsét és használata az *officialis* legfontosabb hivatali jelvénye volt.³⁴

³¹ Cf. SAUERLAND I, 544. p.

³² A kancellária titkos tanácsnoka (*Geheimsekretär*), Johann von Limburg (1391) St. Florian prépostja és Oberwesel dékánja, tíz évet töltött el Montpellier és Pavia egyetemén, római és kánoni jogot tanulva. Cf. SAUERLAND V, 971, 1089. p; VI, 85. p.

³³ Az illető egy koblenzi bíró volt: *magister* Heinrich von Wesel.

³⁴ Egy bizonyosság a pecsét fontosságára: amikor IV. Kelemen pápa vitába keveredett Heinrich von Vinstingen megválasztott érsekkel, annak *officialis*át (Gobulo) eltávolítani akarván nunciusa által annak kúriai pecsétjét követelte tőle. MR 3, 2346. p.

A pecsétnök tisztségének kiemelkedő fontosságára világít rá Jakob érseknek 1449-ben mindkét kúriája számára kibocsátott (1449) statútuma. E szerint a pecsétnöknek legalább szubdiakónusnak kell lennie, valamint nőtlennek (*clericus non coniugatus*). Különös figyelmet kellett fordítania a regiszterek³⁵ vezetésére, s rögzítették azt a kívánalmat is, hogy a pecsétnök tevékenysége során a régi szokásoknak megfelelően (azaz mérlegelve az ügy tárgyát és az ügyfél személyét) kell a költségeket megállapítania.³⁶ A pecsételést csak azt követően lehetett elvégezni, hogy arra az *officialis* kifejezetten utasítást adott. Ezután is csak akkor, ha az érseknek vagy *officialis*ának egy jegyzője aláírta, ill. szignálta azt. Néhány esetben maguk a pecsétnökök, miként a jegyzők, az általuk megpecsételt oklevelet alá is írták. Azokban az esetekben, ahol régi szokás szerint *et stylo curie nostre* az *officialis* titkos pecsétje is elhelyezésre került, a pecsétnök az érseki kúria pecsétjét csak azután függeszthette fel, miután az oklevél szélére rányomták az előbbit. Ez ui. igazolása volt egyúttal annak, hogy az *officialis* az oklevelet az előírt rendben megvizsgálta.³⁷

A pecsétnök csak különös engedély birtokában vállalhatott más tisztséget (pl. *procurator*, ügyvéd vagy jegyző); ha azonban jogi képzettséggel rendelkezett, a bírótól pedig engedélyt kapott, úgy úzhatta párhuzamosan e mesterségeket – feltéve persze, hogy nem kerültek e hivatalok egymással kollízióba. A pecsétnöknek hivatala elfoglalásakor esküt kellett tennie, hogy az érseki kúria rábízott pecsétjét gondosan megőrzi, akadályoztatása esetén pedig csak az *officialis* engedélyével adhatja át egy megbízható személynek (*Mann*). Szolgálatára során teljes odaadással (*Arm und Reich*) kell bánnia a pecséttel. Köteles minden, az érseki kúria szegényére való támadást elhárítani. Minden kihágást, büntettet, csalást, hamisítást vagy hibákat, amelyek tudomására jutnak, haladéktalanul jelent az *officialis*nak.

Az egyik trieri pecsétnök, Johann von Arlun (1447) kinevezési okmányában Jakob érsek hatalmat biztosít számára az *officialis* által kiállított minden okirat megpecsételésére, valamint a végrendeletek idejében való elintézését is feladatául szabta.

Alkalmassint ellátta a pecsétnök az *officialis* vagy akár a delegált bíró feladatát is, feltéve persze, hogy volt jogi képzettsége. Baldwin érsek pl. Johann Jakelonis trieri pecsétnököt az *officialis* tisztségére is kinevezte (1339). A koblenzi pecsétnök, Johann Pyssil is hosszú éveken át volt St. Kastor prépostjának *officialisa*. Fordított helyzet is előfordult: a 15. század közepén a trieri *officialis*, Matthäus von Mayen látta el egy személyben a pecsétnök tisztségét is.

A pecsétnökök kiemelkedően fontos tevékenységi körébe tartozott az érseki kúria jövedelmeinek számon tartása és ellenőrzése. A két kúria (Trier és Koblenz) pecsétnökei voltak megbízva gyakran az apátságok, kolostorok és plébániák részéről befolyó jövedelmek elszámolásával is, ami azzal az előnnyel járt az érsek oldalán, hogy a vonakodó vagy késedelmes klerikusokkal szemben alkalmazható egyházi szankciók kibocsátását e hivatalból rövid úton intézni lehetett. További feladatként jelentkezett Werner érsek alatt a

³⁵ Az érseki bíraskodás minden egyes területét illetően külön regiszterek készültek, amelyek a bíróság által ténylegesen gyakorolt jogszolgáltatás illetékességi kérdéseiről egyértelmű eligazítást adnak. Cf. MICHEL 1953, 94. p.

³⁶ Egy, a pecsétnök által megpecsételt bizonylat 1409-ben 2 *albusba* került.

³⁷ Az *officialis*ok rendszerint családi pecsétjüket használták, az ellenőrzést igazoló megjegyzések kíséretében, mint: *superscriptionem persolvendam approbamus/subscriptionem sigilla nos officialis approbamus*, etc.

koblenzi pecsétnök számára az ottani pénzverde felügyelete, Heinrich von Cochem trieri pecsétnök pedig még Pfalzel és Saarburg pincészeteit is ellenőrzése alatt tartotta. Egy-egy koblenzi (1429) és trieri (1506) kimutatás tanulságos adatokat tartalmaz arra nézve, milyen hivatalos kiadásokat jegyeztek a pecsétnökök. Kétféle csoportba sorolhatók a kifizetések: *distributa pro nuntiis* (a különböző érseki levelezések költségei) és *distributa pro amicis domini gratiosi et ad diversa* (az érseki udvartartásban dolgozó kézművesek és alkalmazottak díjai, amelyek a legváltozatosabb tételekből³⁸ állottak össze).

d) Jogtudók és ügyvédek

A római-kánoni jog különösen alapos ismerői voltak azok a jogtudók (*iurisperiti et advocati*), akiknek tevékenységét főleg a nehezebb ügyekben alig nélkülözhatték. A tours-i zsinat (1236) határozatai szerint legalább háromévi kánonjogi tanulmányokat kellett igazolniuk azoknak, akik ilyen minőségben léptek fel a perekben. A bírósági tárgyalásokon kifejtett kánonjogi szakvéleményükhöz a bírák természetesen nem voltak kötve. Segítségnyújtottak (szóban és írásban egyaránt) a jogban járatlan vagy bonyolultabb ügyekben tanácsstalan ügyfeleknek, s ezt a szegények esetében az *officialis* parancsára kellett tenniük. A legképzettebb és legnagyobb bizalmat élvező trieri ügyvédek még további megbízatásokat is kaphattak: vizitációkat és diplomáciai missziókat vezettek (a pápai kúriába vagy a szomszédos tartományokba). Olykor helyettesítették az *officialist*, továbbá pápai vagy érseki delegált, avagy választott bírói megbízatást is teljesítettek.

A trieri és koblenzi ügyvédek lényegében kétféle minőségben voltak jelen: a bíróságot mint *assessore*s segítették, a peres feleket pedig képviselték, ill. tanácsokkal látták el. A trieri tartományi zsinat (1310) is ekként, *de assessores et advocatis* szól róluk, s valósággal megfenyegeti őket, amennyiben kilátásba helyezi terhükre kártérítés fizetését, amennyiben a bírót igazságtalan ítélet meghozatalára bírják rá.³⁹ A bíró akkor hivatkozhatott erre, ha maga a kánonjogban kevésbé volt járatos (*simplex*), és a jogban kitanult, tapasztalt ügyvédek őt rászédtek. Az ügyvédek bírsággal voltak sújthatók rosszhiszemű pervitel esetén, különösen a tanúk befolyásolásakor, s a perek rosszhiszemű elhúzásakor. Szerzeteseknek és papoknak az ügyvédi feladatok pénz ellenében való ellátása tilos volt, különösen szegények, özvegyek és árvák esetében. Az ügyvédeknek az érseki kúriában esküt kellett tenniük, amelyben hitet tettek arra, hogy csak igaz ügyet szolgálnak, a tudomásukra jutott titkot megőrzik, s megelégednek az *officialis* által nekik juttatott jövedelemmel. Utóbbi vonatkozásában a bíró az ügyvédi díjat a per tárgya, az ügyvéd beszédkézsége és a helyi szokások függvényében állapította meg. A bírósági tárgyalásokon illő öltözetben (*in habitu ornato et condecen*te) kellett megjelenniük. Az ügyvédeknek a legszigorúbban meg volt tiltva, hogy egyezkedjenek az ügyvivőkkel (*procuratores*) és a jegyzőkkel a honoráriumról, az ügyfelekkel pedig a perérték százalékában való megállapodásról: szankcióként a hivatalból való elbocsátás volt kilátásba helyezve.⁴⁰

³⁸ A nevezett kimutatások itt említik a lovak takarmányozását, télikabát beszerzését az *officialis* számára, viasz, tinta, pergamen, papír vásárlását és még számos egyebet. Cf. MICHEL 1953, 99–100, 109–127. pp.

³⁹ Cf. BLATTAU, JOHANN JACOB: *Statuta synodalia. Ordinationes et mandata archidioesesis Trevirensis*. 1844. I, 141. p.

⁴⁰ „Caveat etiam advocatus ne clientulo suo victoriam repromittat, sicut faciunt superbi medici salutem promittentes, quia dubius est litis eventus, nec victoria in eo est, sed in iudice.” MICHEL 1953, 129. p.

Kifejezetten a jogtudókról tesz említést az a trieri ítélet (1228), amely *prudendum habito consilio* született. A helyi kánonjogászok mellett a 13. század végén (1276) feltűnik egy itáliai eredetű személy is: *magister* Johann Lombard, *legum professor*, aki valószínűleg Bolognaban tanult. A helyi kanonisták a koblenzi (St. Kastor és St. Florin), valamint a trieri (St. Paulin, St. Simeon és a dóm) iskolákat látogatták, a magasabb tanulmányok folytatására pedig gyakran utaztak Párizsba. A trieri egyetem megalapítását (1473) követően teológiát és jogot helyben is lehetett tanulni, s tudományos fokozatokat szerezni.

e) A jegyzők

A hivatalos és állandó egyházi bíráskodás létrejötte a jegyzői tevékenységre nézve is (jog)történelmi fordulópontot jelentett. A karoling kor, majd a 9–10. század császári okleveleit jegyzők (*notarii*) készítették, de a 11. századra lassan eltűntek az oklevelekből. Helyükre az érseki káplánok léptek, s majd csak a 12. század végétől jelentek meg újra a káplánok mellett az érseki oklevelekben újra a jegyzők. Bár a rangrend világosan mutatja, hogy a káplánok után következnek, mégsem voltak egyszerű írnokok; ezt bizonyítja, hogy 1244-ben Helyas és Godefried jegyzők az érsektől kirendelt bírakként szerepeltek két kolostor jogvitájában, egy másik jegyző, Peregrinus pedig pápai küldött bírói megbízatást is kapott. Az érseki kancellárián a 14. századtól már csak olyan klerikusok teljesítettek szolgálatot, akik jegyzői képzettséggel rendelkeztek. Ehrenbreitstein várában, ahol számos érsek gyakran és előszeretettel székelt, egy 1395-ből való oklevél megnevezi munkaszobájukat is: *stuba notariorum*.

Az érsek szolgálatában álló jegyzők mellett működtek Trierben szabad állású jegyzők is, akik főként a különböző magánjogi jogügyletek írásba foglalását végezték. Helyzetüket és egzisztenciájukat erősítendő gyakran pályáztak meg különböző egyházi vagy városi hivatalokat (*Stadtrat*, *Schöffengericht*) is. Leginkább vágyott működési helyük azonban az érseki, ill. a főesperesi bíróság volt, hiszen ez tekintélyüket nagyban emelte. Mint nem kis büszkeséggel írta egy jegyző (1491): „Durch myn ordentlichen Richter des geistlichen gericht zu Coulentz als ein bewerter Notarius zu schryben zugelassen.”

A 13. század közepén tűnnek fel Trierben az első közjegyzők: Gottfried von Tritenheim (1254–58) és Johann (1262–73), akik önmagukat csak klerikusoknak nevezik, s mindketten plébánosok voltak. Koblenzben az első ismert közjegyző *magister* Konrad volt, az egyik főesperes jegyzője. Az első császári közjegyző, Heinrich 1285-ben mint végrendeleti tanú tűnik fel. Az első koblenzi jegyzők ismereteiket még Kölnben szerezték, az első trieri jegyzők esetében azonban nem tudni, hol tanulták mesterségüket. Valószínű, hogy az *ars notaria* tudományát azokból a formuláskönyvekből⁴¹ nyerték, amelyek számukra is elérhetőek voltak.⁴² Az idők során azután a trieri érseki kúria valóságos schola

⁴¹ A formuláskönyvek kiemelkedő fontosságú jogforrásoknak számítottak a középkori Magyarország jogéletében. erre nézve lásd BÓNIS György monográfiáját: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest, 1972. 143–222. pp.

⁴² Ezzel kapcsolatos utalás: „Eine für diese Zwecke zusammengestellte Sammlung von Erlassen, Attesten und sonstigen Formularen, die als Corlagen für Notare bestimmt sind, aus dem 14. Jh. bez.: *Antiquum formulare viariorum mandatorum aliarumque litterarum iudicialium Romane Curie* befindet sich im St. A. K. 1 C Nr. 106. – Vgl. hierzu das Himmeroder Formelbuch (2te Hälfte XIV s) bei K. Lamprecht, D. Wirtschaftsleben, 3, S. 219.” MICHEL 1953, 141. p. (824. jz.).

szerepében is értelmezhető, ahol a jegyzői ismeretek kimerítően megtanulhatók voltak. Azok a klerikusok, akik ezt a képzést elvégezték, pályázhattak a *notarius imperiali auctoritate* címre, amelyet a német császároktól vagy az általuk Észak-Itáliában kinevezett palotagrófoktól (*comes palatinus*) lehetett megkapni. A már valamivel régebb óta (a 11. század végétől) létező, hasonló pápai felhatalmazás (*notarii apostolicae sedis*) birtokában lévő jegyzők tábora mellé ezzel létrejött egy vele egyenrangú, párhuzamos jegyzői cím.

A pápák csak nagyon visszafogottan adták hozzájárulásukat ahhoz, hogy a trieri érsekek közjegyzői hivatal működését engedélyezzék. Így Boemund érsek 1282-ben IV. Miklós pápától két, Balduin érsek pedig V. Kelemen pápától négy pápai közjegyző kinevezéséhez kapott engedélyt, a megfelelő írástudók nagy hiányára tekintettel (*contractus legitimus et alia huiusmodi in publica redigant instrumenta*).

Sokkal könnyebben lehetett császári közjegyzői címhez jutni. Franz von Alliate palotagróf már 1337-ben engedélyezte Rudolf Losse trieri *officialis*nak négy császári közjegyző kinevezését. Az egyházi bíró volt tehát megbízva azzal, hogy levizsgáztassa a jelölteket és esküt vegyen ki tőlük: „*per pennam, calamarium et cartam, que tunc in vestris manibus tenebitis, et pacis osculum investiatis de officio antedicto.*”⁴³ A német császárok III. Frigyes uralkodásáig gyakorta ruházták át világi és egyházi méltóságokra a palotagróf hivatalát. Az egyik ilyen udvari tisztségviselőtől (Dietrich Erbracht, a császári kancellária titkára és főjegyzője) nyert császári közjegyzői címet (1454) egy plébános: Johann Pistoris von Sobernheim, természetesen az előírt eskü letételét követően. Az esküben a közjegyzők arra tettek hitet, hogy az általuk *in formam publicam* lejegyzettek pontosan megegyeznek a felek által a bíró előtt elmondottakkal, vagyis a perben általuk vezetett jegyzőkönyvek tartalmának valósághű rögzítéséhez tartják magukat. Másolatot a perben született okiratokról (mint tanúvallomások, ítéletek) az *officialis* engedélye nélkül nem adhattak.

A császári palotagrófoktól nem lehetett nehéz megszerezni a kinevezéseket, mert szép számmal jelennek meg az ilyen autoritással rendelkező közjegyzők egyházi bíróságokon. A koblenzi kúrián 1364-ben 11, Trierben 12 közjegyző működött. Különösen kívánatosá tette ezt a hivatalt a számos előny, mint: a jegyzők nem tartoztak a városi tanács joghatósága alá és mindennemű polgári teher alól szabadultak. Jakob érsek hiába próbálta meg számukat 1449-ben a trieri kúriában 6, Koblenzben 4 főre csökkenteni. Mindenesetre 1489-ben a négy *procuratores causarum* mellett a trieri kúriában legalább 8 közjegyző dolgozott, holott (egy korabeli oklevélből idézve) csak hatan „*vix se possent nutrire de huiusmodo officio, si bene, decenter et honeste se habere deberent.*”⁴⁴

A *registrator* tisztségére is jegyzőt neveztek ki a trieri kúriában, akinek a terjedelmes levéltár volt a gondjaira bízva. Első említése 1364-ből való, az illető: Johann de Ascha. Eladdig a pecsétnök dolga volt a levéltár gondozása. Rokon tisztségnek tekinthető a más bíróságokon tevékenykedő *audientarius*⁴⁵ hivatalával.

A mindinkább szélesedő hatáskörrel és egyre tekintélyesebb, s önállóbb közjegyzői tevékenységgel szemben a trieri érsekek a középkor folyamán igyekeztek minél pontosabb ha-

⁴³ STENGEL, I, 483. p.

⁴⁴ MICHEL 1953, 143. p. (837. jz.).

⁴⁵ Cf. FOERSTER, HANS: *Die Organisation des erzbischöflichen Offizialatsgerichts zu Köln bis auf Hermann von Wied*. In: ZRG KA 11 (1921), 339. p.

tásköri leírással keretek közé szorítani működésüket. Mivel klerikusok voltak, ezért – az általános elvek mellett – a trieri tartományi zsinat (1310) 100. cikke szerint sem tartoztak világi bíróság elé. Ugyane dokumentum 134. pontjában az áll, hogy az akár világi, akár egyházi tárgyú ügyben készített oklevelükről jegyzőkönyvet kell felvenni, s azt jegyzékbe foglalni, ami később meg nem változtatható. E jegyzőkönyvek nem készíthetők magánházaknál, hanem csakis a teljes nyilvánosság előtt, legalább két hites tanú bizonyosságával megerősítve.

Rudolf Losse bírósági rendtartása (*Offizialtsgerichtsordnung*, 1344) is behatóan foglalkozik a kúriában tevékenykedő közjegyzőkkel.⁴⁶ Meg volt nekik tiltva, hogy olyan, a vádlott távollétében lefolytatott eljárást (*Kontumazialverfahren*) hitelesítsenek, amíg az illetékes és megesketett bírósági küldönc (*Gerichtsbote*) megpecsételt oklevelet nem ad át, a bíró pedig beleegyezését nem adja hozzá. Kiközösítés súlyosításáról szóló ítéletet 14 napon belül, ha a kiközösített személy egy mérföldnél távolabb lakik, négy héten belül kellett elkészítenie. A közjegyzők kötelesek voltak az őket megillető díj átvételét követő két napon belül az ügyfeleknek a kiállított okiratokat átadni (hacsak az *officialis* haladékat nem engedélyezett). Minden kiállított oklevelet köteles a közjegyző saját kezűleg (*manu propria*) aláírni. A szóban előterjesztett és lejegyzett előadmányokat az írásba foglalás után kötelesek voltak az ügyfeleknek szóban felolvasni. Másolatok kiállításakor nem mulaszthatták el az eredetivel való egybevetést, s a szükséges javítások elvégzését.

A közjegyzői kinevezés előfeltételeit és feladataikat részletesen szabályozták. Mivel eleinte sok *ignoti et illiterati* jegyző működött, a közjegyzői hivatalra pályázóknak mindele előtt egy bizottság előtti vizsgát kellett letenniük. Akik más egyházmegyéből érkeztek, az érseknek vagy az *officialis*nak be kellett mutatniuk magukkal hozott ajánlólevelüket (*litterae approbationis*). Mivel a trieri széken ideálisan 6, Koblenzben 4 közjegyző működhetett, szabály szerint ennél több közjegyző kinevezésére nem volt mód. A jelöltnak legalább 25 évesnek, jónevűnek és jóhírűnek kellett lennie, jegyzői gyakorlattal rendelkeznie, s szóbeli vizsgát is kellett tennie. Tisztán, helyesen és olvashatóan kell írnia (és természetesen tudnia kellett latinul).

A közjegyzőnek egy jegyzéket (*Protokollbuch*) kellett vezetnie és magánál tartania, amelyben minden peres vagy peren kívüli aktust és jogügyletet fel kellett jegyeznie. Minden, bíróság előtt elhangzott kijelentésről feljegyzést kellett készítenie, amelyet még aznap köteles volt az előbb említett jegyzékbe bevezetni.

f) Procuratores

A prokurátor (a régi magyar jogi nyelvben prókátornak nevezett) tisztségét (*procuratores*) gyakran viselték idősebb ügyvédek a trieri kúriákban. Tisztán közvetítők voltak a bíró és a peres felek között, a jogi tanácsadást és képviselést az ügyvédek (*advocati*) végezték. Egyes egyházi intézményeknek, sőt városoknak (pl. Andernach), állandó prokurátorai voltak az érseki bíróságok mellett. A prokurátori vagy ügyvédi feladatokat is ellátó közjegyzők esküjükben arra tettek fogadalmat, hogy az általuk képviselt felek ellenfeleit nem károsítják meg, a tudomásukra jutott titkokat megőrzik, igazságtalan vagy

⁴⁶ Az 1449-ben kibocsátott zsinati statútumok ismét behatóan foglalkoztak a közjegyzők jogállásával, feladataival. Cf. BLATTAU 1, 58, 279. p.

kilátástalan ügyek jogi képviseletét nem vállalják. Szigorúan meg volt tiltva a prokurátoroknak, hogy belavatkozzanak az ügyvédek *hatáskörébe conficiendo libellos, articulos, exceptiones*: előzetes tudomásuk és hozzájárulásuk nélkül nem tehettek perbeli intézkedéseket. Egyedülálló Trierben, hogy egyházi személy a prokurátor tisztségét általában nem viselhette, hacsak nem *pro ecclesia et ecclesiasticis personis*.

Emellett említik a források a *procurator fiscalis* tisztségét is, Trierben először 1369-ben, mint *procurator curie nostre ad excessus deputatus*. A szokott, előzetesen kivett esküt követően (amelyben egyebek mellett ígéretet tett arra, hogy a megvesztegetésnek ellenáll, s amelyben nemcsak az *officialis*nak, hanem az általános helynöknek is engedelmességet fogad) az érsek élethossziglan nevezte ki a kúriára. Az érseki jogszolgáltatás főleg nyomozási feladatokkal megbízott tisztségviselője volt. Legfontosabb feladat- és hatáskörébe a széles értelemben vett bűnügyek tartoztak (*fisci procurator et causarum criminalium et excessuum promotor*), s ha egyházi személyek voltak érintettek, a peccsétnököt is be kellett vonnia eljárásába. Egy, a maga idejében (1500) újonnan kinevezett *procurator fiscalis*, Johann Koch von Wesel a koblenzi *officialis*nak tett kötelezvényében ígéretet tett arra, hogy minden bűncselekményt (*crimina, errores et delicta*), amelyeket egyháziak vagy világiak, zsidók vagy eretnekek követtek el, felkutat, senkit sem kímélve.

A felmerülő költségek fedezésére a peccsétnököt rendelik, aki az érsek nevében furcsa módon a fellebezések elbírálását is végezte. A peccsétnök pénzügyekkel kapcsolatos kompetenciáját húzza alá, hogy a megvádolt személyekkel a pénzbüntetés fizetéséről csak az ő jelenlétében lehetett tárgyalni. Jövedelme a bírságok egynegyedéből állt, amit még kiegészített a *tunica curialis*, amit a legtöbb egyházi familiáris is húzott. Jogviták esetén az általános helynök vagy az *officialis* joghatósága érvényesült.

A prokurátorok a közjegyzőkkel és törvényszolgákkal (*Ladeboten*) a trieri kúriákon szinte céh-szerű közösséget alkottak. Az 1449. évi bírósági rendtartás (*Konzistorialordnung*) egyenesen mint *fraternitas consistorialium* említi e kört, amelynek tagjai azonban az érseki káplánok *consortium*ával nem tartott szoros kapcsolatot. Trierben külön ház épült számukra (Goffel oder Mattschafft). Koblenzben a helyi prokurátorok és közjegyzők élénk kapcsolatot áptak pl. az ottani Liebfrauenkirche-vel. Itt a nevezett személyek valóságos közösséget (*Bruderschaft*) alkottak: ennek jeleként a hetente tartott bírósági napokon 6 fillért kellett az újonnan megválasztott tagnak a közösségi kasszába befizetnie. A közösség törzshelye (*Zunftstube*) a fentebb említett egyház városi iskolájának emeleti szintjén található szoba (*stuba iuratorum*) volt. A 'céhbe' felvettek az érseki kancelláriából való jóbarátokat és más előkelő urakat (*andere vornehme Herrn*) is, ami által az érseki kúriával való jó viszony tartós megalapozást nyert. Különleges kiváltságban is részesültek: miután a császár is külön védelmébe vette őket, Raymund bíboros, pápai legátus gyóntató papot biztosított számukra, aki *interdictum* idején is mondhatott misét számukra, egyházi temetésben részesíthette a tagokat, továbbá engedélyezte, hogy böjti időkben is fogyaszthatnak sajtot, vaját és más tejtermékeket. Johann érsek mindezt még azzal tetézte, hogy ezüstmarkolatú díszkardot és keresztet adományozott nekik.

g) Törvényszolgák

Jobb híján és összefoglalóan így nevezhetnénk magyarul azokat a bíróságon foglalkoztatott, esküt tett személyeket (*nuntii*), akik státusban a többiek alatt helyezkedtek el, de

nélkülözhetetlenek voltak. Olyan kiegészítő munkát végeztek, amely leginkább az iratok kézbesítésével volt kapcsolatban, s fontosságukat mutatja, hogy Jakob érsek statútumai (1449) egy hosszú fejezetben foglalkoznak velük: *de nuntiis et portatoribus litterarum et processuum*. Gyakorlatilag az egész érseki kúria postaszolgálatát ők látták el, amikor még mai értelemben vett posta nem létezett. Ők kézbesítették a különböző bírósági iratokat, mint idézések, ítéletek, különösen a kiközösítő ítéleteket, mely utóbbiak átvételéről igazolást is kellett készíttetniük, s ez a tevékenység bizony nem volt veszélytelen.

Munkájukat pontosan meghatározott hivatali körzetben végezték, s ennek központja valamely városban vagy nagyobb településen volt. Két nagyobb körzetre osztották az egyházmegyét: a nagyobbikhoz (*Obererzstift*) tartozott – Trieren kívül – Saarburg, Wittlich, Cochem, Bernkastel, Zell, Piesport és Hochwald, az alsóbbhoz (*Niedererzstift*) Andernach, Münstermaifeld, Kärlich, Lahnstein, Boppard, Montabaur, Limburg és Mosel. Rendkívüli időkben, mint pl. járványok idején, több emberre volt szükség, ilyenkor kézbesítőket (*Ladeämter*) is alkalmaztak.

A nunciusoknak derék, megbízható, jóhírű embereknek kellett lenniük (*discreti, probi et honesti ac bonorum morum et laudabilis famae*). Kinevezésüket az érsektől kapták, s rendszerint élethossziglan szól. Házasklerikusok (*clerici uxoriati*), jegyzők, mesterek közül kerültek ki leggyakrabban. A trieri kúrián két-két nuncius a consistorium korlátjánál állt őrt, s hetenként cserélték egymást. A bíróságon tárgyalt ügyek helye szerint illetékes nunciusoknak mindig jelen kellett lenniük, s a feleknek a szükséges iratokat rendelkezésre bocsátották. Vasárnaponként kerületeik központjában kellett tartózkodniuk, hogy ez alkalomból a magukkal hozott bírósági küldeményeket átadják, valamint átvegyék a kúriába címzettet. A 13. század fordulójáról egy sor olyan bírósági parancs és kiközösítő ítélet maradt fenn, amelyen a kézbesítéssel megbízottak aláírása és pecsétje is megtalálható. Ha a felek beszélni akartak ezeken a vasárnapokon a nunciusokkal, ezt a templomban nem teheték meg, hanem a nuncist szállásán kellett felkeresniük. A nunciusnak szigorúan meg volt tiltva, hogy a prokurátorok hatáskörébe avatkozzon, hacsak nem kapott erre vonatkozó kifejezett meghatalmazást az *officialistól*. A nunciusoknak tilos volt az idézéseket (*vel reintrusiones neque citationes contra testes*) aláírni, azt csak jegyző tehetette meg. Szolgálatuk díjazása akként számított, hogy a Rajna bal partján (*in quo est sita Confluentia*) három, a túlparton négy fillért (*Heller*) kaptak minden megtett mérföld után.

A nunciusok munkája nem volt veszélytelen. Mint arra zsinati dokumentumok is utalnak (1339), az egyes eljárásokban ellenérdekű felek olykor nem riadtak vissza attól, hogy a nunciusokat, levélhordókat gátolják, elfogják vagy akár megöljék, a kézbesítésre váró aktákat pedig széttépik.⁴⁷ Gyakran hiábavalónak bizonyult ellenükben a kiközösítés súlyosabb formájának azonnali (*sententia maioris excommunicationis ipso facto*) alkalmazása is. Egy konkrét eset (1368) jól példázza, milyen veszély fenyegette a kézbesítőket: Cuno érsek számára elétélt kellett szolgáltatnia egyik vazallusának (Johann von Loewenstein), mert a kölni kúria küldöncének egyik fülét levágta.

⁴⁷ Cf. Blattau, 1, 181.

4. Illetékességi viták az érsekségen belüli világi hatalommal

Az egyházi jogszolgáltatás presztizsének folyamatos erősítése nemcsak a III. Ince pápa által képviselt maximák megvalósítását célozták, hanem a néppel való közvetlen kapcsolatteremtésnek is fontos eszköze volt, s nem utolsó sorban komoly bevételi forrásnak is számított a törvénykezés. Az egyházi bíráskodás kiépülése azonban elkerülhetetlenül tekintélyt érintő és anyagi kárban is megtestesülő konfliktust generált azokkal a világi tényezővel, akik rendes bírói joghatóságot gyakoroltak. Ott azonban, ahol az érsek háramlás folytán az eladdig a Vogt⁴⁸ által gyakorolt magasbíráskodást megszerezte, az egyházi bíráskodás kiterjesztése akadályokba ütközött, különösen az egyre inkább öntudatra ébredő városokban.

A konfliktus egyik fő oka az egyháznak a 12. századtól fokozatosan erősödő törekvése volt, hogy saját fóruma elé vigyen lehetőleg minden vitás ügyet, amelyben legalább az egyik fél az egyházi rendhez tartozik (*privilegium fori*). A pseudoizidorusi dekretálisok⁴⁹ befolyása alatt ezek az igények nemcsak azokra az ügyekre terjedtek ki, amelyek az emberi bűnnel kapcsolatosak voltak vagy az egyházi renddel valamiféle kapcsolatban álltak,⁵⁰ hanem teljességgel világi természetűekre is, mint például a magánjogi jogügyletekre. Ehhez jött még az a kedvező körülmény, hogy az egyházi bíróságok számára amúgy is rendelkezésre álló legfontosabb büntetéshez (*excommunicatio*) Frigyes császár részéről az egyházi fejedelmek javára kiadásra került egy birodalmi engedély (*Gunstbrief*), amely további súlyos világi szankciókat helyezett kilátásba. Ennek nyomán a kiközösített elveszítette felperesi perképesességét, alperesként pedig ügyvéd igénybe vételére való jogát. A kiközösítés kihirdetését követő hat hét elteltével pedig kérni lehetett a királyi hatalom beavatkozását (*Königsbann*).⁵¹

Az egyházi *iurisdictio* folyamatos tényerését nem befolyásolta lényegesen, hogy a IV. lateráni zsinat bizonyos önkorlátozást írt elő (a szentszékek terhére és a világi bíróságok javára),⁵² ugyanakkor döntő tényezőnek bizonyult a világi jogkeresők számára a szentszékek hivatalaiban rendelkezésre álló szakképzett, írástudó személyzet. Különösen a magánjogi ügyletek írásba foglalása, s a jegyzők és az *officialis* által megpecsételt okiratok számítottak vonzó tényezőnek. Ehhez jött még, hogy ha ingatlan- vagy tartozásügyben a pervesztes egyházi büntetést kapott, és a városi törvényhatóság ezt nem vette figyelembe, maga a város kerül(het)et *interdictum* alá.

⁴⁸ E jogintézmény tartalmára nézve lásd WILLOWEIT, DIETMAR: *Vogt, Vogtei*. Stichwort in: HRG¹ 5. 932–946. pp.

⁴⁹ A 9. század közepéről való, hatalmas mennyiségű iratanyag jelölése, amelynek szerzője (vagy inkább egy, valószínűsíthetően nyugati frank szerzői kollektíva) azt a fő célt követte, hogy municiót szolgáltatson a püspököknek egyházi eljárásokkal és a világi hatalom tényezőivel szemben. A püspököket védelmezendő kreáltak egy új hierarchikus fokozatot (*primas, patriarcha*), s jelentősen megerősítették a pápa jogszolgáltató hatalmát. Cf. FUHRMANN, HORST: *Pseudoisidorische Fälschungen*. Stichwort in: HRG¹ 4, 80–85. pp.

⁵⁰ Ide tartoztak különösen: házasságtörés, bigámia, vérfertőzés, paráznaság, eretnokség, végrendeletek, uzsora, esküvel megerősített tized- és kegyúri jogok, továbbá özvegyek és árvák ügyei. A kényszerhelyzetben végzett keresztelesekkel kapcsolatos, orvosokat és bábákat is érintő jogesetek szintén az *officialis* elé kerültek. Cf. MICHEL 1953, 69–72. pp.

⁵¹ Cf. KAUFMANN, EKKEHARD: *Königsbann*, Stichwort in: HRG¹ 2, 1023–1025. pp.

⁵² HEFELE 1856, 5, 894. p.

Az első adatok kisebb városokból (Boppard, Oberwesel) valók, de Koblenzben is hamar támadt konfliktus. Döntő volt a királyi hatalom állásfoglalása; Adolf király (1292) halatlanba vette Boemund érsek kérését, hogy nyújtana neki segítséget – fáradozásait és költségeit megtérítendő – az általa kiközösített és ebben az állapotban egy évnél hosszabban megmaradókkal (makacsok) szemben. Utóda, Albrecht viszont már parancsot küldött a fentebb említett két város tanácsainak, hogy adósságaik miatt kiközösített polgáraik ellenében alkalmazzanak vagyoneklobzást, vagy ha ez nem lehetséges, üzzék el őket a városból, hogy ezáltal feloldozást nyerjenek az egyházi szankció alól. Koblenz városának pedig meg kellett ígérnie Heinrich érseknek, hogy ő és utódai *utantur et gaudeant omni iure, tam spirituali quam temporalis in ipso oppido Confluentino*. A város ellenállása azonban nem csitult, s Diether érseknek fegyveres erővel kellett érvényt szereznie igényei érvényesítéséhez, s a város ezután ismételen elfogadta a teljes körű (*iurisdictio spiritualis tam secularis*) érseki joghatóságot. A kor kiváló jogtudója, Koblenz későközépkori várostörténetének tanúja, levéltárosa, Peter Mayer írja: „Zu Coblenz haet ein Ertzbischof zu Trier beide Gericht, das geistlich und auch das weltlich, welches zwei schoener cleynoter seyn.”⁵³

Münstermaifeld kisebb város volt, kedvező elbírálást talált a trieri érseknél (1296); Boemund biztosította a polgárait, hogy az *officialis* vagy más, ennek alárendelt bíró elé – városukon kívülre – csak az érsek különös parancsa nyomán idézhetők. Diether érsek megerősítette ezt a privilégiumot, de jelentős fenntartásokkal: „*exceptis dumtaxat causis matrimonialibus, testamentalibus, dotalibus et levi in clerum invectione, quos nobis et officiali nostro reservamus*.”⁵⁴ Balduin érsek végül tovább szűkítette az idézhetőség esetkörét: örökség, adósság, *iniuria*. Ugyanő székre kerülését követően hamarosan kieszközölte a pápától egy jogkörét megerősítő okiratot, amely szerint az érsek egyháza és javai ellen támadók pápai cenzúrával legyenek sújtva. Néhány évvel később Lajos császár megerősítette elődei, Adolf és Albrecht kiváltságait, különösen azokat, amelyekben a kiközösítést egy éven túl elviselőkkal szemben királyi erőhatalom (*quod vulgariter dicitur dun in de Achte*) alkalmazását ígérték. Egy, az érsekség valamennyi klerikusa számára kibocsátott főpapi rendelkezés (1341) kimondta, hogy mindazok, akik akadályozzák, hogy a *de iure vel antiqua consuetudine* szentszékek elé tartozó ügyekben e fórumok járassanak el, kiközösítés alá essenek, amit azután az illetékes plébániákon vasár- és ünnepnapokon ki kell hirdetni.

Balduin nemcsak egyoldalúan fogalmazott meg igényeket, hanem szerződéseket is kötött tartományának több nemesurával. Így kötelezte például Eltz urait (1337), valamint Ruprecht von Virneburg grófot (1339) „*bei geistlichen Sachen oder Luten bei unsers Herren geistlichen Gerichten*” az egyház jogainak tiszteletben tartására. Egy évvel később (1340) Gerlach von Nassau gróffal és fiaival (Adolf és Johann) kötött szerződést, miszerint „*geistliche Gericht und ire botten furdern wullen, woe sie moegen und nit hindern in keiner weiß. Und sollen sie ihres geistlichen gerichts lassen genießen und gebrauchten als recht und von alters herkommen ist*.”⁵⁵ Kevéssel később

⁵³ Cf. PERSCH, Martin: *Maier, Peter* in: Neue Deutsche Biographie 15 (1987), S. 705 [online]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd12413758X.html#ndbcontent>

⁵⁴ MR 4, 3063.

⁵⁵ Peter Maiert idézi: MICHEL 1953, 72. p.

Johann von Sayn gróf is írásban tett ígéretet arra, hogy az érsek egyházi jogszolgáltatását minden eszközzel támogatni fogja. Az ügyek átterelésének is jó példája olvasható ebben a szerződésben, mert az áll benne, hogy amennyiben a gróf laikus alattvalóit téves okból idézik szentszék elé, úgy a grófi szék „illő kérésére” ügyüket a világi fórum elé vissza kell utalni. Szintén Balduinhoz kapcsolódik az az egyezség, amelyet Reinhard von Westenburggal kötött (1346) Schadeck vár dolgában, s amelyben a nemesúr kötelezte magát „*auch sonderlich ir geistlich gericht schirmen und das nit hindern noch irren noch lassen irren von denen wir vermugen in keiner handt weiß.*”⁵⁶ Különös eset történt az érsekkel még főpapi hivatali ideje kezdetén: Loretta von Sponheim fogságba vetette, s a szabadon bocsátásakor kötött szerződésben maradt ránk engedménye: „*Vort ensoln wir noch unse Gestiechte noch unse Offizial noch unse Nachkumelinge nemmerme eingeine Ladebricue noch Ban noch Interdict senden noch kumen dun in der vorgesprochen Greuinnen Land und irr Kinder und irr Erven umb einche wertliche Sache.*”⁵⁷

Balduin érsek élete végén súlyos konfliktusba keveredett székvárosával. Ennek polgárai egyebek mellett azt hozták fel sérelemként, hogy a trieri *officialis* erősen túllépte illetékessége határait. Vitatták, hogy a szentszéknek joga lenne vagyonukat (*Gut und Erbe*) érintő ügyek elbírálására, s az illetékességi kérdésekre egy vegyes összetételű (*Pfaffen und Laien*) döntőbíróóság ült össze, de működése hatástalan maradt: az érseki *officialis* továbbra is elbírálta pl. az elé került kamat- és öröklési ügyeket. A trieri egyházi bírósági – imént említett tartalmú – hivatalos leveleinek átvételét megtagadták, és megfenyegették a levelet kézbesítőket (*Boten*). Még mielőtt túlzottan elmérgesedett volna a viszony, az öreg választófejedelem 6 évre fegyverszünetet ajánlott, mely idő alatt 2 tanácsnoknak és egy nemesembernek el kellett simítania a nézetkülönbségeket.

Ott persze, ahol az érsek mint tartományúr járt el, nem volt gond. Így egy esetben, amikor az *officialis* St. Maria ad Martyres kolostora javára szóló (egy erdő felét odaítélő) döntését egy trieri lovaggal szemben meghozta (1315), egyszerűen értesítették az érseki hivatalt, hogy járjon el a kolostor védelmében. A világi hatalom személyeivel való kapcsolatnak egy másik példája, amikor Johann von Nassau gróf elfogatta Altendorf pélbánosát hivatali túlkapás miatt, majd átadta az illetőt a koblenzi *officialis*nak (Jordan von Halptze), aki börtönbüntetésre ítélte a jogsértő klerikust, amit a koblenzi várban kellett leülnie. Nevezetes eset volt, amikor Boemund érsek Nassau-Merenberg grófjával került összeütközésbe (1359) annak következtében, hogy a gróf hivatalnokai akadályozták az egyházi bíróság küldönceit különböző ügylevelek kézbesítésében. A kölni érseket kérték fel egy döntőbíróóság vezetésére, amely aztán kimondta, hogy a gróf ne akadályozza a jövőben az érseki bíróság működését, sem burkoltan, sem nyíltan (*weder heimlich noch uffenbair*).

Boemund utóda, Cuno von Falkenstein összeütközésbe került székvárosa polgáraival, megint csak az egyházi bíróság hatásköre miatt. A konkrét ügyben a döntést IV. Károly királynak engedték át (1365), minek nyomán helyreállt a béke, mert az örökösödési és tulajdonjogi ügyekben (*Erbe und Eigen*) – kivéve mindazonáltal a kamattal kapcsolatosakat! – megerősítést nyert a városi, a világi bíróság illetékessége. Az egykorú jogfelfogás szerint tehát, ha egy polgárt ilyen ügyekben az *officialis* vagy a bírói hatáskörben eljáró se-

⁵⁶ MICHEL 1953, 73. p.

⁵⁷ GÜNTHER, WILHELM: *Codex diplomaticus Rheno-Moselanus*. 5 Bände, 1822–1826. 3, 1, 155. p.

gédpüspök (*Chorbischof*) idézi széke elé, követelhetette ügyének világi bíróság elé való áttételét. A kamattal kapcsolatos ügyekben való illetékesség a pertárgy értékéhez és a felperes státusához igazodott. 5 schilling alatt ui. az egyházi felperes a kamatkövetelést „*mit yrs eynges hant behandeln mit der Stolen und auf das Evangelium*”. Ha azonban helyette egy világi jár el, úgy szokásosan a szentszék az illetékes. A világi bíróság vonakodása esetén, egy év elmúltával, a felperes kérhetette az ügy áttételét a szentszék elé. Magasabb perérték mellett az ügy mindenképpen egyházi fórum elé való.

Különleges jogállása volt Andernach városának, amely politikailag a kölni érsekséghez tartozott, plébániája azonban 1094-től a trieri érsek joghatósága (*Eigenkirche*) alá esett.⁵⁸ Mint ilyen, a főesperesi joghatóság alól is kivett volt, és az érseki vándorbíráskodásnak kellett a jogszolgáltatást teljesítenie. Mivel ez gyakorlatilag nem működött, a városi tanács maga kezdte el ezt a jogkört gyakorolni. 1361-ben már egy rendeletet is kibocsátott, amely a jogszolgáltatást végző plébánost megillető eljárási illetékeket határozta meg; az illető elégedetlen lehetett, mert a koblenzi *officialishoz* fordult, aki a rendeletet érvénytelennek mondta ki, amivel szemben pedig a város folyamodott a római kúriához.

Közben a városnak a kölni érsekkel is meggyűlt a baja, aki Rolandswert-ben egy új vámhelyet akart létesíteni, ezért a város az érsek Andernachban lévő várát megrohanta, a hidat szétrombolta, a vámhelyet megsemmisítette. A kitört viszályban tekintélyes környékbeli városok (Köln, Bonn, Koblenz, Oberwesel) hiába próbáltak meg közvetíteni, Engelbert Cuno kölni érsek nyers erőhöz folyamodott: „*die Stadt mit herescrafft überzogen, belegert ujnđ gezwongen, hinfurter mehr das geistlich gericht nit zu hindern, sondern dem seinen vergangh zu lassen, in allen sachen umb erbe, schuldt, scheltwort und wie die sunst namen haben mogen, zwischen Geistlichen und Weltlichen und hinwiederumb.*”⁵⁹ Miután az érsek elfoglalta a várost, az ellenállás vezetőit kivégeztette, többeket (időlegesen) elűzött. A várossal való viszonya nem sokat javult a későbbiekben sem, mert bizonyos tartozások miatt a várost *interdictum* alá vetette (megtiltották szentmisék tartását), ami ellen azonban sikerült kieszközölni egy pápai kiváltságlevelet (1380), amely XII. Benedek pápa *Provide attendentes* kezdetű bullájára (1334/35) hivatkozással megtiltotta, hogy egyházi bírák pénztartozás miatt a várost, templomait és kolostorait ezzel a súlyos egyházi büntetéssel sújthassák. A sok éven át tartó viszálynak végül a két érintett érsek egyezsége vetett véget (1409).

A 14. század végére az érsek egyházi bíráskodása már szilárd alapokon nyugodott, ami nagyrészt annak volt köszönhető, hogy az érsek az egyes városokkal és nemesurakkal szerződésben rögzítette a bíráskodással kapcsolatos igényeit. Súrlódások persze mindvégig maradtak; a trieri városi tanács egy ízben megpróbálta magához vonni a végrendeletekkel kapcsolatos hatáskört (1465) a kivételezett ügyek egyébként érvényes jogcímére hivatkozva (*Eigen und Erbe*), a döntőbírónak választott dómprépost, Philipp von Sirk azonban ítéletével az érseki *officialis* és a pecsétnök által gyakorolt joghatóság javára ítélt: „*glencklich und fuglich gehandhab und gehalten werden, als von alters herkommen ist ungeverlich.*”⁶⁰

⁵⁸ SCHWAB, OTTO: *Die Pfarre Andernach in rechtsgeschichtlicher Entwicklung bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.* Köln, 1931. 18. p.

⁵⁹ MICHEL 1953, 76. p.

⁶⁰ MICHEL 53, 80. p.

A koblenzi régi (1420) bírósági rendtartásban (*Gerichtsbuch*) is szerepelt, hogy az özvegyekkel, árvákkal és végrendeletekkel kapcsolatos ügyekben egyházi bíróság illetékes. Ezt a rendelkezést egészítette ki egy okirat 1471-ből, mely kimondta, hogy a világi bíróság nem kényszeríthető arra, hogy szentszék előtt tegyen nyilatkozatot. Ha tehát egy ügy tárgyalása világi fórumon indult, és a szentszék azt magához vonni akarván kifogásokat emel, úgy az egyházi bíró jelenjen meg egy jegyzővel a világi bíróság előtt, és az ülnökök ott hallgassák meg őt. Ha az *officialis* idézi széke elé a világi bíróságot, úgy a viszonyosságnak is érvényesülnie kell, s az ülnökök tartoznak engedelmessé válni.

Andernach városa 1495-ben újra tengelyt akasztott a koblenzi *officialatus*ssal. Az ügy tárgya egy klerikus, Ludwig Klinge által a városfalon a templomhoz létesített átjáró miatt kirobbant vita volt. Az illető elérte, hogy az őt vegzáló város ellenében – állítólag előzetes idézés nélkül hozott – makacssági ítélettel *interdictum* lett kihirdetve, minekutána a város Rómához fordult. Pápai küldött bírák kezébe került az ítékezés, akik (kölni prelátsók és maga a kölni *officialis*) a város számára kedvező eljárást folytattak le.

ELEMÉR BALOGH

GERICHTSSTRUKTUR DER ERZDIÖZESE TRIER

BEITRÄGE ZUR INSTITUTIONSGESCHICHTE DER MITTELALTERLICHEN GEISTLICHEN GERICHTSBARKEIT IN DEUTSCHLAND

(Zusammenfassung)

Die Entwicklung der kirchlichen Gerichtsbarkeit im deutsch-römischen Reich hat einen neuen Schwung infolge der Konstitutionen von IV. Laterankonzil (1215) erhalten. Der Schwerpunkt lag auf der Professionalisierung der Rechtspflege aufgrund des gelehrten Rechts. Der Aufsatz fasst die wichtigsten Elemente der strukturellen Modernisierung der Gerichtsinstanzen in der Erzdiözese Trier zusammen.

Die Gerichtsbarkeit wird von Anfang an dargestellt, also von der sog. Sendgerichtsbarkeit bis zum Aufbau der Offiziate. Es wird erörtert die verschiedenen Kurien des Erzbischofs, er hat nämlich neben Trier Gerichtsstätte auch in Koblenz und in der sog. *terra Gallica* (Bezirke im französischsprachigen Luxemburg).

Die einzelnen Amtsträger der Offiziate werden ausführlich vorgestellt. So vor allem der Offizial, der als gelehrter Jurist, in der Regel sogar *doctor legum* und/oder *decretorum* die ganze Gerichtsapparat geleitet hat. Viele von ihnen sind namentlich bekannt. Sehr wichtig war die Stellung und das Verhältnis zum Offizial des *vicarius generalis in spiritualibus*, der in den Südeuropäischen Ländern – sowie auch in Ungarn – im Mittelalter als Richter der Bischofsgerichte tätig war. Zu der Gerichtspersonal in Trier gehörten weiterhin: Siegler, Assessoren, Advokaten, Prokuratoren, Notaren und Gerichtsbote. Alle haben eigene Kompetenzen und sich ihre Aufgaben von Zeit zu Zeit vermehrt.

Da das Erzbistum von Trier ein kirchliches Land war, hatte viel Konflikt mit weltlichen Mächten, so mit den Städten wie auch Landesherren.

[DIÓSZEGI] SZABÓ PÁL*

Isten ítélete, fegyverben

A hazai perdöntő bajvívásról az Anjou-korban

„Hárman sem bírnátok súlyos buzogányát,
Parittyaköveit, öklelő kopjáját,
Elhülnétek, látva rettenetes pajzsát,
És, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját.”

Arany János: Toldi. Előhang

1. Bevezetés

A hazai jogtörténeti irodalomban máig meglehetősen elhanyagolt terület a középkori magyar bírósági párbaj kutatása *Széplaki Botka Tivadar*, *Pesty Frigyes*, *Hajnik Imre* és *Viski Illés József* alapozó munkái óta.¹ Mindennek az oka abban rejlik, hogy nem a jogtörténet felől közelítenek, a párbajban inkább a későbbi formáját, főleg a magánszemélyek tiltott 19. századi párbajait látatják, avagy az ettől egészen más célú lovagi tornákat, de a bírósági eljárás perjogi részeként alkalmazott bizonyítási eszközként kevés szó esik róla. Így megmarad az átfogó jellegű jogtörténeti (tan)könyvekben, monográfiákban egy-egy bekezdésnyi említés szintjén.

Napjainkban viszont az Anjou-kori oklevéltárak köteteinek bővülésével lehetővé válik a szisztematizáltabb, forrásközpontú kutatás. Az oklevélkutató, -feldolgozó és publikáló középkortörténészek közül például Almási Tibor, B. Halász Éva, Teiszler Éva

* tudományos munkatárs, SZTE-ÁJTK Európai Jogtörténeti Tanszék

¹ THEODORUS BOTKA DE SZÉPLAK: *De duellis Hungarorum litis decisoris*. Pesthini, 1829. PESTY FRIGYES: *A perdöntő bajvívások története Magyarországon*. Pest, 1867. HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. VISKI ILLÉS JÓZSEF: *Az istenítéletekről*. Különlenyomat az Angyal Pál emlékkönyvből. Budapest, 1933. A külföldi szakirodalomban a témáról meglehetősen bőséggel találkozunk. A párbajról általában, a fenti megjegyzéssel: ROBERT BALDICK: *The Duel. A history of duelling*. London, 1965. Az istenítéletről: ROBERT BARTLETT: *Trial by fire and water: the medieval judicial ordeal*. Oxford, 1986. A bírósági párbajról: WOLFGANG VAN EMDEN: *Trials by ordeal and combat*. In: Essays for Peter Mayer, Reading, 1980. 173–193. pp. HEINZ HOLZHAUER: *Der Gerichtliche Zweikampf*. In: Sprache u. R. Festschr. f. R. Schimdt-Wiegand 1986. 263–283. pp. (http://acta.bibl.u-szeged.hu/6718/1/juridpol_041_201-218.pdf)

egy-egy jogi részletkérdéssel már foglalkoztak.² A középkorral foglalkozó jogtörténész munkája itt indul el, a megbízható forrásbázisok jogi szempontú kutatásával.

A perdöntő bajvívás, a párbaj, a bajbizonyítás a középkori *egyházi* istenítéletek egyik fajtájaként volt ismert, bár azoknál is korábbi eredetű, amely a felek közötti magánharcból a középkorban egyházi jelleget öltve krisztianizálódott.³ Az egyházi istenítéleti eljárásokhoz, így a párbajhoz is, egyházi szertartások is társultak. Az egyházjogi kapcsolatot az adta, hogy a peres eljárás során, a bizonyítási eljárásban, ha elrendelték az istenítéletet, akkor a vádlott bűnösségét Isten, mint égi bíró mutatja meg olyan jelekkel, amelyekből megismerhető a szándéka.⁴ Korábban templomban, templomudvaron hajtották végre. Hazánkban például Könyves Kálmán I. dekrétumának 22. capitulumának is már arról rendelkezik, hogy az istenítéletek is csak a nagyobb prépostságokon, püspöki székhelyeken folytathatók le.⁵

Azonban a 13. századi európai alkalmazásának fordulópontját jelentette a IV. lateráni zsinat (*Concilium Lateranense*, 1215) híres 18. kánonjának azon rendelkezése, amely megtiltotta egyházi személyeknek – hogy bírói minőségben – halálbüntetést szabjanak ki, avagy hajtsanak végre bírósági eljárásban. Az istenítéleteket és köztük a párbajt is tilalmazta, valamint megtiltotta az egyháziak részvételét az ilyen eljárásokban.⁶ Ezt később IX. Gergely pápa is megerősítette (*Liber Extra, De purgatione vulgari*, 1243).⁷

Ennek ellenére a világi hatóságok, a bírói eljárásában, bizonyítási eszközként, alkalmazták ezután is. Megtaláljuk részletes szabályait a korabeli európai jogkönyvekben is. Az Eike von Repgow által írt *Szász tükör*ben például megvolt az az alapelv, hogy a bizonyítási eszközként csak akkor rendelték el, ha a felek közül egyik sem tudta (hitelt érdemlően) az állítását bizonyítani. Ez a *szubszidiaritás* és *ultima ratio*-jelleg meghosszabbította a továbbélését. A másik alkalmazási feltétele pedig az volt ennek a „*bírósági párbajnak*” (gerichtlicher Zweikampf), ha visszaeső vádlotról volt szó! Érdemes is idéznünk a Szász tükörből (Tartományi jog, I. könyv 39. cap.) „*Akik rablás vagy lopás büntette miatt már elveszítették jogukat, nem bizonyíthatják ártatlanságukat eskütétellel. Amennyiben másodszor is ilyen bűncselekménnyel vádolják meg őket; háromféle választási lehetőségük marad: vihetnek kezükben izzó vasat, vagy könyékig belenyúlhatnak egy forró vízzel teli üstbe, vagy megvívhatnak egy bérharcossal.*” Amennyiben a bepanaszolt nem jelent meg a küzdőtéren, háromszor kellett megidézni. Ha ekkor is távolmaradt, akkor a kihívónak

² B. HALÁSZ ÉVA: „*Ratione prioritatis termini*” Egy középkori jogi kifejezésről. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 136. (2015) 81–93. pp. TEISZLER ÉVA: Az *astatio falsi termini* 14 századi oklevelek alapján. In: Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai. Szerk.: Szanka Brigitta–Szolnoki Zoltán–Juhász Péter. Szeged, 2017. 173–181. pp. Továbbá megemlítem SZŐCS TIBOR nádori és országbírói témában feltárt eredményeit. *Miből lett az országbíró? Századok* 151. (2017) 1063–1088. pp. A nádori intézmény korai története 1000-1342. *Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5. Budapest, 2014.

³ VISKI 1933, 9. p.

⁴ RUSZOLY JÓZSEF: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, 2018. 575. p., 576. p.

⁵ BERTÉNYI IVÁN (szerk.) *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény, 1000–1526*. Budapest, 2000. 253. p.

⁶ *Corpus Christianorum Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*. (CCCOGD) II. vol. Ed.: Giuseppe Alberigo, Alberto Melloni. 2013. 154–155. pp.

⁷ *Decretum Magistri Gratiani*. Editio Lipsiensis secunda. Pars prior. (1. Bd.) Instruxit: Aemilius FRIEDBERG, (Lipsiae 1879², 1995).

szimbolikusan kellett párbajoznia, „két vágást és egy szúrást a szél ellen” kellett megtennie, „ezzel rábizonyította ellenfelére a vádat, amely miatt párharcra hívta ki; és (ezért) a bíró úgy ítéljen, mintha a vádlottra párharcban bizonyították volna rá a tettét.” (fordította: Schmidt József)⁸ A párbaj részletes szabályait a jogkönyv I. könyvének 63. capitulumá tartalmazta.⁹ A párharcot a másik középkori német jogkönyv, a *Sváb tükör* is ismerte.

Az egyháznak az előbb említett jogi tiltó rendelkezését követően ugyanakkor a lovagi kultúra megerősödésével az uralkodók véleménye megoszlott. Azt már Hajnik Imre is megállapította, hogy hazánkban a tűz és vaspróbák megszűnésével, a 14. és 15. században az istenítéleteknek egyedüli formájaként élt tovább, bár az 1486. évi *Decretum Maius* rendelkezése megtiltotta alkalmazását (18. capitulum).¹⁰ A bírósági párbaj a bírósági bizonyítási eljárásban megmaradt, sőt jogi rituális jelleget öltött, némely esetben akár mintegy költséges lovagi torna, főleg azért, hogy a feleknek hivatásos bajvívókat pénzért fel lehetett fogadni (bajnokok, bérharcosok).¹¹ Az Anjou királyaink (I. Károly, I. Lajos), kúriai bírúink (nádor, országbíró) is előszeretettel alkalmaztak bajvívást ítéleteikben, valamint az uralkodók maguk részt vettek, akár személyesen is, egy-egy ilyen „lándsajátékban” (*hastiludium*). Érdemes tehát a magyarországi gyakorlatot is jogi szempontból megvizsgálni az okleveleink egy-egy elszórt részadatainak figyelembe vételével. Jelen tanulmányomban – nem teljes körűen és főleg I. Károly király idejéből – ezekből válogatok.

Az istenítéletekben alkalmazott perdöntő bajvívás elnevezésében ott rejlik a *baj* szavunk, amelynek volt jogi jelentése, utalt az ilyen jogvitára. Pesty Frigyes terminológiáját követve: „a bajvívás szó a vívásnak épen istenítéleti jellegét fejezi ki, t. i. oly vívást, mely által valamely ügy vagy baj bírói jogérvénnyel intéztetett el...”¹² Elkülönítve a magán párviadaltól vagy akár a lovagi tornától, amely mindezt nélkülözte. Hajnik Imre

⁸ EIKE VON REPGOW: A Szász tükör. Közreadja: Blazovich László, ford: Schmidt József. Szeged, 2005. 28. p. (Bevezető). Tartományi jog. I. könyv. 39. cap. 140. p. A párbajt személyesen vagy bérharcossal lehetett megvívni. Azt a Szász tükör is leszögezte, hogy ha a megvádolt bérharcossal védekezik, akkor a panasztevő szintén bérharcost vehet igénybe igazának bizonyítására, (akkor is, ha eredetileg nem bérharcossal hívta ki ellenfelét) és ez nem csorbítja jogát. (Tj. I. 48., 3.). „Egy bérharcos ellen alapjában véve bérharcossal lehet védekezni; de jogilag feddhetetlen ember ellen bérharcossal semmi sem bizonyítható.” (Tj. I., 48., 3.) EIKE VON REPGOW: A Szász tükör i.m. 143. p.

⁹ A párbaj részletes szabályait a jogkönyv 63. capitulumá tartalmazta. A párbajra való jogszerű kihívás a bíró előtt a kihívott gallérjánál fogva történt megragadásával kezdődött. Ott el kellett mondani a kihívás okát (Tj. I., 63., 1.). A rendi állás meghatározta a párbaj megtagadását. „Bárki megtagadhatja a párharcot, ha a kihívó nála alacsonyabb rendből való; a magasabb rendből származót viszont ilyen ok miatt nem utasíthatja vissza az alacsonyabb rangban született, amennyiben párbajra hívták ki.” „A párharc akkor is megtagadható, ha a kihívás délidő után történik.” Rokonával szemben is megtagadható a párbaj. A bajvívók bőrt és vásznat vehetnek fel magukra, csupán a fej és lábfejek eltűlő részének kell csupaszon maradniuk. Egyik kézben kard és a másik kézben kerek pajzs lehet. A bíró a küzdőtéri közönségnek csendet parancsol, nem lehet beavatkozniuk. A feleket egyedül a póznavívó személy egy rúddal választhatja szét. Az istenítélet maradványa az, hogy a bajvívás előtt esküt kellett tenni. A vádlónak természetesen arra, hogy a vádja igaz, a vádlottnak pedig arra, hogy ő ártatlan és végül mindketten így mondják: „Isten engem úgy segítjen a harcban!” A Nap nem szabad, hogy a szemükbe süssön! „ha legyőzik a bepanaszoltat, akkor itélkeznek felette.” „Elsőként a panaszos lépjen a küzdőterre.” (Tj. I., 63., 1–5.) EIKE VON REPGOW: A Szász tükör i.m., 153–154. pp.

¹⁰ HAJNIK 1899, 259. p.

¹¹ Viski Illés megfogalmazása szerint „A perdöntő párbaj a XIV. századtól a XVI. század végéig lassankint Európa szerte átalakul lovagias párbajjává, nálunk 1540-ben találkozunk utolsó nyomaival.” VISKI 1933, 13. p.

¹² PESTY 1867, 5. p. (2. lábjegyzet).

is kimutatta a *baj* (*duellum*) istenítéleti párbaj jelentését már II. András idejétől.¹³ A régi magyar nyelvben ez az értelme rejlik a *bajnok* (*pugil, duellator*) szavunknak is, aki eredetileg a bajvívást végző vagy arra felfogadott személyt jelentette, nem csupán valamely sportverseny győztesét, ahogyan jelenleg használjuk.¹⁴

2. A perdöntő bajvívás gyakorlata az Anjou-kori oklevelekben

Ellentétben az Árpád-kori gyakorlattal az Anjou-korban azt tapasztaljuk, hogy amikor párbajjal történő perbeli bizonyításra került a sor, a felek önként, személyesen is vállalhatták a bajvívást.¹⁵ 1325. szeptember 1-én kelt oklevélben (DL 40 474) Drugeth Fülöp nádor előtt Felnepmthy-i Miklós fia, György panaszos azt állította, hogy *osztály* jogcímen a birtokrészét Felnepmthy-i Mihály fia, János jogtalanul bitorolja. György, miután János minden vádját tagadta („*per omnia denegante*”), a párbaj jelét felmutatva („*exhibito signo duelli*”) bajvívást ajánlott Jánosnak, aki ezt elfogadta („*recepto signo duelli*”). Mivel a felek elfogadták, a nádor megítélte, hogy előtte 62 nap múlva páncélos fegyverzetben, lovas bajt („*duellum equestre in armis*”) tartoznak vívni.¹⁶ Egy 1328. június 30-án kelt oklevél (DL 2501) szerint a (Zala) Egerszegen tartott megyei közgyűlés előtt Reznuk-i Gergely fia, Mihály azzal vádolta Harkal-i Istvánt, hogy a közúton („*in via publica*”) György testvérét nyíllal megsebesítette és egy lovát megölte. István tagadta ezt, mert szerinte éppen György támadott rá István házára és így az ő hatalmaskodása a jogvita tárgya, emiatt átnyújtotta Mihálynak a párbaj jelét, aki azt elfogadta.¹⁷ Szintén Zala megyei példa, egy 1337. november 13-i oklevélből (DL 3100). A kehidai megyei nemesi közgyűlésen Akos fia, Miklós azzal panaszolta be Péter fiait, Demeter és Pált, hogy a köztük lévő per alatt a házára törtek, több rokonát megsebesítették, és az ő ágyára is öt nyilat lőttek, valamint harminchat marháját elvitték. Miután az alperesek mindezt tagadták, Miklós a „*párbaj jelét*” nyújtotta át nekik, amelyet Demeter, Pál nevében is, elfogadott. Miklós zalai ispán és szolgabírái pedig a bajvívás időpontját kitűzték.¹⁸

A bíró a (döntésképtelen) felekre sorshúzásal is bízhatta a választást. Amikor Nagymartoni Pál országbíró előtt, 1334-ben a panaszos Myke fia Pobur jobbágya egyik lovának és marhájának elpusztítása miatt Jakab győrödi (de Gyeured) nemes megvá-

¹³ HAJNIK 1899, 259. p. (2. lábjegyzet). Egy 1231. évi oklevélből idéz: „...*duellum, quod vulgo dicitur boj*...”

¹⁴ TÓTFALUSI ISTVÁN: Magyar etimológiai szótár. Baj, bajnok címszó. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/baj-F17B3/> (Letöltés ideje: 2020. 06. 14.).

¹⁵ PESTY 1867, 29. p.

¹⁶ Az oklevelek jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár, a továbbiakban DL. Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény, a továbbiakban DF. Anjou-oklt. IX. 215. p. 382. sz.; *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. (A továbbiakban: Fejér, kötetszám) Fejér VIII/5. 153. p. 94. sz. Idézi még: PESTY 1867, 22. p.

¹⁷ *Anjou-kori Oklevéltár*. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia (1301–) Budapest-Szeged. (A továbbiakban: Anjou-oklt., kötetszám) Anjou-oklt. XII., 176–177. pp. 344. sz.

¹⁸ Anjou-oklt. XXI., 341. p., 600. sz.; Idézi: BÓDINÉ BELIZNAI KINGA: *A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben*. Balassi Kiadó. Budapest, 2014. 226. p.

dolta, az országbíró a feleket felszólította, hogy *sorsvetéssel* („*sortiuntur*”) dőljön el az, hogy a bajvívást vagy az eskütételt fogják bizonyításként választani.¹⁹

Érdekes azt is kinyomozni, hogy az eljárásban milyen esetekben fordultak a bajvíváshoz! Ezt nem találjuk korabeli vagy korábbi törvényekben, inkább a *szokásjogra* hivatkozva bukkannak fel egy-egy oklevélben. Jól mutatja Hermán nembeli Lampert mester, I. Károly király országbírájának, Temesváron kiállított *1322. február 10-i* oklevele (DL 42 684). Eszerint nemcsak akkor, ha más bizonyíték nem állt rendelkezésre, hanem akkor is, ha nem tudtak a meglévők között mérlegelni. Az Abaúj megyei Janok (Jánok) nevű családi birtok ügyében a hovatarozást mindkét fél a váradi és az egri káptalanok előtt tanúkkal, oklevéllel tudta igazolni. Mivel mind a felperes (Ders fia Miklós mester, *actor*), mind az alperes (Ders fia, Tamás) az állítását tanúkkal igazolta, az országbíró az ügy eldöntését „*az ilyen esetben szokásos párbajra*” bízta.²⁰ Lampert ezt perdöntő párbajt 1322. február 3-án, a király jelenlétében (!), lovon és lovagi fegyverben írta elő. A felek bajvívókat fogadtak és a felperes bajvívója megnyerte a király, a bárók és sok nemes szeme láttára. A harc során az alperes bajvívója meghalt! Lampert mester a birtokot így a felperesnek ítélte.²¹

Az eredetileg hispániai családból származó (Aragóniai Konstancia kíséretében az országban megtelepedett) Nagymartoni (Martinsdorf, Martonfalva) Sándor fia, Pál országbíró 21 évet felölölő, mintegy háromezer oklevelet tartalmazó, *judicatura*-jából legelőször a bajvívásra utaló *1329. július 22-i* oklevelet (DL 76 407) idézem, amely egy halastó (Gyalmastho) vitás hovatarozása körüli perből maradt fenn.²² Az országbíró a feleknek bizonyító eskü letételét, kellő számú tanúval (eskütársak) írta elő, amelyet azok meg is tettek. Ebből megtudjuk, hogy a „*tanúságtétellel bizonyított pereket a királyság jogszokása szerint vagy párbajjal vagy perdöntő eskü letételével kell eldönteni*”. Így az alperes ügyvédjének ajánlotta fel a választás lehetőségét, aki az eskütételt választotta, nem a párbajt.²³

1334. szeptember 22-én (DF DL 2852) Nagymarton-i Pál országbíró Verebi Konrád fia, Miklós vádlott és Domonkos szigetfői főesperes felperes között folyó hatalmasko-

¹⁹ PESTY 1867, 23. p., Fejér VIII/3., 758-762. p., különösen: 760. p. 361. sz.

²⁰ „*iuris ordine exigente et regni Hungaria approbatissima consuetudine, que causas, per utrasque partes productione testimoniorum vicissitudinariorum comprobata, duello solet terminari...*” In: KUBINYI FERENCZ: *Oklevelek. Hontvármegyei magán-levéltárakból 1256–1399.* I. Budapest, 1888. 71. p., (50. sz. okl. A továbbiakban: KUBINYI 1888.); HAJNIK 1899, 262. p. (29. lábjegyzet)

²¹ Anjou-oklt. VI., 168–169. p. 446. sz. A király előtti párbaj menetét leírja az oklevél: „*pugilem... in equis et armis militaribus, coram domino rege, in area duelli dimicare... contra se se statuere commisisset. Demum ipso termino duelli adveniente, eodem Nicolao, filio Ders, tanquam actore, a parte orientis, iam dicto autem Thome, filio Ders, a plaga occidentali, iuxta regni consuetudinem in equis et armis, in area duelli suos pugiles, in regia presencia vicissim dimicatueros statuentibus... Cumque vtrique pugiles parcium arrepta pugna, in area certaminis diucius certassent et se se crebris armorum ictibus infestassent, vt suas partes defensarent, subito pugil dicti Thome, qui super eo, quod ipsa sibi iure hereditario pertineat, decertasset, letale vlnus et mortiferum ictum recipiens, in area certaminis succubendo, exalato spiritu debitum reddidisset carnis vniverse...*” In: KUBINYI 1888, 71–72. pp.

²² ALMÁSI TIBOR: *Megjegyzések Nagymartoni Pál királyi országbíró pályájához és országbírói működéséhez (1328–1349).* In: *Forvm Acta Juridica et Politica.* VIII. évfolyam 2. szám. Szeged, 2018. 5–34. pp. Különösen: 10, 19–20. pp.

²³ Anjou-oklt. XIII., 252-253. p., 405. sz. Ehhez lásd még uo: 236. sz. 151. p.

dási ügyben szintén e két lehetőséget ajánlotta fel a feleknek: „*mivel az ország szokásjoga által megkívántan minden bizonyossággal bizonyított ügy e két módozat egyikével, tudniillik bajvívással vagy eskütétellel fejezhető be.*” (Béli Gábor fordítása).²⁴

Előfordult az is, hogy a felperes a bajvívást visszautasította egy annál is nagyobb bizonyító erejű *testimonium* reményében. 1342. szeptember 26-án, Nagymartoni Pál országbíró előtt a felperes Mihály fia, Miklós emberöléssel vádolta meg Detre fia, „Pop” (dictus) Istvánt, aki szerinte Károly király halálhírét kihasználva a köztük lévő függő per idején hatalmaskodott. Miután az alperes mindent tagadott, a „*baj jelét*” (*signum duelli*) nyújtotta át a felperes Miklósnak, aki a kihívást visszautasította azzal, hogy Zemplén, Újvár és Ung vármegyékben lefolytatott *tudományvéttellel* fogja majd igazát bizonyítani.²⁵

1349. november 4-én (DL 41 119) Tamás országbíró is egy hatalmaskodással elkövetett lólopási perben (egy „zeu” színű ló), tanúbizonyítás eredményes lefolytatását követően tudatta, hogy „*mivel az ország szokása szerint a tanúval bizonyított ügyeket párbajjal vagy eskütétellel kell lezárni*” az országbíró úgy döntött, hogy a bepanaszolt Balak-i László fia, Miklós választhat e két lehetőség közül. Miklós az esküt választotta, amelyet ötvened-magával kell letennie a váradi káptalan színe előtt.²⁶

Azonban a per kimenetele szempontjából az eskü választásának is voltak nehézségei. Az 1320-as években mutatható ki az a gyakorlat, amely szerint, ha az eskütételnél az esküt letevő fél szóban elhibázta a per tárgyát részletező formulát, akkor elvesztette a bizonyítást, nem engedték azt újra megismételni. Az jól ismert tény, hogy Károly király két rendeletében szüntette meg ezt a káros gyakorlatot és helyette általános mintaszöveget írt elő, továbbá megengedte két alkalommal az újra elmondást (1324. április 24; 1328. október 31).²⁷

Az is megragadható az Anjou-kori bírói gyakorlatból az oklevelek alapján, hogy a bírónak a bírósági párbaj esetén lehetőségében állt az, hogy a leendő bajvívók gyakorlatosságát is meghatározza az ügy eldöntése érdekében.²⁸ A már említett 1322. február 10-i oklevélben Hermán nembeli Lampert mester is meghatározta a felek által kiállítandó bajvívók minőségét. *Almási Tibor* az országbíró bírói működéséről szóló tanulmányában, rámutatott az országbíró döntésének indokaira. Annak a felperes félnek (Ders fia, Miklós) rendelt gyakorlatlan bajvívót (*pugil incongressus*), akinek nem volt a vitás birtok határosai és szomszédjai közül tanúja („*Nicolaus, filius Ders non aliquem ex commetaneis dicte possessionis et vicinis, in sui produccione testimoniorum adduxisset*”). Az ellenfelet (Ders fia, Tamás) viszont gyakorlott bajvívó állítására szólította fel.²⁹ 1329. október 14-én (DF 285 787) Miklós comes, Drugeth Vilmos nádor albirája

²⁴ „*causam premissam... duelli certamine aut depositione iuramenti velit difiniri*” Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (1301–1357) Budapest, 1878–1920. (A továbbiakban: Anjou-okmt, kötetszám) Anjou-okmt. III. 85. sz., 109–110. pp; különösen: 109. p.; Idézi: BÉLI GÁBOR: *Városi szokásjog az Ars Notaria alapján*. Pécs, 2014. 129. p.

²⁵ Anjou-oklt. XXVI., 345. p. 506. sz.; idézi: BÉLI 2014. 129. p.; Anjou-okmt IV. 265. p.

²⁶ Anjou-oklt. XXXIII., 410–411. pp. 834. sz.

²⁷ ALMÁSI TIBOR: *Hermán nembeli Lampert királyi országbíró működésének okleveles adatai*. In: FORVM Acta Juridica et Politica. VII. évfolyam 1. szám. Szeged, 2017. 5–29. pp., 25. p. (98.,99. sz. lábjegyzet).

²⁸ HAJNIK 1899, 267. p.

²⁹ KUBINYI 1888, 71. p; ALMÁSI 2017, 24. p. (93. lábjegyzet).

döntött egy húsz évvel korábban történt emberölés vádja nehéz esetében. A megvádolt alperesek közül Fertes fia, János –távollévő testvérei nevében is- az apja helyett helytállt. Ő testvérei megkérdezése nélkül, felajánlotta ugyanis a panaszosnak a párbajt. Azaz „a párbaj jelét nyújtotta át” a felperesnek, Halagus-i Domokosnak. A felperes azt elfogadta. Az albíró meghatározta, hogy a vádlónak egy gyakorlott bajnokot, a panaszoltnak egy gyakorlatlan bajvívót kell Vizsolyba, a küzdőtérre hoznia vagy a feleknek személyesen kell, lovon, felfegyverkezve, megvívniuk egymással.³⁰

Ugyanez a bírói mérlegelési lehetőség olvasható az 1330. január 17-én, (DL 72 269) Visegrádon kelt oklevélből. A Zala-megyei kehidai *generalis congregatio*-n, vármegyei közgyűlésen Reznuk-i Herbordus megvádolta birtokának pusztításával Phyl fia, Pál nemest, aki már –állítás szerint- hat éve pusztította Bokonuk nevű birtokát, 60 márká kárt okozva neki. Pál alperes ezt öröklött birtoknak állította. Herbordus a „párbaj jelét nyújtotta át” és vitájuk eldöntésére párviadal kiszabását kérte. A zalai közgyűlésen a szolgabírák, a nemesekkel úgy döntöttek, hogy a panaszos Herbordus egy gyakorlott bajnokot, Pál pedig ártatlanságának bizonyítására egy gyakorlatlan bajvívót állítson ki.

Ez az oklevél azért is fontos számunkra, mert ebből a kihívott fél távolmaradásának (azaz a *makacság* párbaj esetén) a jogkövetkezményeit is megtudjuk. Ugyanis Pál személyesen nem jelent meg, nem is küldött senkit maga helyett a bajvívóját sem állította a küzdőtérre. Herbordus viszont bajnokot állított ki, aki hadi, lovagi fegyverzetbe (páncélba) öltözve kivárta a küzdőtéren az előírt órát. Itt az oklevél szövege megismétli azt a szokásjoginak mondott elvet, hogy az ország jogszokása szerint valamennyi pert két módon, eskütétellel vagy párbajjal lehet eldönteni. Mivel az alperes a párbajról való távolmaradásával kivonta magát a bizonyítási eljárás alól, Nagymartoni Pál országbíró ezért összes birtokának 2/3-át a bírói kézre vette, 1/3-át a felperes kezére adta az okozott károk miatt. A hatalmaskodás vádjában pedig kimondta az elmarasztaló, fővesztési ítéletet.³¹

Nagymartoni Pál 1337. január 29-én, Visegrádon kelt oklevelében (DL 66 799) úgy ítélte, hogy egy hatalmaskodás során elkövetett jelentős vagyoni értékű állatlopás (hatvan budai márka értékű száz disznó) ügyében a panaszos feleknek egy gyakorlott bajvívót, a vádolt alperesnek pedig egy gyakorlatlan bajvívót kellett kiállítani lovon és lovagi fegyverben. Azonban a felek a király színe előtt megvívandó párbajon megjelenven közvetítőkkal megegyeztek.³² Ezek az okleveles adatok is megerősítik Széplaki Botka Tivadar azon régi megállapítását, hogy míg a sérelmet szenvedett panaszos felperesek gyakorlott bajvívót fogadhattak fel, addig az elkövetőként megvádolt, illetve bizonyító tanúkkal nem rendelkező alperesek a perdöntő bajvívás során gyakorlatlan bajvívókkal voltak kénytelenek magukat tisztázni.

Talán túlzottan mai szempontú okfejtés lenne az, hogy a megítélt bírói párbajon való meg nem jelenés felfogható lett volna egy halasztási kérelemnek is, azonban egy korabeli oklevél azt mutatja, hogy a bajvívást (annak már kitűzött időpontját) nem lehetett elhalasztani.³³ A tanulmány elején tárgyalt 1328. június 30-i oklevél alapján láttuk, hogy

³⁰ Anjou-oklt. XIII. 335. p. 557. sz. Fejér VIII/3. 391. p. 166. sz.

³¹ Anjou-oklt. XIV. 31–32. p. 45. sz.

³² Anjou-oklt. XXI. 26–27. pp. 40. sz.

³³ HAJNIK 1899, 270. p. (82. lábjegyzet).

augusztus 27-én Reznuk-i Mihálynak és Harkal-i Istvánnak párbajt kellett volna vívnia a király előtt. Az 1328. szeptember 8-i oklevél (DL 2505) szerint, míg Mihály meg is jelent lovagi fegyverzetben, addig István az ügyvédje által (a királyi hadoszlásig történő) királyi perhalasztó oklevelet terjesztett elő, azonban nem jelent meg. Nagymartoni Pál országbíró augusztus 30-ra elhalasztotta megtanácskozva az ügyet, ahol az a döntés született, hogy az oklevél a zalai közgyűlésnek szól, továbbá István személyesen nem jelent meg. A magyarországi jogszokáson alapuló törvény nem ismeri a párbaj esetében a halasztást! Így a fej- és jószágvesztő ítéletet kiszabták.³⁴

Egy 1346. július 12-i oklevelében (DL 3852) Nagymartoni Pál országbíró ismételten erre a jogi elvre hivatkozik a veszprémvölgyi apácák Podrugh nevű birtokának hosszas pere során („quia causa iuramentalis depositionis et duellares dimicationes et congressus prorogari non possent” azaz, „mivel az esküket és bajvívásokat nem lehet elhalasztani”).³⁵

A kitűzött időpontú párbajon való meg nem jelenés eleve a párbajban való veszteséget jelentette. 1350. július 25-i oklevél (DL 72 825) szerint egy emberölés miatti perben Dulo-i Pál fia, Istvánnak (Gilétfi) Miklós nádor határozata értelmében párbajra kellett volna megjelennie Topolcsány mellett Péter fia, Jakabbal szemben, annak testvéreinek (Fülöp) megölése ügyében. Azonban csak a felperes bajvívója jelent meg, Pál fia, István nem és bajvívót sem küldött maga helyett. Így őt Mihály trencsényi alispán párbajvesztesként marasztalta el.³⁶

Az elítélt súlyos helyzetét enyhítette I. Lajos király az 1351. évi dekrétumában. A 9. cikkely elrendelte, hogy azt a nemest, aki – hatalmaskodás („in facto potentiali”), patvarkodás („in poena calumniae”), hamis tanúzás, okirathamisítás, stb. – és „perdöntő bajbani bukás miatt” („in succubitus duelli”), illetve ez utóbbi kifejezés a dekrétum másik szövegvariánsában: a „hatalmaskodás miatti (párbajban való) elbukás tényében” („in facto potentialis succubitus”) törvényesen, főbenjáró ítélettel, el lett ítélve, őt a bíró még három napig vesse fogságba, azért, hogy a feleknek legyen lehetősége arra, hogy megegyezhessenek egymással. Amennyiben ez mégis elmarad, az ítélet akkor végrehajtható.³⁷ A 10. cikkely pedig megtiltotta az elítélt bűnéért a rokonainak (fiak, fivér, nővér és feleség) megbüntetését.³⁸ Jól tudjuk, hogy már az 1222. évi Aranybulla 12. cikkelye kimondta, hogy a halálraítéltektől és a párbajban elbukottak („in duello succubenti-

³⁴ Anjou-oklt. XII. 209. p. 406. sz.

³⁵ Anjou-oklt. XXX. 311. p. 512. sz.; Anjou-okmt. IV. 612-625. pp. 365. sz. Különösen: 621. p.

³⁶ Anjou-oklt. XXXIV. 312. p. 556. sz.

³⁷ FRANCISCUS DÓRI-GEORGIUS BÓNIS-VERA BÁCSEI: *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11.) Budapest, 1976. 133–134. pp. „IX. Ceterum si nobilis ordine iudiciario in facto potentiali succubitus duelli, in pena calumpnie, astationis falsi termini et exhibitionis falsarum litterarum ac sententie capitalis... convictus fuerit.” Régi szövegkiadás: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Corpus Iuris Hungarici Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvények.* Budapest 1899. 172–174. pp. (A továbbiakban: CJH 1899.), Idézi: PESTY 1867, 151. p. Újabb szövegkiadás az előbb idézett DECRETA 1976. nyomán: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The laws of the Medieval Kingdom of Hungary.* By Janos M. Bak. CEU, Budapest, 2019. 273. p. (Letöltés ideje: 2019. 11. 12.).

³⁸ CJH 1899, 174. p. 175. p.

um”) feleségeitől a hozományt nem lehetett elvenni, a kérdés egy részletének Árpád-kori szabályozását is jól bizonyítva.³⁹

Az imént említett megegyezésre terelő intézkedés egybevág az 1351. évi dekrétum 24. cikkelyének perjogi alapelveivel, mely előírta, hogy amennyiben a felek *bármely* fontos és súlyos ügyben – tehát a megítélt bajvívásban érintett ügyben is – egyezkedni akarnak („*concordare voluerint*”), a bíró őket nem gátolhatja meg ebben a szándékukban és a *békebírság* (*iudicium pacis*) nem lehet több 3 márkánál.⁴⁰ A megegyezésre bőven látunk példákat már korábról is. A cikkely véleményem szerint a már meglévő gyakorlatot rögzítette. A *békebírság* Anjou-kori gyakorlatával egyébként újabb B. Halász Éva foglalkozik a megjelenés alatt lévő tanulmányában.⁴¹

Ha a felek közösen a megegyezést kérték a bírótól, még a párbaj helyszínén is lehetőség volt a megegyezésre! Egy 1325. március 22-én kelt oklevél (DL 58 480) beszámolt egy olyan, a nádor előtt folyó perről, amelyben Treutul (dictus) Miklós mester, pozsonyi ispán birtokvita és lopás miatt indított a Szentmagócs nembeli Chama testvére, János mester ellen pert. Közöttük bajvívást ítélték meg, amelyet I. Károly király a saját színe elé rendelt. A párbajuk helyszínén (*in area ipsius duelli*) azonban a jelenlévő bárók és királyi nemes tisztségviselők (országbíró, a királynéi tárnokmester, a macsói bán, erdélyi vajda) közbejöttével a felek megegyeztek, a király beleegyezésével.⁴² Még izgalmasabb talán az az eset, amikor a felek a bajvívók kemény küzdelme láttán jutottak hirtelen egyezésre, megrettenve a kiszabandó elmarasztaló ítélettől. Egy Visegrádon, 1328. július 14-én kelt oklevél (DL 3972, DL 139, DL 140) erről számolt be. Isyp-i Máté mint felperes hosszan tartó perben állt Rakolch-i Balázssal, mivel mindketten egy nemzetségből származtak és egy magtalanul elhalt rokon, Pál birtokaira közösen tartottak igényt. Azonban az alperes semmit nem engedett meg. Az ügy – *Köcski Sándor* országbíró időközbeni halála után – Nagymartoni Pál országbíró elé került és az oklevélbe foglalt tanúbizonyítás után, a felek háromszori megkérdezés után is hajlandóak voltak a bajvívásra. A király színe előtt Máténak annak igazolására, hogy ugyanolyan rokonságban áll a meghalttal, mint az alperes egy gyakorlott bajnokot, míg az alperes Balázsnak egy gyakorlatlan bajvívót kellett kiállítani. Még a viadal napján is, amikor a bajvívók a király színe előtt, lovon, lovagi fegyverzettel megjelentek, a bárók megpróbálták a feleket kibékíteni, hasztalanul. A bajnokok egymásra rontottak, először lándzsával, majd (bolgár) buzogányokkal mértek nagy ütéseket egymásra. Az alperes gyakorlatlan bajnoka vitézül helytállhatott, amely a felperes Máté gyakorlott bajnokába vetett hitét megingatta. A felek az elmérgesedett küzdelem láttán félve, attól, hogy a párbajvesztéskénti büntetés immár bármelyikükre lesújthat, a bárók és nemesek közreműködésével, ott nyomban megegyeztek egymással.⁴³ Hasonló esetet idézett 1354-ből Pesty Frigyes is, ahol

³⁹ BESENYEI LAJOS, ÉRSZEGI GÉZA, MAURIZIO PEDRAZZA GORLELO (szerk.) *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, 1999. 26. p., 40. p.

⁴⁰ CJH 1899, 178–179. pp. DECRETA 1976, 138. p. „XXIV. *Causantes etiam in quacunq̄ue maxima et ardua causa concordare voluerint, iudex prohibere non possit, et de iudicio pacis ab ipsis non plus, quam tres marcas exigere valeat quoquomodo.*”

⁴¹ B. HALÁSZ ÉVA: *Iudicium pacis*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

⁴² Anjou-oklt. IX. 72–73. pp. 116. sz.

⁴³ Anjou-oklt. XII. 189–190. p., 376. sz.; Anjou-okmt. 380–382. pp. 338. sz.; idézi HAJNIK 1899, 269. p.

I. Lajos király és Drugeth Vilmos nádor előtt már a felek (Nagysemlyéni István mester és Briccius dictus Cantor) gyakorlatlan bajnokai (pugilem incongressum) küzdöttek. Végül ott a király előtt megegyeztek és az ezt megszegő félnek a hatalmaskodás miatti párbajveszteskénti büntetés szankcióját („*in succubitu duelli facti potentialis...convinceretur*”) rendelték el.⁴⁴

Egy 1346. január 11-i oklevél (DL 100 025) szerint Nagymartoni Pál országbíró úgy ítélte, hogy a panaszos Szécsi Miklós királyi asztalnokmesternek egy gyakorlott bajvívót („*pugil congressus*”) és az alperes Donch mester fia, László mesternek egy gyakorlatlan („*incongressus*”) bajvívót kellett volna január 17-én, egy két évvel („*evaginatio bicello*” azaz tör kihúzásával) történt emberölési kísérlet vádjában folyó perben kiállítaniuk, a király színe előtt, a (téli) párbajmezőn. A felek tekintettel az egymás között folyó földbirtok perekre, kérték az országbírótól a megegyezés lehetőségét. Miután ezt Pál comes megengedte nekik, a felek a birtokhatárokból kölcsönösen megegyeztek és kikötötték, hogy az ezt el nem fogadó felet, mint a hatalom-bajban („*in potentiali duello*”) elbukottat marasztalják el.⁴⁵ Az ilyen, párbajveszteskénti elmarasztalás kikötése már egy másik szokásjogi gyakorlatot mutat, amellyel később foglalkozunk.

Hasonló eset történt a (mai délvidéki Bács melletti) Doroszlóban is. 1350. október 18-i oklevél (DL 4162) szerint az ottani nádori közgyűlésen Doroszlói Lőrinc fia, János panaszolta, hogy ottani fél birtokát elfoglalta Porbozlou fia, Pál. A felek bizonyítékokkal álltak elő, azonban a nádor látva a benne foglaltakat, végül párbajt ítélte meg. A felperesnek gyakorlott, az alperesnek egy gyakorlatlan bajvívót, lovon, harci fegyverben (azaz páncélban!), Budán, a királyi udvarban kellett volna kiállítani! A felek azonban a párbaj előtt, fogott bírák útján, a nádor engedélyével, megegyeztek egymással.⁴⁶

A párbajban használt fegyverekről többet megtudunk egy 1348. november 9-i oklevélből (DF 76 909). Fegyveres hatalmaskodás ügyében, amely birtokvita miatt robbant ki a felek között, a felek kölcsönösen okleveleket mutattak be állításuk igazolására. Az országbíró döntése értelmében a feleknek bajvívókkal, fegyverzetben október 29-én, a király színe előtt, párbajt kellett vívniuk. Ez meg is történt. Azzal a ritka esettel találkozunk, amikor az oklevél a küzdelem menetébe is bepillantást engedett, akár egy lovagi tornát látnánk. „*A bajvívók először lándzsával, majd karddal, buzogánnyal és törrel rontottak egymásnak.*” Végül a felperesek, Pál és György bajvívója maradt alul.⁴⁷ Előfordul, amikor a bajvívók között nem magyar etnikumút is találunk. Egy 1348. július 21-i oklevélben (DL 3997) Ipochné fia, Beke nevű besenyő bajvívó (pugil) volt egy adásvétel vevője, akinek eladnak egy 40 budai márka értékű Igor-i birtokrészt.⁴⁸

Igen ritkán a bajvívó érdemeit is, nemcsak a nevét ismerjük. 1356-ban a Budafalvi „Vermes” (dictus) családjának nemességet adományozó oklevélben pedig Budafalvi

⁴⁴ PESTY 1867, 74. p., Fejér IX/2. 357–358. pp. 172. sz. „*predictique pugiles, ascensis equis, ac arreptis lanceis, contra sese pugnaturos, processerint, tamen praedicti Magister Stephanus, ac Briccius, dictus Kántor, sano inducti consilio...concordasse, et concordarunt coram nobis*”

⁴⁵ Anjou-oklt. XXX. 32–33. pp. 28. sz.

⁴⁶ Anjou-oklt. XXXIV. 381–382. pp. 694. sz.

⁴⁷ Anjou-oklt. XXXII. 375–376. pp. 757. sz.

⁴⁸ Anjou-oklt. XXXII. 245–246. pp. 480. sz.

Vermes fia, Miklós, mint „*pugil noster specialis*” szerepel.⁴⁹ Ez a Budafalvi család már az Árpád-házi IV. László király idejétől viselte a *királyi bajnok* fizetett „állását”.⁵⁰ A bajvívás vagy annak gyakorlása során a bajnokok személyes sérülésének méltó „királyi jutalmát” egy 1319. június 8-án kelt oklevél mutatja be (DL 1967, DL 74 574). I. Károly király a Huntpazman nembéli Gergely fia, István *királyi udvari ifjút* kérelmére birtokokkal jutalmazta meg, miután őt a maga a király lándzsajátékban („*hastiludium*”) maradandó testi fogatkozást okozva megsebesítette és három fogát is kiütötte. Így három birtokot adományoz neki, a Bihar megyei Pousa-földet és Som, illetve Somog nevű tartozékait is! Ezen oklevél, bár nem köthető konkrét bírósági bajvíváshoz, viszont a bajnokok/apródok udvari megbecsülését és Károly király lándzsatorés iránti szenvedélyét jól szemlélteti.⁵¹

A bajvívás elfogadása, bajvívó kiállítása igen költséges volt. Mai szemmel nézve nem kell feltétlenül gyávaságnak tartanunk, ha az egyik fél erről lemondott. Néhány oklevél erről is ad információt. Egy 1345. május 10-én kiállított oklevél (DL 2388) arról tanúskodik, hogy egy birtokvitában István fia, Péter felperes azért nem tudta elfogadni Nagymartoni Pál országbíró által felkínált választási lehetőség közül a párbajt, mert „*szegénysége miatt bajt vívni nem tud*”, így átengedte az alperesek nevében Miklós fia, Györgynek eskütételre a per befejezését. Az országbíró kilenced- magával leteendő esküt ítélt meg az alperesnek, mivel a vitás (Iwahun) birtokot 9 márkára becsülték meg.⁵² Itt egy olyan gyakorlatra hívom fel a figyelmet, amely más párbaj helyett választott eskütételnél is kimutatható. A párbaj helyett választott/átengedett esküben az eskütársak száma a vitás birtok becsértékéhez igazodott. Egy 1341. május 8-i oklevélben szintén azt találjuk, azaz annyi nemes eskütárrsal kell letenni az esküt, ahány márka értékűre becsülték a birtokot.⁵³

Teljesen hasonló szegénységre hivatkozó indokot olvasunk egy 1349. március 4-i oklevélben (DF 265 639). Ugyanis egy emberölési és hatalmaskodási perben, a Valkóváron tartott vármegyei közgyűlésen Keled fia, Domokos felperes, Domokos macsói bán kérdésére, hogy a pert párbajjal vagy eskütétellel kívánja-e lezárni, azzal válaszolt, hogy ínsége miatt párbajjal nem tud a pernek végére járni, így megelégszik az alperes (tisztító) esküjével, amelyet öneki huszonötöd-magával kell majd letennie a valkóvári Szent Mihály-egyházban.⁵⁴ Szabolcs megyében, egy 1327. november 21-én Kállóban kelt oklevél (DL 50 850) szerint a szabolcsi ispán ítélőszéke előtt Ábrahám nevű jobbágy tanúkkal igazolta, hogy őt Cosmas fia, Hernic fél szemére megvakította és megsebesítette. Arra a kérdésre, hogy Hernic párbajjal vagy esküvel tisztázza magát, a szegénységére hivatkozva az esküt választotta. Így az esküt Ábrahámnak kell negyvened-magával letennie.⁵⁵ A bajvívás, a

⁴⁹ PESTY 1867, 68–69. pp. Fejér IX/2. 469. p. 227. sz.

⁵⁰ HAJNIK 1899, 266. p.

⁵¹ Anjou-oklt. V. 190. p. 481. sz.; NAGY GYÖRGY: Magyarország apróbetűs története. Budapest 2010, 54. p. Fejér VIII/2. 212. p. 74. sz. „*propter vulnus et excussionem in Hastiludio per manus nostras, non aliquo rancore praecepto, imo causaliter trium Dentium ipsius, ut regalis culminis per affluentiam sui vulneris dolorem obliviscatur, et defectum operiat corpoream...*”

⁵² Anjou-oklt. XXIX., 211. p. 317. sz.; BÉLI 2014. 131. p.

⁵³ BÉLI 2014, 131. p.

⁵⁴ Anjou-oklt. XXXIII. 91–92. pp., 146. sz.

⁵⁵ PITI FERENC: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386) Szeged-Nyíregyháza, 2004. 46. p. 131. sz.

bajnokok megfogadásának költségessége az egyházi személyek kapcsán – a már említett IV. lateráni zsinati tiltó kánon után is – feltűnik hazai okleveles forrásainkban.

Előfordult az előbbivel ellenkező eset, amikor egyszerűbb a bajvívást választani, a bizonyítási nehézségek miatt, még egy lólopás esetében is. A szabolcsi ispán és a négy szolgabíró előtt panaszt tett Byri-i Tamás mester, hogy az ő „pey” színű lovát Tamás fia, Beke rabló módjára, az éj csendjében elvitte. Tamás mester a neki feltett kérdésre, hogy hogyan akarja bizonyítani vádját, a bajvívást választotta a tanúállítás helyett (1341. április 14. után, DL 51 140).⁵⁶

3. A párbajveszteskénti elmarasztalás kikötése és gyakorlata

A párbajveszteskénti elmarasztalás már önálló szankcióként – egy időben a megítélt bajvívással, de anélkül – is megjelenik az Anjou-kori oklevelekben, elválván a tényleges bajvívás teljesítésétől. Ezen szankciót *Pesty Frigyes* „bajvívásban bukásra járó büntetésnek” nevezte.⁵⁷ Először vette észre és állapította meg, hogy „a bajvívásban legyőzetésre szabott büntetés két, és tán több századon át még akkor is, midőn a bizonyítéki eljárásban bajviadal nem tartatott, mintegy vinculum a kötelezettségek megtartására vétetett fel az egyezkedési feltételekbe és szerződések határozányaiba.”⁵⁸ Mind ezen megállapítását Hajnik Imre is megismételte.⁵⁹ A példáikat csak kiegészíteni tudjuk. Már az 1321. november 23-i oklevél (DL 91 229) tudtul adta, hogy ha egy haláleset miatti családi birtokegyezség kapcsán a felek bármelyike pert indítana a lezárt ügyben a másik ellen, az mint párbajban legyőzött marasztaltassék el („in duello succubuisset personalis convincatur”).⁶⁰ Ebből az évből több ilyen klauzulával találkozunk.⁶¹ Ami érdekes, hogy egy 1321. szeptember 7-i megegyezést rögzítő oklevélben, egy emberölési ügyben, az elkövetőknek a nyolc márka jóvátétel fizetésén túlmenően, egyházi jellegű szankcióként előírt, a megölt lelki üdvéért megteendő, zarándoklat elmulasztása esetén is!⁶²

1330. május 12-én, Visegrádon kelt oklevélben (DF 200 148) Nagymartoni Pál országbíró előtt, Henrik veszprémi püspök tanúállítási eljárás eredményéről kiállított oklevelekkel bizonyította Balduin fia Lőrinc fiai, László és János által elkövetett hatalmaskodást. A panaszoltak tagadtak, de végül fogott bírák által megegyeztek úgy, hogy a püspöknek adják a követelt birtokokat. A teljesítés elmaradása esetére a párbajvesztes-hatalmaskodók büntetését kötötték ki.⁶³

A folyamat első fázisában még nyomon követhetjük azt is, hogy az ilyen kikötés még valódi bajvívást feltételezett. Ilyen a már említett 1325. március 22-i oklevélben (DL 58 480) említett per, amelyben Treutul (dictus) Miklós felperes, pozsonyi ispán – párbaj helyszínén! – úgy állapodott meg Szentmagócsi Jánossal, hogy az ellene indított

⁵⁶ PITI 2004, 80. p. 289. sz.

⁵⁷ PESTY 1867, 144. p.

⁵⁸ PESTY 1867, 155. p.

⁵⁹ HAJNIK 1899, 274. p.

⁶⁰ Anjou-oklt. VI., 121. p., 313. sz.; Anjou-okmt. I. 634-635. pp. 581. sz.

⁶¹ Anjou-oklt. VI. 63-64. pp. 154. sz. (DL 40 396); 105-106. pp. 271. sz. (DL 105 891).

⁶² Anjou-oklt. VI. 92. p. 235. sz. (DF 263 048).

⁶³ Anjou-oklt. XIV. 173. p., 176. p. 280. sz.; Vespr. reg. 90. p. (214. sz.).

perét visszavonja. János a régi határok szerint visszaadja a vitás birtokokat. Ha pedig János vagy az utódai Miklóst vagy utódait a birtokok miatt perbe hívnák, zaklatnák, akkor olyan büntetésben részesülnek, mintha a párbajt elveszítették volna. („*extunc in duello convictus haberetur et convinceretur eo facto preterea dixerunt...*”)⁶⁴ Ugyanilyen volt a szintén felidézett 1354. évi eset is, ahol a bajvívás közbeni megegyezést biztosító szankcióként a „*hatalmaskodási párbajban való veszteskénti*” elmarasztalás szerepelt („*in succubitu duelli facti potentialis*”).⁶⁵

1335. március 18-án szintén Visegrádon keltezett királyi oklevélben (DL 2891) Károly király közli, hogy a Nagymartoni Pál országbíró által meghatározott, február 3-ára kitűzött, esedékes párbaj, amelynek Elefánti Mogh sérelmére elkövetett és 300 márka kárt okozott hatalmaskodás miatt Ábrahám fia, Sebus mester ellenében kellett volna megtörténnie, végül a felek megegyezése miatt elmaradt. Sebus mester 201 márkát három részletben fog fizetni. Azonban, ha mégsem teljesítené, akkor párbajban való vesztesként marasztalják el.⁶⁶

Az oklevelek szövegezésében még megmaradt az eredetileg hatalmaskodás miatt kiszabott párbaj nyoma, így ezekkel a kikötésekkel sokszor pénzkövetelések, újbóli perindítás, illetve egyezség megszegésének önálló szankciójaként találkozunk. Így például az 1337. év oklevél-anyagában rendszeresen előfordul önállóan a megszegő félre kimondott „*mint a hatalmaskodás miatti párbajban vesztesként marasztalják el*”-klauzula.⁶⁷ A későbbi írásbeli kikötésekből „*a hatalmaskodás miatti*”-kötél lassan kikopott, de a fenti ügykörök továbbra is megmaradtak (például így: „*in succubitu duelli convincerentur*”).⁶⁸

Egy hatalmaskodást elkerülendő egyezségben, mintegy kölcsönös biztosítékként, mindkét fél jogszegő magatartása esetére előírták a fenti klauzulát. 1341. június 11-én a vasvári Szent Mihály-káptalan által kiállított oklevélben olvassuk azt, hogy az egyik oldalon lévő felek megígérik, hogy Reznuk-i Herbord fia, Jakab fia, Lukács megmaradhat Buryh és Szentandrás békés birtokában, őt onnan ki nem űzik, vérét nem ontják, neki kárt nem okoznak. Ha mégis, akkor párbajban legyőzöttként marasztaltassanak el. Ugyanakkor az említett Lukács is megfogadta, hogy az előbbi ígéretet tevők Reznuk, Boxafalva, Lyak, Pousfalva békés birtokában megmaradhatnak, amíg vissza nem tudja azokat tőlük váltani. Ha pedig vérüket ontaná, megsebesítené őket vagy kárt okozna a birtokban, ő is párbajban legyőzöttként marasztaltassék el.⁶⁹

Ezt a klauzulát birtokba iktatási cselekmények végrehajtásának biztosítékeként is kikötötték. Egy 1342. május 24-i oklevélben a falvak visszavásárlása (80 márka kifize-

⁶⁴ Anjou-oklt. IX. 73. p. 116. sz. Az oklevél szövege kiadva: KOSZTA LÁSZLÓ: *A pécsi káptalan kiadatlan oklevelei (1325–1339)* In: Baranyai Történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1992/1995. Pécs, 1995. 4. p. 1. sz.

⁶⁵ Fejér IX/2. 358. p. 172. sz.

⁶⁶ Anjou-oklt. XIX. 57. p. 111. sz.

⁶⁷ Anjou-oklt. XXI. 26–27. pp. 40. sz. (DL 66 799); 48–49. pp. 77. sz. (DL 71 861); 54. p. 88. sz. (DL 71 861); 85–86. pp. 151. sz. (DF 269 774); 248. p. 431. sz. (DL 91 100); 261. p. 455. sz. (DF 283 779); 318. p. 558. sz. (DF 207 156) (Anjou-okmt. 423. p. 277. sz.).

⁶⁸ Anjou-oklt. XXI. 318. p. 558. sz. (DF 207 156), (Anjou-okmt. 423. p., 277. sz.)

⁶⁹ Anjou-oklt. XXV. 191. p. 395. sz.

tése után) ügyében azok, akik a birtokokat nem iktatják, az okleveleket nem adják át, párbajban vesztesnek marasztaltassanak el.⁷⁰

Az 1349-es év oklevél anyaga különösen bővelkedik ilyen kikötésekben. 1349. május 18-i oklevél (DL 248 883) szerint egy Zempléni megyei nemzetségi birtokfelosztás elvégzése kapcsán a nem megjelenő felet párbajban vesztesként ítélik el.⁷¹ Ugyanez a klauzula *mögöttes felelősség* biztosítékeként is kiköthető lehetett. Az 1349. június 4-én kelt oklevélben (DL 38 156) egy jobbágyok által elkövetett emberölés ügyében a *fogott bírák* által létrejött megegyezés szerint a megölt *famulus* urának elégtételt fizettek. Az elégtételt fizetőt és az elkövető jobbágyokat a famulus rokonaival szemben ugyan felmentik, a megölt famulus urának a jobbágyok ura viszont a fizetésre szavatosságot vállalt, így visszafizet 24 márka kassai garast. Ha nem képes erre, párbajban vesztesként ítélik el.⁷² 1349. június 20-i oklevélben (DL 60 975) Beya-i Simon fia, Deseu fiai, a testvérek garantálják Ilona nevű testvérüknek leánynegyed címén átadott birtok békés birtoklását és védelmét. Ha nem tartanák meg a birtoklásban, a párbajban vesztesként való elmarasztalást szabják ki rájuk.⁷³ Az 1349. június 25-én kelt oklevélben (DL 106 890, 104 923) I. Lajos király tudtul adja, hogy egy Miklós nádor és Pál országbíró előtt folyó birtokperben Mera-i Lukács és Rabe-i Péter fia, Miklós megegyeztek, hogy az egymással szembeni pereiket megszüntetik, okleveleket megsemmisítik. Lukács, akit miután hamis oklevelek bemutatásáért pervesztesnek, valamint párbajban vesztesként is elítéltek, az egyik birtokrészt Péter fia, Miklósnak adományozza, a jelen lévő rokonok beleegyezésével. Ha erre nem lennének képesek, párbajban vesztesként marasztaltassanak el.⁷⁴ Egy 1349. július 8-án kelt oklevélben (DL 31 263) ez a kikötés az ugyanabban az ügyben történő újabb perindítás szankciójaként jelenik meg. Ugyanis a 18 budai márka bírságnak az országbíró színe előtt történő kifizetése során Tamás fia, János vállalta, hogy az összeget megkapta, az összegre vonatkozó összes oklevelet hatálytalanítja. Ha ebben az ügyben újra pert indítanának, párbajban vesztesként marasztaltassanak el.⁷⁵ Az 1349. augusztus 1-i oklevélből (DL 70 169) megtudjuk, hogy Szinyei Merse fia, Benedek fiai, Péter és Merse és Miklós a közöttük lévő összes perüket (károkozás, hatalmaskodás, emberölés, a Szinye-folyón malmok létesítése) fogott bírákkal lezáró perbeli megállapodásuk megszegésének szankciójaként (fizetési késedelem) rendelték el a párbajban vesztesként való elítélést.⁷⁶

A párbajban való elmarasztalást önként is ki lehetett kötni egy jogügyletben. 1349. szeptember 8-i oklevélben (DL 4075) a Zala-megyei birtokrészek eladói (a rokonsággal együtt) önként vállalták, hogy őket sújtsa ilyen kikötés, amennyiben a vevő (Lendva-i Miklós volt bán) és rokonai ellen pert indítanának.⁷⁷ Egy 1349. november 2-án kelt okle-

⁷⁰ Anjou-oklt. XXVI. 203–204. pp. 250. sz.

⁷¹ Anjou-oklt. XXXIII. 181–182. pp. 347. sz. *Hazai okmánytár Codex diplomaticus patrius*. Budapest, 1891. VII. 405–407. pp. 378. sz.

⁷² Anjou-oklt. XXXIII. 209. p. 406. sz.

⁷³ Anjou-oklt. XXXIII. 236. p. 463. sz. Ugyanezt a megegyezést 1349. szeptember 18-án megismételték (DL 60 976). Anjou-oklt. XXXIII. 341–342. pp. 701. sz.

⁷⁴ Anjou-oklt. XXXIII. 239–240. pp. 471. sz.

⁷⁵ Anjou-oklt. XXXIII. 261. p. 524. sz.

⁷⁶ Anjou-oklt. XXXIII. 291–292. pp. 583. sz.

⁷⁷ Anjou-oklt. XXXIII. 332. p. 675. sz.

vél szerint (DF 209 160) Sándorfalvai Gergely fia, Sándorra egy birtokrész elzálogosításának jogtalan mértéke miatt szabták ki e büntetést.⁷⁸ Egy 1349. december 9-én kelt oklevélben (DF 261 282) egy elzálogosított birtok visszaváltását követő esetleges elővásárlási/előzálogolási joghoz kapcsolódik e szankció. Ugyanis, ha a zálogkötelezett az elzálogosítás 12 évének eltelte után másnak akarná eladni vagy elzálogosítani a birtokrészt, nem a korábbi zálogjogosultnak (záloghitelező), akkor velük szemben a zálogkötelezett (Churle-i Sandur fia, Miklós) legyen párbajban való vesztesként elmarasztalt.⁷⁹

Szintén újabb perindítást gátló szankcióként találkozunk egy 1357. szeptember 23-i oklevélben (DF 251 730) amely tudósít arról, hogy Miklós fia, László megölése ügyében fogott bírák útján megegyeztek a rokonoknak (anya, testvér, özvegy, és a fiúgyermek) fizetendő 11 márka *compositio* (jótétel) fizetésében. A rokonok és utódai, ha újból követeléssel lépnek fel e gyilkosság ügyében, akkor „*bajvívásban való elbukásban*” legyenek elmarasztalva.⁸⁰ Végül megemlítem azt is, hogy az előbb említett 1351. évi dekrétum 9. cikkelyének mára már félreérthető, régies magyar fordítása, az a bizonyos „*hatalombajban való elbukás*” (*in facto potentialis succubitus*) is valójában ezt a szankciót takarja.⁸¹

4. Egyházi személy a bajvívásban?

Egyházi személyeknek a bajvívásban való közvetlen és közvetett részvételét a már említett IV. lateráni zsinat (1215) és IX. Gergely pápa rendelkezései megtiltották (1243). A kánonjogi probléma nem csupán az egyházi személyek bajvívásban való érintettségét vetette fel, hanem az egyházi és a világi fórum közti konfliktust is, nyilvánvalóan a *privilegium fori* elvének sérülését. Jól ismert, hogy ezt hazánkban is nyomatékositotta az 1279. évi budai zsinat 8. cikkelye is, amely megtiltotta az egyházi személyek részvételét az istenítéletekben. Az ilyen eljárásban, az akkor még ezeknek részét képező, kísérrő egyházi szertartást (áldás, megszentelés) sem végezheték el.

Tudjuk, hogy a *Decretum Gratiani* (Corpus Iuris Canonici) már eleve a párbajt tiltalmazta, nem csupán a bírósági bizonyító bajvívást. A IX. Gergely pápa által hozzácsatolt *Liber Extra* ötödik könyvének 14. titulusa szerint azok az egyháziakat, akik párbajoztak, a tisztségükről leteendők (*De clericis pugnantibus in duello*).⁸²

Az 1330. május 12-én kelt oklevélből emlékezhetünk arra, hogy Henrik veszprémi püspök perbeli ellenfelére kikötötték a párbajveszteskénti elmarasztalás szankcióját. Azonban egyháziakat érintve tényleges bajvívásra is sor került. Azért volt olyan eset is, amikor az egyházi fél nem vállalta a bajvívást. A tanulmányunk elején említett 1334.

⁷⁸ Anjou-oklt. XXXIII. 401-402. pp. 824. sz.

⁷⁹ Anjou-oklt. XXXIII. 442-443. pp., 910. sz.; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Esztergom, 1874-1924. III. 704-705. pp. 946. sz.

⁸⁰ PRTI 2004, 136-137. pp. 532. sz.

⁸¹ HAJNIK 1899, 274. p. Még ez a kifejezés máig használatban maradt: BERTÉNYI IVÁN (szerk.): *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény*. Budapest 2000, 307. p.

⁸² *Corpus Iuris Canonici*. Pars secunda Decretalium collectiones. Graz 1955, 805. p. Cap. 1. „Porro, si clericus alicui sponte duellum obtulerit, vel, si oblatum susceperit et subierit, sive victor sive victus fuerit, de rigore iuris est merito deponendus.”

szeptember 22-i oklevél szerint Verebi Konrád fia, Miklós vádlott és Domonkos szigetfői főesperes felperes között folyó egy hatalmaskodási ügyben Nagymartoni Pál országbíró szintén e két bizonyítási lehetőséget ajánlotta fel a feleknek. Amíg az alperes Konrád, fia, Miklós jobban szeretne volna az ügyet bajvívással elintézni, addig a felperes Domonkos főesperes ezt visszautasította. Ehelyett kérte, hogy az alperes esküvel tisztázza magát.⁸³

Már az Árpád-ház korában meglévő gyakorlat tűnik elő IV. Orbán pápa a magyarországi templomos mesterhez írott 1263. május 18-i leveléből. Az egyházi birtokokról tömegesen más uradalmakra elmenekült jobbágyok ügyeiben, az egyháziakat a panaszuk igazolására a bírák bajvívásra kötelezték, a tanúbizonyítás helyett. Mivel „*az egyházi személyek rendjük veszélye nélkül bajvívásokat el nem fogadhatnak, azokat felajánlani pedig akár személyesen, akár fogadott egyén által... az egyházi alkotmány szigora bizonyos büntetések alatt tiltja*” IV. Orbán pápa ezeket eltiltja, „*kívált ott, hol egyházi javak és egyházi személyekről van szó vagy azok ellen történnek lépések*”. A bajvívásban elítélt egyháziak ellen hozott ítéleteket és azok végrehajtását érvényteleneknek tekinti.⁸⁴

A magyarországi főpapok 1338. szeptemberében XII. Benedek pápához írott levélben részletesen leírták az egyházi sérelmeket, köztük a bajvívás gyakorlatát is, és segítséget kértek Károly királlyal szemben. A királyi hatalom 23 éve a főpapokat választás nélkül nevezte ki, a megüresedett egyházi javaikat elfoglalta. A *privilegium fori* elve sérült abban a gyakorlatban, hogy az egyházi férfiakat – az egyházi bíróság mellőzésével! – világi bírók elé idézték. Azonban a birtokaik igazolására eredménytelenül hivatkoznak száz évet meghaladó birtoklásra. Nem veszik figyelembe azt sem, hogy az egyházi iratok nagy része elpusztult (a privilegiális oklevelek a lángokba veszttek, „*privilegiorum instrumenta flammis deleta fuerant*”) a tatárok kétszeri betörésének idején. Így, ha okleveleket nem tudnak felmutatni, hiába hoznak tanúkat, mégis bajvívásra ítélik őket, de mivel ők az egyházi tiltó törvényeket nem akarják megszegni, jogukat veszítik.⁸⁵ XII. Benedek pápa 1338. szeptember 20-i, Avignonból keltezett oklevelében óva intette I. Károly magyar királyt mindezen károk okozásától, felszólította, hogy tartsa tiszteletben az egyház jogait.⁸⁶

Mindezt hiába tette, mert ugyanezzel a szokással szemben lépett fel avignoni pápaságának harmadik évében, 1344-ben VI. Kelemen pápa is, úgy látszik ő sem teljesen eredményesen.

Az 1344. november 17-i, I. Lajos királynak és anyjának, Erzsébet királynénak szóló intő levél (DF 291 816) felemlítette azt a király országában elterjedt ártalmas és gyűlöletes, a jó szokásokkal (*mos*), a joggal és igazsággal ellentétes szokást, miszerint az egyházi személyek a saját és egyházaik javai és jogai elfoglalóival és jogsértőivel szemben világi bírósághoz kénytelenek fordulni (királyi vagy világi kúria). A tanúkkal és más törvényes bizonyításait nem fogadják el, csak ha bajvívást vállalnak. Mindez pedig nekik és egyházaiknak nagy költségeket és veszélyt jelent. Az egyházi személyek gyakran nem talál-

⁸³ Idézi: BÉLI 2014, 129. p.

⁸⁴ Idézi: PESTY 1867, 138–139. pp.; Fejér IV/3. 165–166. pp. (Számozása nincsen).

⁸⁵ Anjou-oklt. XXII., 288–289. pp. 458. sz.; Fejér VIII/4. 321–324. pp. 153. sz. „*damnari saepius ad singulare certamen subeundum ecclesiasticos, ut iuribus suis cadant*”

⁸⁶ Anjou-oklt. XXII., 291. p. 459. sz.; Fejér VIII/4. 324–325. pp. 154. sz.

nak bajvívót vagy eleve nem is akarnak ilyen eljárást alkalmazni, így a saját és egyházaik jogait védtelenül kell, hogy hagyják! VI. Kelemen pápa intette a királyt, hogy az egyházakat és papjait királyi védelemmel tartozik segíteni, ezért a mondott szokást teljesen hagyja el.⁸⁷ A pápa ugyanezen a napon kelt oklevélben (DF 291 816) mindezeket az esztergomi és kalocsai érseknek és az egri püspöknek is elrendelte a király tudomására hozni.⁸⁸

Azonban mindez a gyakorlatba nem ment át. 1347. október 28-án kiállított oklevélben (DF 76 866, DF 234 320) Nagymarton-i Pál országbíró tudtul adja azt az esetet, amelyben egyházi személy bajvívója közreműködött. Egy földrész („Ezen”) tárgyában Balázs leleszi prépost, illetve a leleszi monostor konventje és Ezeni László fiai között, 1343 óta elhúzódó perben, amely okleveles bizonyítások és többszöri halasztás után átkerült az országbírói székéhez, ahol Nagymarton-i Pál párbajt rendelt el. A felek bajvívóinak október 13.-án lóháton és fegyverben (páncélban) (*super equis et in armis militariibus*), I. Lajos király színe előtt kellett, hogy megküzdjenek. A lovagi tornákat idéző kölcsönös lándzsavetéssel induló, majd a „*bolgár buzogányokkal*” hosszasan, estig is elhúzódó küzdelem után végül a leleszi prépost bajvívója alulmaradt. Ezért az országbíró párbajban vesztesként őt marasztalta el.⁸⁹

5. Megyei és városi párbajformulák az *Ars Notaria*-ban

A 14. századi oklevelek mellett megkerülhetetlen tanulmányozni az Anjou-kori oklevél-iratmintákat is, ahogyan azt már *Pesty Frigyes*, *Hajnik Imre* és *Bónis György* is megtette. Ezek között kiemelt helye van a 14. század derekáról származó, *Uzsai János-féle formuláskönyv*nek, amely az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában található. Az ún. *Ars Notaria* II. B fejezete 12-14. formulái a megyék által elrendelt bajvívásokra vonatkozóan relevánsak számunkra (*Forme duellandi*). *Bónis György* az AN II. B anyagát a vármegyei oklevelek közé sorolta be.⁹⁰ Forrásértéküket növeli, hogy a formulák valóságos jogesetekhez kötődnek „*Sequitur de formis duellandi...*”⁹¹

A 12. formula életre-halálra menő, egy szál ingben vívott (mez-telen) párbajt említ, amely ritkaság számba ment az országban („*quia aborrendum est ipsum videre et audire*”).⁹² A 13. formulában egy emberölés és rablás vádja miatt a C. f. D. siglával jelölt felperes kihívta E. f. F alperest. A panaszos egy „*vulgo ceuuek dictum*”, fapálcát nyújtott

⁸⁷ Anjou-oklt. XXVIII. 429–430. pp. 759. sz.; AUGUSTINUS THEINER: *Vetera monumenta historica Hungaricam sacram illustrantia*. Romae, 1859–1863. I. 677–678. pp.

⁸⁸ Anjou-oklt. XXVIII. 430. p. 760. sz.

⁸⁹ Anjou-oklt. XXXI. 517–518. pp. 1010. sz. Fejér IX/1. 563–564. pp. 312. sz. (A harc menetének leírása miatt érdemes idézni az oklevélből: „*pugiles partium, arreptis lanceis se mutua vicitudine hostiliter impetiissent, et lancealibus praeliis derelictis ictus fortissimos per clavas Bulgaricales super se vicissim recepissent, usque ad noctis crepusculum viriliter et hostiliter in ipsa area certaminis duelli dimicarunt; ubi tandem novercante Fortuna, pugil predictorum praepositi ac conventus de Lelez per fortissimas manus pugilis dictorum Thomae...succubitus in certamen...*”) Az oklevelet idézi még: PESTY 1867, 60. p., 96. p.

⁹⁰ BÓNIS GYÖRGY: *Uzsai János Ars Notariája*. Budapest 1961 (=Filológiai Közlöny 1961/3–4. sz.), 233. p., 236. p.

⁹¹ Az AN kiadása: MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Formulae sollennes styli in cancellaria, cvriaque regum, foris minoribus, ac locis credibilis, avtheticisque Regni Hungariae*. Pesthini MDCCXCIX.

⁹² KOVACHICH 1799, 8. p.; HAJNIK 1899, 269. p.; BÓNIS 1961, 248. p.

át és ezzel személyesen bajra hívta ki. A formula azt is kiemelte, hogy a felek kölcsönösen, önként, kényszerítés nélkül kötelezték magukat a bajvívásra, így a bírák azt meg is engedték.⁹³ A 14. formulában lévő oklevelet I. Lajos király és bárótársai adták ki. A párbajra egy várostrom lanyha folytatása miatt a királynál tett panasz miatt került sor. Az oklevél valószínűleg Lajos király első Nápoly elleni hadjáratának idejéből, 1347-ből való.⁹⁴ A vádló A. f. B. *comes* szerint az ellenfele, C. f. B. és társai több ezer forint pénzt fogadtak el az ellenséges velenceiektől, az ostromot emiatt nem folytatták a kellő erővel. A király és a bárók a feleknek a halálig tartó, karddal vívott gyalogbajt ítélték meg.⁹⁵

A városokban alkalmazott perdöntő bajvívásra legutóbb Béli Gábor tért ki a városi jogról szóló monoráfiájában. 1323. április 2-án Szatmár városában kelt oklevélben Martonos fia, Döme István a szatmári bíró és hospesek előtt kötelezte magát a bajvívó *Bogiszló bajnok*kal szemben. A megállapodásban jól tanulmányozható a korabeli bajnok díjazása. Ha a harcban diadalmaskodik, három márkát fizetnek ki neki, ha pedig legyőzik akkor fél márkát.⁹⁶ A városokban gyalog-bajt vagy gyalogos bajvívást folytattak, a fegyverek az *AN* szerint a lándzsa és pajzs lehettek. Halálra menő bajvívást csak a megyei törvényszék rendelhetett el.⁹⁷

A városban lefolytatott bajvívásról egyedül az *AN* városi okleveleket tartalmazó II C rész, 56. formulája tájékoztat bennünket: „*Következnek ismét a bajvívás formái, amik a városokban fordulnak elő.*”⁹⁸ Ez az egyetlen formula C. f. D. polgár vádját, a feleségén E. f. F. polgár által elkövetett nemi erőszak ügyét említi. Az elkövetőként vádlott E. f. F. alperes, miközben a városbíró megkérdezte a perlőt, hogy tanúkkal akarja-e igazát bizonyítani „*ártatlansága jeléül, minden félbeszakítás nélkül bizonyos faszöveget* („*ligne-*

⁹³ BÓNIS 1961, 248–249. pp.; KOVACHICH 1799, 8–9. pp. „...*propositiones ligneum claviculum vulgo Cemien dictum...petens... ad personale duellum ipsos judicantes permitteremus.*” „*Et quia ambae partes non coacti, nec etiam compulsi, sed sponte obligaverint, seu voluerint, ut ad tale duellum perficiendum nos eisdem permitteremus.*” Végül a bírák a színük előtt lefolytatandó gyalogos bajt ítélték meg: „...*pedestre duellum coram nobis in area certaminis cum instrumentis...*”.

⁹⁴ Ennek a 14. formulának az alapul szolgáló oklevelét Hajnik sem ismerte. Az új Anjou oklevéltár kötetével mára bővültek lehetőségeink. A jelen datálást megerősítik a király neve melletti tisztségviselők siglái. „*Comes P. Judex curiae Regiae*” Nagymartoni Pál országbíró, az „*N. Regni Hungariae palatinus*” Kont Miklós nádort rejti. Mivel Nagymartoni Pál országbírói működése 1342–1349 közé tehető, így a király által vezetett első nápolyi hadjáratot megérhette. Továbbá, mivel az 1347 második felében keltezett oklevelek sűrűn említik Zára (civitas Jadre) ostromát, illetve ahhoz közel egy Stigah, Stikak, Stikat nevű vár ostromát, valószínűsítem, hogy a formula alapját képező oklevél ebből az időből való. (I. Anjou-oklt. XXXI. 328. p. 625. sz. 339. p., 648. sz. 342. p., 653. sz. 475. p., 918. sz.)

⁹⁵ HAJNIK 1899, 269. p. BÓNIS 1961, 248. p. KOVACHICH 1799, 9. p. „...*ipsam Civitatem nec per se nec per suos proximos ac ad ipsum pertinentes viribus invadere et fideliter expugnare voluissent...*” A kibővített bírói és bárói tanács párbajt ítélt meg: „*duobus acutissimis ensibus sese in area certaminis s...puciter invadere et super premissa accusationibus ictibus dictorum Ensium se ipsos excusare usque ad punctum mortis debeant.*”

⁹⁶ Anjou-oklt. VII. 53. p. 93. sz; Anjou-okmt. II. 71. p.; idézi: HAJNIK 1899, 265. p. (48. lábjegyzet); ugyanezt BÉLI 2014, 130–131. pp.

⁹⁷ HAJNIK 1899, 268. p.; BÉLI 2014, 131. p.

⁹⁸ KOVACHICH 1799, 35–36. pp. „... *ipse per certamen duelli expurgare se vellet in accusatione praenotate. Et quia saepe dictus C. actor a receptione dicti signi in certamine duelli juris de rigore nullo modo se poterat praecavere.*” A bajvívás helyszíne pedig: „...*in medio praetactae civitatis nostrae area certaminis prius praeparata clypeis et aliis instrumentis ad tale duellum congruentibus personaliter coram nobis pedestre duellum contra se se dimicare debeant...*”

um claviculum vulgo chewk”) nyújtott át a fent mondott perlőnek, amit közönségesen cöveknek (inkább: szög-nek) neveznek, többször elkiáltva, hogy bajvívással kívánja magát tisztázni az előbb megnevezett vád alól.” A felperes „a jog szigora okán” semmi módon nem háríthatta el a kihívás elfogadását, így „a város közepén korábban előkészített küzdőtéren pajzsokkal és más az ilyen bajra illő eszközökkel személyesen tartoznak egymás ellen gyalogbajt vívni...” (Béli Gábor fordítása.)⁹⁹

6. Epilógus

Egy Anjou-kori bajvívásról szóló áttekintő tanulmány végén nem hagyjuk egy rövid említés nélkül Toldi Miklós alakját sem.¹⁰⁰ Az Arany János által megörökített Toldi nem véletlenül ötlik fel az olvasóban. A hatodik énekben, amikor a főhős elindult Budára, a költő szerint a célja nem volt más mint királyi bajnoknak állni: „*Felmegek Budára bajnok katonának, Mutatok valamit ottan a királynak...*” (VI. 15.) A hetedik énekből megtudjuk egy özvegy asszony bánatának okát, aki bajvívásban elvesztette két vitéz bajvívó fiát. Magát a bajvívás alapjául szolgáló (jog)vítát, Arany rejtve hagyja. Csak annyit tudunk meg, hogy van egy cseh vitéz, aki:

*„Kérkedik nagy fennen, magát hányja veti,
A magyar nemzetet csúfra emlegeti:
Sok bajnok kiment már életre, halálra,
Özvegyet, árvát és jajszót hagyni hátra.”* (VII. 11.)

A nyolcadik énekben Lajos király viszont Miklós testvérének, Toldi Györgynek megmondta, hogy ez egy vitás ügy, ugyanis:

*„Egy erős cseh ví bajt Duna szigetében,
Sok derék vitézem mult ki már kezében.”* (VIII. 7.)

Ha az előbbieket szempontjából olvassuk, Toldi Miklósnak a cseh vitézzel való küzdelme gyalogos bajvívás. A cseh vitéz Toldi kihívását is elfogadta, de nem a korban szokásos „cövek” átadásával, hanem – Arany leleményével – a sisakján lévő fehér toll cseréjével:

*„Vérszín a cseh tolla, fölcseréli vele:
A bajra hívásnak volt e dolog jele.”* (XI. 12.)

A lovas vagy a gyalog bajt akár nemzetközi probléma esetén is alkalmazták, akár uralkodók egymás között, mint ez később például Hunyadi Mátyás király kapcsán jól ismert. Arany János költői munkájából ez a részlet nem derül ki, mert ő a részt vevő két magyar bajvívó rokonsága felől mutatta be az eseményt. Az olvasó számára annyi tudha-

⁹⁹ BÉLI 2014, 127–128. pp.

¹⁰⁰ Erről legutóbb lásd: PAPP GÁBOR: *Toldi Miklós, a zsoldosvezér*. BBC History (2011/2. sz.) 47–51. pp.

tó, hogy Lajos király végül igen megörült, hogy megszabadult ettől a problémától, mivel a vitát rendező bajvívás győztes bajnoka Toldi lett. A költemény szerint így kiáltott fel:

„*Most akadt emberre, aki megtanítja:
Máskor hogy' gyalázza a magyart s hogy' szidja.*” (XII. 1.)

Sajnos az Arany János mű alapjául szolgáló, ének, Ilosvai Selymes Péter: *Toldi Miklós históriája (1574)* ebben a vonatkozásban hasonlóan szűkszavú. Egy özvegy siratta megölt két bajnok fiát. Csupán annyit írt, hogy a megölt cseh Mikola marháját az özvegy asszonynak adta „*így állá meg bosszúját siralmas asszonnak.*”¹⁰¹

A költemény történeti háttérhez hozzátartozik, hogy a cseh király ezidőben Luxemburgi IV. Károly német-római császár volt (1347-1378). Szóbeli szidalmazást keresve, ha vizsgálódunk az alapvetően nagyobb háborús feszültségektől mentes német-cseh-magyar viszonyban, az 1361-1362. évben találunk egy ilyen momentumot. A Habsburg Rudolf osztrák herceg vezette, a német-római császár ellenes háborúhoz csatlakozó Lajos királynak ehhez -egy lengyel forrás szerint- ez adta az egyik indokot. IV. Károly ugyanis minősíthetetlen szavakkal illette Lajos király anyját és annak a politikában betöltött nagy befolyását. Lajos király követői állítólag párbajra is kihívták IV. Károlyt vagy annak képviselőit, az uralkodó azonban elállt ettől. Egy évtized múlva, 1372-ben békét kötöttek. (Itt egy lábjegyzetet kérek: Bertényi Iván: Nagy Lajos király. Budapest 1989. 109, 111. p.)

Véleményem szerint elképzelhető, hogy a hagyomány, a népi emlékezet az Arany János által leírt szidalmazás emlékét időrendileg - Toldi Miklós megjelenése miatt - a nápolyi hadjáratok elébe helyezte, holott valójában ez azokat követte. Sajnos azt nem tudjuk meg, hogy a cseh vitéz esetleg bajvívóként az urát képviselte-e, avagy saját nevében állt ki és gyalázta, káromolta a magyarokat.

¹⁰¹ Az idézett versrészletek: <http://mek.niif.hu/00600/00673/00673.htm>, <http://mek.niif.hu/00600/00673/00673.htm>
(Letöltés ideje: 2020. 06. 14.)

PÁL, DIOSZEGI SZABÓ

JUDGEMENT OF THE GOD AT-ARMS. CONCERNING
THE HUNGARIAN JURIDICAL ORDEAL COMBAT
IN THE PERIOD OF THE ANGEVINS

(Summary)

The medieval juridical ordeal by combat amongst the trials by ordeal has hardly been explored for more than a century in the Hungarian juridical literature. Nowadays, more systematic research becomes possible by new editions of the contemporary Hungarian charters. From the details of these charters we can analyze the practice and special cases of juridical ordeal by combat (*duellum*) during the reign of the Angevins in Hungarian Kingdom. Especially, the conditions and terms of use, the participation of the trained or untrained *duellators*, the consequences of absence from the ordeal, the possibility of agreement by the participants before the ordeal or the types of weapons used. We can explore the interesting practice of the parties' agreement on the condemnation as losers of ordeal by combat (*in succubitu duelli*) without an actual ordeal if they do not observe the conditions of their treaty. For the clergy, it was forbidden to participate in the trials owing to the regulation by the Synod of Lateran IV, but we can still find them in the charters fighting or using duelists. Finally, I classify the *formulas* of ordeal by combat in the Hungarian *Ars Notaria* and analyze the 'duel scene' of the famous poem by Janos Arany titled Toldi.

GÁL ANDOR*

A bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánítása mint büntetendő cselekmény**

I. A témaválasztás aktualitása

A szándékos bűncselekmény megvalósulásának három szakaszát különíti el egymástól a magyar büntetőjogi szabályozás: a büntetendővé nyilvánított előkészület, a kísérlet és a befejezett bűncselekmény között tesz különbséget.¹ Ezek a stádiumok – absztrakt szinten – *törvényi tényálláshoz való viszonyukban* különböznek egymástól. Mivel a bűncselekmények törvényi tényállásai befejezett alakzatú tettesi cselekményt határoznak meg, így a kísérleti szak csupán a törvényi tényállás részbeni megvalósítását feltételezi, azaz részben tényállásszerű cselekmény. Ehhez képest az előkészületi magatartások a különös részi tényállás keretein kívül esnek,² büntetendőségük pedig nem általános jellegű, az a törvény kifejezett rendelkezésén alapul.³

Az előkészületi stádium egyes ismérveivel összefüggő büntetőjog-dogmatikai és joggyakorlati kérdések a közelmúltban ismételten az érdeklődés homlokterébe kerültek. Ennek oka, hogy a Kúria jogegységi tanácsa a bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánításának bűncselekmény megállapítására való alkalmasságáról

* adjunktus, SZTE-ÁJTK Büntügyi Tudományok Intézet.

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Az egyik eseti döntésben megfogalmazottak szerint: „A bűncselekmény stádiumaiban első helyet a szándék kialakulása, második helyet az előkészület, harmadik helyet a kísérlet foglalja el a befejezettség előtt. A szándék kialakulása – bármennyire is bűnös tartalommal telített – a büntetőjog számára közömbös; az a pszichikumban lejátszódó, mások előtt rejtve maradó folyamat. Ezzel szemben az előkészület már a külvilágban lejátszódó tényleges cselekvés, a szándék tettekben megnyilvánuló megerősítése, mások számára is megismerhetővé tétele.” BH2016. 294.

² A Kúria megfogalmazásában: „A bűncselekmény három szakaszát a kísérlethez viszonyíthatjuk: ami még nem kísérlet, az előkészület, ami több mint kísérlet, az befejezett bűncselekmény.” Kúria Bfv.III.1012/2019/9. [15].

³ Vö. a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (a továbbiakban: Btk.) 11. § (1) bekezdés. A joggyakorlatban erre bővebben lásd Legfelsőbb Bíróság 5/1999. BJE.

szóló jogegységi határozatot fogadott el, amelynek alkalmazása a bíróságok számára 2019. november 14. napjától kötelezővé vált [3/2019. BJE].⁴

A hivatkozott jogegységi döntésben tárgyalt minősítési kérdés megfelelő megválaszolása érdekében jelen tanulmány célja áttekintést nyújtani azon, elsősorban német büntetőjog-tudományban ismert teóriákról, amelyek az előkészületi büntetendőség elhatárolási problémáihoz kívánnak fogódzót adni. Ezen túlmenően a dolgozat – a bemutatott elméleti következtetések figyelembevételével – elemzi is a 3/2019. BJE rendelkezésében és indokolásában kifejtett elvi iránymutatásokat.

II. Az előkészületi cselekmények kriminalizációja mint kriminálpolitikai kérdés

Az előkészület a szándékos bűncselekmény megvalósulásának első stádiumát jelenti, amellyel az elkövető bűncselekményre irányuló szándéka és magatartása a külvilágban megjelenik.⁵ Tekintettel arra, hogy ezek a magatartások a védett jogi tárgyra nézve – a kísérlethez és a befejezettséghez képest – távoli veszélyt jelentenek, ezért a Btk. kimondja, hogy a legáldefinícióban rögzített egyes előkészületi cselekmények kizárólag a büntetőkódex kifejezett rendelkezése esetén büntetendők [11. § (1) bek.].

Az előkészületi magatartások kriminalizálása voltaképpen a büntetőjogi felelősség kiterjesztésének *időbeli síkon* megvalósuló formáját jelenti.⁶ A német szakirodalom e megközelítés alatt az ún. „*Vorverlagerung*” jelenséget érti, amely szerint a törvény egy korábban már kriminalizált cselekmény szempontjából, a kauzális folyamatban időben korábban kifejtett, további magatartást is büntetendővé nyilvánít.⁷ Kriminálpolitikai nézőpontból megállapítható, hogy a „*Vorverlagerung*” jelenség hazai büntetőjogban való érvényesülése *erősödőben van*. Mindezt jól mutatja, hogy – a befejezett bűncselekményként számon tartott, sui generis előkészületi diszpozíciókat ide nem értve – az 1961. évi Btk. (1961. évi V. törvény) és az 1978. évi Btk. (1978. évi IV. törvény) hatálybalépésekor még közel húsz, míg a jelenleg hatályos Btk. több, mint hatvan bűncselekmény esetében is büntetni rendeli az előkészületet. Ez a tendencia azon kriminálpolitikai törekvés következménye, amely szerint az országhatárokon átvívelő terrorizmus, migrációval összefüggő

⁴ Megjegyzem a Kúriai Döntések folyóiratban BH2020. 164. számon, a közelmúltban publikált eseti döntés – a rablás bűncselekménye (Btk. 365. §) kapcsán – szintén az előkészület-kísérlet stádiumainak egymástól való elhatárolását helyezi a középpontba.

⁵ Így pl. NAGY FERENC: *A magyar büntetőjog általános része*. HVG-Orac, Budapest, 2008. 195. p. BELOVIC ERVIN: *A bűncselekmény megvalósulási szakaszai*. In: Belovics Ervin et al. (szerk.): *Büntetőjog I. Általános Rész. A 2012. évi C. törvény alapján*. HVG-Orac, Budapest, 292. p.

⁶ A bűnfelelősség expanziója értelmezhető *tárgyi síkon* is, amikor a jogalkotó a büntetőjogi védelem körét további elkövetési tárgyakra is kiterjeszti, de az elkövetési magatartások köre változatlan marad. SINN, ARNDT: *Vorverlagerung der Strafbarkeit – Begriff, Ursachen und Regelungstechniken*. In: Sinn, Arndt – Gropp, Walter – Nagy, Ferenc (Hrsg.): *Grenzen der Vorverlagerung in einem Tatstrafrecht*. V&R Unipress, Göttingen, 2011. 16. p. Erre példaként említhető a magyar büntetőjogból a zugírászat tényállása, amelynek esetében a jogalkotó 2018. január 1-jétől a büntetőjogi védelmet kiterjesztette a szabadalmi ügyvivői tevékenységre is (vö. Btk. 286. §). Szintén tárgyi „*Vorverlagerung*”-ot jelent a gyógyszerhamisítás kriminalizálása 2019. január 1-jétől (vö. Btk. 185/A. §).

⁷ SINN 2011, 16. p.; PUSCHKE, JENS: *Grund und Grenzen des Gefährdungstrafrechts am Beispiel der Vorbereitungseikte*. In: Hefendehl, Roland (Hrsg.): *Grenzenlose Vorverlagerung des Strafrechts?* Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2010. 23–24. pp.

kriminalitás, valamint általában véve a szervezett bűnözés jelentette veszéllyel⁸ szemben a cselekvésre és tettere kész állam képét kívánja a jogalanyok felé közvetíteni a társadalom megnyugtatása, és biztonságérzete növelése érdekében.⁹

Az ismertetett kriminálpolitikai tényezők hatására az előkészületi cselekmények büntetendőségének rendszere immár kifejezetten komplex képet mutat, így a korábban létrehozott egyes, osztályozási kategóriák újragondolása vált indokolttá.¹⁰ Ezáltal lehetőség nyílt azon cselekmények egymástól való elhatárolására, amelyeket a törvény már büntetni rendel, és amelyek még a büntetendőség körén kívül esnek.

III. Az előkészületi és kísérleti magatartások elhatárolásának elméleti megközelítései

Az előkészületi cselekmények fogalma a büntetőtörvénykönyv általános részéről szóló 1950. évi II. törvény 1951. január 1-jei hatálybalépéséig az anyagi jogban legáldefinícióval nem rendelkezett.¹¹ Erre figyelemmel az azt megelőző jogirodalom érdeklődésének középpontjában elsősorban e cselekmények definiálása, és e rendelkezésnek megfelelő egyes magatartások kísérleti stádiumtól való elhatárolása állt.¹² Ezt követően a vizsgálódások viszonyítási pontját szükségképpen már a törvényi fogalom-meghatározás jelentette.

⁸ Ehhez lásd KÓHALMI LÁSZLÓ: *A migráció és a kriminalitás néhány összefüggése*. Jura, 2016/1. 94–99. pp.; KÓHALMI, LÁSZLÓ: *Terrorism and Human Rights*. Journal of Eastern-European Criminal Law, 2016/1. 159–165. pp.; GÁL ISTVÁN LÁSZLÓ: *Korrelációs kapcsolat az illegális migráció és a terrorizmus finanszírozásának volumene között*. In: Gaál, Gyula – Hautzinger, Zoltán (szerk.) *A bűnüldözés és a bűnmegelőzés rendészettudományi tényezői*. Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoport, Pécs, 2019. 217–224. pp.; GÁL, ISTVÁN LÁSZLÓ – NAGY, MELÁNIA: *Criminal regulations related to illegal migration once and now*. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / Journal of Institute of Criminological and Sociological Research 2018/2., 285–298. pp.; BARTKÓ RÓBERT: *Az illegális migráció elleni küzdelem kriminálpolitikai kérdései Magyarországon*. In: Új Nemzeti Kiválóság Program 2019/2020. Tanulmánykötet. Győr, 2020. 329–343. pp.; BARTKÓ, RÓBERT: *Irregular Migration and Terrorism in the European Union—An Analysis Based on Reports of EUROPOL and FRONTEX*. Advances in Politics and Economics, 2019/1. 16. p.

⁹ PUSCHKE 2010, 16. p. Hazai szakirodalomban a „szimbolikus büntetőjog” kategóriájához kapcsolatosan hasonló konklúzióra jut NAGY FERENC: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. 128. p.

¹⁰ Éppen ezért jelen joghelyzetben már vitathatónak tartom KÓNYA ISTVÁN azon álláspontját, amely szerint „Az előkészület a Büntető Törvénykönyv Általános Részének olyan intézménye, amely jól kidolgozott, vitathatatlan dogmatikai alapokon nyugszik és a jogalkalmazásban viszonylag kevés problémát okoz.” Lásd KÓNYA ISTVÁN: *A büntetőjogi felelősség*. In: Kónya István (szerk.): *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára*. HVG-Orac, Budapest, 2013. 74. p.

¹¹ Az első előkészületi törvényi meghatározáshoz lásd Bt. 19. § (1) bek. Ebből következően az előkészület büntetendőségét ezt megelőzően az 1878. évi V. törvénycikk (ún. Csemegi-kódex) általában elvetette, csak kiemelkedő tárgyi súlyú bűncselekményekhez kapcsolódó, előkészítő jellegű magatartások kriminalizálásáról rendelkezett. Így például büntetni rendelte a felségsértésre tett előkészületet (133. §), a szövetséget, ha az felségsértésre, hűtlenségre (148. §), lázadásra (156. §) irányult, valamint az előkészülettel együtt jelentkező szövetséget a felségsértés, a hűtlenség, a lázadás, a hatóság elleni erőszak (170. §), a pénzhamisítás (205. §), a gyilkosság (288. §) és a gyújtogatás (428. §) esetében.

¹² A Csemegi-kódexhez kapcsolódó jogirodalom azt a cselekményt tekintette előkészületnek, amely a szándékos büntetendő cselekmény megvalósítására irányult anélkül, hogy a véghezvitel megkezdését magában foglalná; így többnyire azokat a cselekményeket, melyeket valamely büntett vagy vétség lehetővé tétele, biztosabb vagy könnyebb véghezvitele céljából követtek el. Ehhez lásd pl. FAYER LÁSZLÓ: *A magyar büntetőjog*

A normatív definíció megalkotása óta pedig a büntetőjogi szabályozás – a fentiekben megjelölt kriminálpolitikai célok elérése érdekében – folyamatos változáson esett át,¹³ amely odáig vezetett, hogy jelen joghelyzetben az előkészületi magatartások büntetendővé nyilvánításának már különböző formái léteznek. Erre figyelemmel a következőkben az előkészületi és a kísérleti stádium megkülönböztetésére a büntetőjog-tudomány által kidolgozott egyes elméleteket – a magyar szabályozástól elvonatkoztatva – mutatom be annak érdekében, hogy a főszabály szerint büntetlennek minősülő előkészítő magatartások a büntetőjogi felelősséget már megalapozó kísérleti stádiumtól elkülöníthetővé váljanak. Az egyes teóriák különböző jellemzőinek említése már megjelenik a korábbi hazai jogirodalomban,¹⁴ a tanulmány célkitűzésére tekintettel azonban ezen elméletek bemutatását az alábbiakban a német nyelvű jogtudományban kimunkált értelmezési eredmények alapján végzem el.

1. Objektív elméletek

Az objektív teóriák középpontjában eredendően azon gondolat áll, hogy a büntetőjogi beavatkozás akkor válik szükségessé, ha az oltalmazott jogi tárgy konkrét veszélyeztetettsége az elkövetett cselekménnyel összefüggésben fennáll.¹⁵ Az objektív megközelítés alapján pedig a jogi tárgy veszélyeztetettsége körében az orientációs pontot maga a törvényi tényállás, még pontosabban annak közelsége jelenti. ROXIN elismeri, hogy a „tényállás közelsége” („Tatbestandsnähe”) ténylegesen nem egzakt kategória, hanem egy objektív alapon nyugvó olyan zsinórmérték, amelyből a konkrét cselekmény minősítése levezethetővé válik.¹⁶

1. 1. Formál-objektív teória

E felfogás a kísérlet fogalmi körét kifejezetten restriktíven értelmezi azáltal, hogy annak kezdetét a tényállásszerű elkövetési magatartás megkezdéséhez kapcsolja.¹⁷ Ebből

kézikönyve I. Bevezető rész és Általános tanok. Franklin, Budapest, 1895. 195–197. pp.; BURSICS ZOLTÁN: *A magyar anyagi büntetőjog rövid összefoglalása*. Grill, Budapest, 1937. 62–63. pp.

¹³ Ennek áttekintéséhez lásd 3/2019. BJE VI.1. pont.

¹⁴ Ahogyan Nagy Ferenc arra a korábbiakban felhívta már a figyelmet: „Az előkészületről elmondható, hogy ezzel kapcsolatban a mai napig gyakorlatilag alig rendelkezünk specifikus irodalommal”. NAGY FERENC: *Stádiumok, elkövetők és szankciók (Gondolatok és reflexiók az új Btk. általános részi Tervezetéhez)*. Magyar Jog, 2008/12. 769. p. Foglalkozott azonban az előkészület-kísérlet fogalom-pár közötti elhatárolás elméleti megalapozásával az elmúlt századforduló szakirodalmában WCLASSICS GYULA: *A bűnkísérlet és bevégzett bűncselekmény. A tettesség és a részesség tana. II. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1887. 96–112. pp.; WCLASSICS GYULA: *A kísérlet és a részesség köréből*. In: *Büntetőjogi dolgozatok. Balogh Jenő születése ötvenedik évfordulójának tünnepe*. Wessely és Horváth Könyvnyomda, Pécs, 1914. 317–325. pp.; HELLER ERIK: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Szent István Társulat, Szeged, 1931. 257–259. pp.; HEIL FAUSZTIN: *Büntetőjogi Tanulmányok. Anyagi büntetőjog – Általános rész*. Jogállam Kiadóhivatala, Budapest, 1911. 39–45. pp. A recens irodalomban ehhez lásd GÁL ANDOR: *Az előkészületi cselekmények büntetendővé nyilvánításának egyes típusairól*. Magyar Rendészet, 2018/3. 24–27. pp.

¹⁵ ESER, ALBIN – BOSCH, NIKOLAUS: § 22. In: Schönke, Adolf – Schröder, Horst (Hrsg.): *Strafgesetzbuch Kommentar*. C.H. Beck, München, 2014. 417. p.

¹⁶ ROXIN, CLAUDIUS: *Strafrecht Allgemeiner Teil. Band II*. C.H. Beck, München, 2003. 362. p.

¹⁷ JESCHECK, HANS-HEINRICH – WEIGEND, THOMAS: *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 5. Auflage*. Duncker&Humblot, Berlin, 1996. 519. p.

következően az előkészület és a kísérlet elhatárolása voltaképpen az érintett bűncselekményi tényálláshoz kapcsolódó szubszumciós vizsgálat alapján oldható meg: ha a történeti tényállásban foglalt cselekmény részben a bűncselekményi tényállás körébe vonható, akkor az adott bűncselekmény már kísérleti stádiumban valósul meg.¹⁸

ROXIN és az ESER-BOSCH szerzőpáros szerint e szemlélet érdeme garanciális szempontból az, hogy a kísérletet a kötelezően alkalmazandó törvényi tényállásba inkorporálja, így az elhatárolás alapját maga a norma szövege jelenti.¹⁹ A formál-objektív koncepció hátrányaként említhető ugyanakkor, hogy kizárólag olyan bűncselekményi tényállások esetében alkalmazható, amelyek elkövetési magatartása ismérvekkel részletesen körülírt, így a részbeni tényállás-megvalósítás kérdésében egyértelműen állást lehet foglalni.²⁰

Ebből fakadóan a teória nem szolgáltat tényleges elhatárolási alapot az olyan akár tevessel, akár mulasztással megvalósítható bűncselekmények²¹ többsége esetében, ahol az elkövetési magatartás nem konkrétan meghatározott.²² Így az ún. nyitott törvényi tényállások, vagy a keretdiszpozíciós norma által meghatározott szabályok megszegésében álló bűncselekmények esetében ezen elmélet nem feltétlenül igazít el a stádiumtani minősítés kérdésében. Szintén e megközelítés hátrányos hatásaként említi továbbá a francia és német szakirodalom azon körülményt, amely szerint az elhatárolás tényálláshoz kapcsolódása a kísérlet fogalmi körét jogtárgyvédelmi szempontból túlzottan leszűkíti, ami társadalomra egyébként veszélyes cselekmények büntetlenül hagyását eredményezheti.²³

1. 2. Matriál-objektív teória

A német jogirodalomban az ún. matriál-objektív elhatárolási elmélet megalapozása REINHARD FRANK nevéhez köthető.²⁴ A teória lényege szerint a cselekmény akkor juthat a kísérlet szakába, ha az az általános és természetes életszemlélet szerint már az adott bűncselekmény által oltalmazott jogi tárgyra nézve konkrét és tényleges veszélyt jelent. E megközelítés meghatározó eleme, hogy az emberi magatartás büntetőjogi minősítése eloldódik a konkrét tényálláshoz kapcsolódó szubszumciós eredménytől, ennek következtében olyan cselekmények is kísérletet valósíthatnak meg, amelyek még részben sem tekinthetők tényállásszerűnek, a jogi tárgyra nézve azonban már konkrét fenyegetést je-

¹⁸ ROXIN 2003, 362. p., ZACZYK, RAINER: § 22. In: Kindhäuser, Urs – Neumann, Ulfrid – Paeffgen, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Strafgesetzbuch. Band 1. Nomos*, Baden-Baden, 2010. 910. p., BROCKHAUS, MATTHIAS: *Die strafrechtliche Dogmatik von Vorbereitung, Versuch und Rücktritt im europäischen Vergleich*. Verlag Dr. Kovac. Hamburg, 2006. 41. p.; FISCHER, THOMAS: *Strafgesetzbuch und Nebengesetze*. C.H. Beck, München, 2008. 196. p.

¹⁹ ROXIN 2003, 364. p.; ESER-BOSCH 2014, 423. p.

²⁰ GROPP, WALTER: *Strafrecht Allgemeiner Teil*. Springer, Berlin-Heidelberg, 2005. 309. p.

²¹ E deliktumok három csoportjának elkülönítéséhez lásd NAGY FERENC: *Anyagi büntetőjog I. Általános rész*. Iuriperitus, Szeged, 2014. 161–162. pp.

²² SZOMORA ZSOLT: *Die ungarische Versuchsdogmatik*. In: Sinn, Arndt – Gropp, Walter – Nagy, Ferenc (Hrsg.): *Grenzen der Vorverlagerung in einem Tatstrafrecht*. V & R Unipress, Osnabrück, 2011. 168–169. pp.

²³ BROCKHAUS 2006, 42. p.; WESSELS, JOHANNES – WERNER, BEULKE: *Strafrecht. Allgemeiner Teil. 42. Aufl.* C.F. Müller, Heidelberg, 2012. 230. p.

²⁴ FRANK, REINHARD: *Das Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich nebst dem Einführungsgesetz, 18. Aufl.* Tübingen. 1931. StGB § 43. p.

lentenek. Így *Gropp* példája szerint nem csupán a lőfegyver emberölési szándékkal történő elsütése, hanem a fegyver ravaszának ilyen szándékkal történő megérintése is már kísérletként lehet értékelendő.²⁵

1. 3. Féltreérthetlenségi elmélet

Az ún. féltreérthetlenségi teória alapján kísérleti stádiumba akkor lép a cselekmény, amikor a külvilágban megjelenő magatartásból egyértelműen és kétséget kizáróan a bűncselekmény elkövetésére vonatkozó szándék fennálltára lehet következtetést vonni.²⁶ Ebből adódóan, amennyiben a cselekmény az objektív körülmények alapján megcáfolhatóan bűncselekmény elkövetésére irányul, a szándékot a tárgyi tényezők alapján vélelmezni kell, és az érintett deliktum kísérlete megállapításának van helye. Így a francia szakirodalom által szolgáltatott példa szerint elegendő a lopás kísérletének megállapításához már az, ha az elkövető a gépjárművet feltörve, annak utasterébe jut.²⁷

2. Szubjektív elmélet

A szubjektív elhatárolási koncepció lényege szerint a bűncselekmények stádiumtani minősítése során csak az elkövető tudattartalma jelenthet eligazodási pontot, lévén a büntetőjogi felelősség alapját is a bűnösség képezi (*bűnösségen alapuló felelősség elve – nulum crimen sine lege culpa*).²⁸ A teória szerint a szándék külvilágban való megjelenése már az adott cselekmény büntetendőségének alapját jelenti, a törvényi tényállás pedig a cselekmény irányultságára vonatkozóan (a szándék konkretizálása során) nyújt eligazodási pontot. Ebből fakadóan a kísérlet és előkészület közötti éles elhatárolás is szükségtelen, mivel azon cselekmények, amelyek már az adott bűncselekmény elkövetésére vonatkozó szándék megnyilvánulásaként foghatók fel, kísérletként értendők. Azok a magatartások, amelyek bűnösség síkján e szintet nem érik el, büntetőjogilag irreleváns cselekményeknek minősíthetők, amelyek a szubjektív felfogás szerint büntetőjogi felelősséget még nem alapozhatnak meg. Következtetésként állapítható meg, hogy a tisztán szubjektív felfogás elfogadása a kísérleti büntetendőség hatókörét – az előkészületi stádium külön tartásának szükségtelenné tételével – összességében kiszélesíti.²⁹

3. Konklúziók az uralkodó magyar állásponttal összefüggésben

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, a magyar büntetőjogi szabályozás stádiumtani szempontból kifejezetten az objektivista megközelítés talaján áll, amelyet a büntetőkódex által juttat kifejezésre, hogy a szándékos bűncselekmény kísérletének büntetendőségét

²⁵ GROPP 2005, 310. p.

²⁶ A koncepció kidolgozója a francia büntetőjogban a ROGER MERLE – ANDRÉ VITU szerzőpáros. Lásd BROCKHAUS 2005, 43–45. pp.

²⁷ BROCKHAUS 2006, 44. p.

²⁸ Ezen elv bűncselekménytani vetületéhez lásd NAGY FERENC: *A bűnösségen alapuló felelősség elvéről*. In: Tóth Károly (szerk.) *Emlékkönyv dr. Tokaji Géza c. egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 1996. 186–193. pp.

²⁹ WESSELS – BEULKE 2012, 230. p.

hagyományosan az *elkövetés megkezdéséhez* kapcsolja.³⁰ E következtetést a hazai szakirodalomban HOLLÁN MIKLÓS³¹ és SZOMORA ZSOLT³² is levonja azáltal, hogy a hatályos szabályozást a formál-objektív elmélettel hozza összefüggésbe.

Így az elkövetés megkezdéséhez legalább a különös részi törvényi diszpozíció objektív tényállásának – közelebről: a bűncselekmény elkövetési magatartásnak vagy elkövetési módjának³³ – részbeni megvalósítása szükséges.³⁴ Ez az értelmezés világos határ húzására alkalmas azon bűncselekmények esetében, ahol az elkövetési magatartás kifejezetten, és nem utalással meghatározott. Mivel az ún. nyitott törvényi tényállások (pl. emberölés, testi sértés), vagy a keretdiszpozíciós norma által meghatározott szabályok megszegésében álló bűncselekmények (pl. hűtlen kezelés, szerzői vagy szerzői joghoz kapcsolódó jogok megsértése) esetében a formál-objektív teória nem feltétlenül igazít el, a jogalkalmazót az elkövetési magatartás részbeni megvalósulására vonatkozó állásfoglalásakor a jogi tárgy elleni támadás mértéke befolyásolhatja.

E gondolati egység összegzéseként elmondható, hogy a magyar büntetőjogban uralkodó formál-objektív megközelítés alapján a befejezetlen bűncselekmény stádiumtani minősítését alapvetően a különös részi törvényi tényállás ismérvei határozzák meg. Abban az esetben, ha a tényállás-szerkesztés sajátosságai okán az elkövetés megkezdésének értelmezése nehézséget okoz, a magyar büntetőjog kiegészítő jelleggel a materiál-objektív teóriát is értékesíti azáltal, hogy a kísérlet-előkészület elhatárolása a védett jogi tárgy ténylegesen veszélyeztetettségén alapul.

IV. Az előkészület büntetendőségének egyes formáiról

1. Teljes körű előkészületi büntetendőség

Az előkészület kriminalizálására vonatkozó jogalkotói szándék többféle módon jelenik meg a hatályos büntetőkódexben. A törvény büntetendővé nyilváníthatja valamennyi előkészületi magatartást oly módon, hogy az „*előkészület*” szó használatával visszaül az általános részi diszpozícióra. Ebben az esetben a cselekmény büntetendőségét a Btk. általános és különös

³⁰ Így a kísérleti stádium megnyílásával összefüggésben a Csemegi-kódex (1878. évi V. tc. a magyar büntető-törvénykönyv a büntettekéről és vétségekről 65. §), a Bt. (17. §) és az 1961. évi Btk. (1961. évi V. tv. a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről 9. §) a „véghezvitel megkezdéséről” rendelkezett; míg az 1978. évi Btk. (1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről 16. §) és a hatályos büntetőkódex (Btk. 10. §) az „*elkövetés megkezdéséről*” szól.

³¹ HOLLÁN MIKLÓS: *Stádiumok*. In: Kis Norbert (szerk.): *Büntetőjog I. Általános Rész. Alapismertek a közigazgatási szakemberképzés számára*. Dialog-Campus, Budapest–Pécs, 2013. 191. p.

³² SZOMORA 2011, 158. p., 164. p.

³³ HOLLÁN szerint az elkövetési mód kifejtése csak akkor hoz létre kísérletet, ha annak megvalósítására a szándékolt elkövetési magatartással szoros tér- és időbeli kapcsolatban kerül sor. HOLLÁN 2013, 191. p. Ennek eklatáns példajaként említhető a tanulmány bevezetőjében már hivatkozott jogeset, amelyben a Kúria a sértettel szemben – az idegen dolog elvétele céljából kifejtett – élet, illetve testi épség elleni közvetlen fenyegetést a rablás törvényi tényállásának elkövetési magatartása megkezdéseként értelmezte. BH2020. 164.

³⁴ Ennek a joggyakorlatban történő megerősítésére lásd Kúria Bfv.III.1012/2019/9. [13]–[19]. Kúria Bhar.III.561/2016/4. [59]–[63].

részében foglalt rendelkezések voltaképpen együttesen alapozzák meg: a Btk. 11. § (1) bekezdésében meghatározott egyes elkövetési magatartások ugyanis ténylegesen a különös részi tényálláshoz kapcsolódnak, és csak arra tekintettel válhatnak értelmezhetővé.

E büntetendőségi forma dogmatikai sajátossága, hogy „mivel az előkészület alanya még részben sem valósítja meg annak a bűncselekménynek az elkövetési magatartását, amelyre az előkészület irányul, a bűncselekmény elkövetésének előkészületi szakaszában nem lehet tettesek és részesek között különböztetni, s egy előkészületi cselekménynek nincs kísérlete.”³⁵ A büntetőjogi felelősség kérdésében történő állásfoglalás során szintén lényeges körülmény, hogy e kriminalizációs változat eseteiben az előkészülettől való önkéntes visszalépés mint büntethetőséget megszüntető egyéb ok [Btk. 11. § (3) bekezdés] alkalmazható.

Ahogy korábban említettem, e változatra több, mint hatvan bűncselekmény esetében is találunk példát a hatályos büntető anyagi jogban. Ez a szabályozási modell a Btk. óta alkalmazott, és jelenleg (még) ez tekinthető általánosan érvényesülőnek.

2. Nem teljes körű előkészületi büntetendőség

Lehetséges továbbá az is, hogy a jogalkotó csak meghatározott előkészületi cselekményt von be a büntetőjogi szabályozás körébe, ekkor a többi, a Btk. 11. § (1) bekezdésében meghatározott magatartás tanúsítása *argumentum a contrario* nem keletkeztethet büntetőjogi felelősséget. Az ilyen típusú előkészületi alakzat a befejezett bűncselekményhez kapcsolódó ún. *valódi előkészület*,³⁶ vagyis *nem sui generis* deliktum, amelytől az önkéntes visszalépésre van törvényes lehetőség.³⁷ HOLLÁN szerint mindez a logikai értelmezésből következik, mivel *sui generis* bűncselekmények közé besorolása által kizárnánk az elkövetőt az előkészülettől való önkéntes visszalépésre vonatkozó büntethetőséget megszüntető ok [Btk. 11. § (2) bek.] alkalmazásának lehetőségéből csak azért, mert a törvény egy előkészületi magatartást rendel büntetni, jóllehet azoknál a deliktumoknál, ahol valamennyi előkészületi magatartás büntetendő erre van törvényes lehetőség. Ezen álláspont dogmatikai helyességét igazolja azon további érv is, hogyha ezeket a tényállásokat *sui generis*nek fogadjuk el, kísérletük nem lenne fogalmilag kizárt, miáltal a kísérlet körén belül további (materiális értelemben)³⁸ előkészületi cselekmények is megalapozhatnák a büntetőjogi felelősséget. Mindez pedig a jogalkotói szándékkal nyilvánvalóan ellentétes lenne, hiszen a törvény kifejezetten csupán egy előkészületi magatartást pónalizál.

³⁵ Kúria Bhar.II.744/2019/3. [44].

³⁶ HOLLÁN MIKLÓS: *A bűncselekmény közös elkövetésében való megállapodás a magyar büntetőjogban*. Jogelméleti Szemle 2006/3.; TOKAJI GÉZA szerint a valódi előkészületi jelleg abból is adódik, hogy az ilyen bűncselekmény jogtárgy-veszélyeztető volta kizárólag a befejezett bűncselekményhez fűződő viszonyából, és nem pedig önálló szabályozásából fakad. TOKAJI GÉZA: *A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 334. p.

³⁷ Korábban ettől eltérő álláspontra helyezkedett VARGA ZOLTÁN akkor, amikor a pénzmosás elkövetésében megállapodást befejezett bűncselekménynek tekintette, az újabb (2009-es), még a korábbi Btk.-hoz írt kommentárban azonban már – megváltoztatva álláspontját – a tényállást valóságos előkészületként fogja fel. VARGA ZOLTÁN: 303. § In: Jakucs Tamás (szerk.): *A Büntető Törvénykönyv magyarázata*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2004. 1194. p.; VARGA ZOLTÁN: 303. § In: Varga Zoltán (szerk.): *A Büntető Törvénykönyv magyarázata*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2009. 1289. p.

³⁸ A materiális értelemben vett előkészületet elismerő – a recens magyar jogirodalomban kevésbé ismert – teória egy dogmatikai kategória, amely az előkészületfogalmat tágítja akképpen, hogy nemcsak a Btk. 11. § (1)

Erre a kategóriára példaként hozható az üzletszerű kerítés elkövetésében való megállapodás [Btk. 200. § (6) bek.] vagy a szexuális erőszakhoz szükséges vagy azt könnyítő feltételek biztosítása [Btk. 197. § (5) bek.].³⁹

3. Előkészületi büntetendőség befejezett bűncselekményként

3. 1. Sui generis előkészületi büntetendőség

Az előkészületi büntetendőség törvényi kifejezése történhet úgy is, hogy a büntető-törvény a kriminalizálni kívánt előkészületi cselekményt egy önálló bűncselekmény elkövetési magatartásaként, *sui generis módon* határozza meg.⁴⁰ Ennek az esetkörnek eklatáns példája lehet az információs rendszer védelmét biztosító technikai intézkedés kijáratlósága (Btk. 424. §) vagy a hamis tanúzásra felhívás (Btk. 276. §) is.

E büntetendőségi forma büntetőjog-dogmatikai sajátosságaira külön is érdemes kitérni. A büntetőjogi jogszabálytan egyik alapvető tételének számít az, hogy a jogalkotó a büntetőjogi felelősséget megalapozó különös részi tényállásokat befejezett, önálló tettesi alakzatban határozza meg. Abban az esetben, ha ezek a diszpozíciók elkövetési magatartásként olyan cselekményeket jelölnek meg, amelyek a Btk. Általános Része alapján más deliktumot érintően – adott esetben további törvényi feltételek teljesülése esetén⁴¹ – egyébként is büntetendők lennének (pl: előkészület, felbujtás, bűnsegély)⁴² akkor *sui generis* bűncselekményi tényállásról szólunk, hiszen a büntetőjogi felelősséget kifejezetten már nem az általános részi diszpozíció, hanem ez a különös részi rendelkezés mint önálló deliktum alapozza meg. Az előkészületi magatartás befejezett⁴³ bűncselekményként történő szabályozása az alábbi jogkövetkezményeket eredményezi:

bekezdésében meghatározott cselekmények minősülnek a büntetőjog-tudományban előkészületnek, hanem azok a különös részi tényállások is, amelyek tényállási elemeik tartalmánál fogva egy másik deliktum előkészületeként foghatóak fel. A KARSAI – SZOMORA szerzőpáros ismerteti – a korábbi Btk. kapcsán, de a hatályos kódex alapján is helytálló – azon példát, amely a közokirat-hamisítás két alakzatát [Btk. 342. § a) és b) pontok] helyezi el ilyen viszonyrendszerben. KARSAI, KRISZTINA – SZOMORA, ZSOLT: *Anknüpfungspunkte für eine Vorverlagerung im ungarischen Strafgesetzbuch – Eine Bestandsaufnahme*. In: Sinn, Arndt [et al.] (Hrsg.): *Grenzen der Vorverlagerung in einem Tatstrafrecht. Eine rechtsvergleichende Analyse am Beispiel des deutschen und ungarischen Strafrechts*. V&R Unipress, Göttingen, 2011. 316. p.

³⁹ 2020. december 31. napjáig e kategóriába volt sorolandó a pénzmosás elkövetésében megállapodás [Btk. 399. § (5) bek.] is. Azonban a pénzmosás tényállását 2021. január 1-jei hatállyal módosítja a büntetőeljárásról szóló törvény és más kapcsolódó törvények módosításáról 2020. évi XLIII. törvény 53. §-a. E módosítás következtében 2021. január 1-jétől a pénzmosásra irányuló valamennyi előkészületi cselekmény büntetendővé válik [Btk. 399. § (9) bek.].

⁴⁰ Ehhez bővebben lásd GÁL ANDOR: *A sui generis előkészületi bűncselekmények egyes dogmatikai kérdéseiről*. In: Hack Péter – Koósnné, Mohácsi Barbara (szerk.): *Emberek őrzője. Tanulmányok Lőrincz József tiszteletére, 1. kötet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 97–104. pp.

⁴¹ Ilyen további feltétel alatt értem például az előkészület viszonylatában azt, hogy a másik bűncselekmény előkészületét a törvény büntetni rendelje.

⁴² Kivételesen *sui generis* kísérleti bűncselekményt is szabályoz a Btk., erre a kategóriára HOLLÁN MIKLÓS az alkotmányos rend erőszakos megváltoztatása [Btk. 254. § (1) bek.], illetve a züllött életmódra rábírt törekvéssel elkövetett kiskorú veszélyeztetése tényállását [Btk. 208. § (2) bek.] hozza példaként. HOLLÁN 2013, 187. p.

⁴³ Ez az ismérv a bűncselekmény *sui generis* jellegéből már magától értetődően következik, így egymás mellett történő említésük nem szükséges. Befejezett, *sui generis* bűncselekmény kifejezésre lásd BALOGH ÁGNES: *A*

1. Az előkészülettől való önkéntes visszalépés [Btk. 11. § (2) bek.] mint büntethetőséget megszüntető egyéb ok nem alkalmazható.
2. A bűncselekmény (a valódi előkészülettel ellentétben) kísérleti stádiumban is megvalósulhat.⁴⁴
3. A bűncselekményhez kapcsolódhat felbujtás vagy bűnszegély.

Utóbbi megállapítással összevetésben emelendő ki azon joggyakorlati értelmezés, amely szerint külön rendelkezéssel, önálló tényállásban büntetendővé tett előkészületi magatartás elkövetője kizárólag önálló tettes lehet.⁴⁵ Így a Kúria irányadó judikatúrája szerint a sui generis büntetendőség eseteiben „[...] társtettesi, felbujtói és bűnszegédi elkövetői alakzat – függetlenül attól, hogy az elkövető az elkövetés céljából az ehhez szükséges vagy ezt könnyítő feltételeket biztosítja, az elkövetésre felhív, ajánlkozik, vállalkozik vagy a közös elkövetésben megállapodik, illetőleg ezen magatartások közül egyet, többet vagy valamennyit tanúsítja-e.”⁴⁶

Nem nehéz belátni, hogy az előkészület ilyen formában történő kriminalizálása az elkövetőre nézve in abstracto hátrányosabb, jóllehet ezt a képet árnyalhatják egyéb tényezők. Ilyen lehet például büntethetőséget megszüntető ok társítása a sui generis deliktumhoz [pl. Btk. 424. § (2) bek.], valamint kísérlet esetén a befejezettség elmaradását a bíróság enyhítő körülményként is értékelheti a büntetéskiszabás körében.⁴⁷

3. 2. Kvázi sui generis előkészületi büntetendőség

Tovább tágítva a dogmatikai kategóriát, megkülönböztethetők még *kvázi sui generis* előkészületi tényállások is,⁴⁸ amelyeket NAGY FERENC rendszeridegen, besorolhatatlan előkészületi bűncselekmények között tart számon.⁴⁹ Alapvető ismérvük, hogy a jogalkotó olyan előkészületi jellegű magatartást rendel önálló deliktum keretében büntetni, amely egyébként tartalmilag az előkészület legáldéfiníciójának valamely tartalmi elem (pl. a szubjektív oldalon a célzat) hiánya miatt nem feleltethető meg. Példaként erre a speciális kategóriára a pénzhamisítás elősegítése (Btk. 390. §), vagy a készpénz-helyettesítő fizetési eszközzel visszaélés elősegítése (Btk. 394. §) szolgálhat.

kísérlet és az előkészület, az önkéntes elállás, az önkéntes eredménnyelhárítás, felelősség a maradék-bűncselekmény miatt. In: Balogh Ágnes – Kóhalmi László: *Büntetőjog I. Általános rész.* Dialog-Campus, Budapest-Pécs, 2007. 72. p.

⁴⁴ Megjegyezhető, hogy a korábbi szakirodalomban olvasható ezzel ellentétes, ám már meghaladottnak tekinthető olyan álláspont, amely a kísérleti megvalósulást befejezett bűncselekményként szabályozott előkészület esetében kizárta. BURSICS 1937, 64. p.

⁴⁵ Kúria Bhar.II.744/2019/3. [44]; Kúria Bfv.II.758/2016/6.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Lásd Kúria 56. BK vélemény III. 1. pont

⁴⁸ Ennek a kategóriának az elkülönítése korábban megjelenik HOLLÁN MIKLÓSNÁL és az AMBRUS – DEÁK szerzőpárosnál is. HOLLÁN 2013, 187. p.; AMBRUS ISTVÁN – DEÁK ZOLTÁN: *Súlyponti kérdések a bankkártyával kapcsolatos bűncselekmények köréből.* Belügyi Szemle, 2011/2. 94. p.

⁴⁹ NAGY 2014, 161. p.

V. A bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánítása mint előkészületi cselekmény

A Kúria 3/2019. BJE határozatában kimondta, hogy a bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánítása is alkalmas lehet bűncselekmény megállapítására. Ezen új, a joggyakorlat számára kötelező rendelkezés rendszertanilag a bűncselekmény elkövetésére „vállalkozás” előkészületi fordulat körébe sorolható, amely a fentiekben, a IV.1. pontban taglalt büntetendőségi forma keretében nyert szabályozást.⁵⁰ A jogegységi döntés indokolásában foglaltak az alábbiak szerint rekonstruálhatók.

1. A jogegységi eljárás lefolytatásának indokoltsága

A Kúria Büntető Kollégiumának kollégiumvezetője a jogegységi eljárás lefolytatását és jogegységi határozat meghozatalát az egységes ítélkezési gyakorlat biztosítása érdekében indítványozta.⁵¹

A kollégiumvezető indítványában két kúriai döntésre hivatkozott, amelyekben ugyanazon jogkérdést érintően a Kúria tanácsai eltérő következtetésre jutottak.

1. 1. A tények

A) A Kúria Bhar.III.561/2016/4. sz. határozatában értékelt cselekmények

A terhelt a devizahitelesek megsegítését célul tűzve „2013. évi MIC. számú devizarabszolja felszabadító törvény” elnevezésű, általa törvényjavaslatnak tekintett fogalmazványt készített és juttatott el az országgyűlési képviselőkhez. Arra nézve a terhelt nem rendelkezett adatokkal, hogy az valamennyi címzetthez megérkezett-e, és az országgyűlési képviselők az írás tartalmát megismerték-e.

A terhelt 2013. június 25-ét követően, de 2013. augusztus 4. napját megelőzően – pontosabban meg nem határozható időpontban – a tartózkodási helyén elkészítette, majd az általa szerkesztett weboldalra „Levél az Országgyűlés Elnökének” megjelöléssel feltöltötte, és ezáltal bárki számára megismerhetővé tette az általa készített „Fogadalom” megnevezésű írást az alábbi tartalommal: „Vállalom, hogy a népiirtás csökkentése érdekében azt az országgyűlési képviselőt, aki a – <http://devizarabszolja.5.mp.eu/weboldalon> nyomtatható – 2013. évi MIC. számú, devizarabszolja felszabadító törvényt 2013. augusztus 20-ig nem szavazza meg, állampolgártársaim számára példamutatóan, alkalom kínálta időben, helyen és módon kivégzem.”⁵²

B) A Kúria Bfv.II.224/2019/5. számú határozatával elbírált történeti tényállás

A terhelt 2018 február-március hónapjában Facebook Messengeren és személyes beszélgetések alkalmával két középiskolai osztálytársának, egy iskolatársának és egy ismerősének – valamennyien kiskorúak – azt az üzenetet közvetítette, hogy a gimnáziumukban

⁵⁰ Vö. Btk. 11. § (1) bekezdés negyedik fordulata.

⁵¹ A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény 32. § (1) bekezdés a) pont; 33. § (1) bekezdés a) pont.

⁵² 3/2019. BJE I.1.a. pont.

több személyt lelő, ezt követően öngyilkosságot követ el. Üzeneteiben többek között azt írta, hogy „meséltem neked az emberölési vágyaimról?“, „egy fiú és egy lány tömeggyilkosságot követ el együtt és a végén lelövik magukat, és ismernél engem [...] tők jó lenne, nem?“. Egyik osztálytársának arra a kérdésére, hogy „miért jó nektek, hogy megöltök más embereket“, azt válaszolta, hogy „mert élveznénk, meg érdekelne“. Terve nyomatékául egyrészt átküldte a Floridában 2018 februárjában történt, több halálos áldozatot követelő iskolai lövöldözéses vérengzés amatőr videóját azzal a megjegyzéssel, hogy felkeltették benne a korábban már érzett ölési vágyat. Küldött egy olyan linket is, melyet megnyitva egy duplatáras sorozatlövő gépkarabély képe és leírása látható; azt közölve, hogy nincs lőfegyverük. Egyik osztálytársának azt írta: „[...] most azon gondolkoztam, hogy mi lenne, ha lőfegyvert vinnék az iskolába [...]“.

Az osztálytársainak átküldött videóhoz azt a megjegyzést fűzte, hogy a velük történt beszélgetései ismét felkeltették benne a korábban már érzett ölési vágyat, majd azt az üzenetet küldte ismerősének, hogy társát azért nem nevezi meg, hogy barátja ne tudja „meglékelni a tervet.“

Az elküldött üzenetek, az azt nyomatékosító videófelvétel, valamint a gépkarabély képe komoly félelmet keltettek az érintettekben, akik a terhelt mentális állapota, pszichiátriai kezelése miatt tartottak attól, hogy a terveiben megfogalmazott cselekményt véghez viszi. A terhelt kijelentéseit az érintettek komolyan vették, mert először az iskolában, majd a hatóságok felé jelentették a történeteket, egyik osztálytársa az iskolába sem mert bemenni.

A terhelt több ember megölésére irányuló szándéka komoly volt.⁵³

1. 2. A tényállások eltérő jogi megítélései a Kúria gyakorlatában

A fentiekben bemutatott mindkét cselekménysor lényege abban ragadható meg, hogy az elkövető nyilvánosságra hozta – a bíróságok által komoly elhatározással párosuló – azon kijelentéseit, amely szerint más személyek sérelmére emberölési magatartásokat fog kifejteni.

Az „A” esetben a harmadfokú bíróságként eljáró Kúria arra következtetésre jutott, hogy az ilyen tartalmú terhelti megnyilatkozás az ölési szándék egyoldalú kihirdetését foglalja magában, és annak fogadalommal történő megerősítése komoly elhatározást bizonyít, amely megvalósításának reális lehetősége nem zárható ki, így az a „vállalkozás” fordulat alapján emberölés előkészületeként [Btk. 160. § (3) bek.] értékelendő.⁵⁴

A „B”-vel jelölt példában ugyanakkor a Kúria felülvizsgálati tanácsa arra az álláspontra helyezkedett, hogy jóllehet az alapügyben eljáró bíróságok mérlegelése szerint a terhelt több ember megölésére irányuló szándéka komoly volt, azonban a tényállás egészéből az tűnik ki: a terheltben nem alakult ki az egy vagy több ember megölésére irányuló szándék, a döntésig jutó emberölési akarat, a tényleges ölési szándék, arról voltaképpen csupán vizionált.

⁵³ 3/2019. BJE I.2. pont.

⁵⁴ A harmadfokú bíróság vizsgálta a terrorcselekménnyel fenyegetés büntette (Btk. 316. §) szerinti minősítés lehetőségét is, azonban azt arra tekintettel vetette el, hogy az irányadó tényállás szerint a vádlott a fogadalmát – azon túl, hogy azt egy weboldalon nyilvánosságra hozta – az országgyűlési képviselők részére nem továbbította. BH2016. 294. [55].

Abból a tényből kiindulva, hogy a terhelt az ölési vágyának állapotáról, helyzetéről üzeneteiben közvetített, a több személy lelövésének szándékára vont következtetés nem más, mint a megállapított tényekből további tényre vont téves következtetés.⁵⁵

A Kúria kifejtette továbbá, hogy az előkészületi magatartások – az elkövetés tárgyi feltételeinek biztosításán túl – olyan verbális avagy írásbeli gondolatközlések, amelyek az adott elkövető szempontjából ugyan egyoldalúak, de egyaránt *máshoz kötendők*: bűncselekmény elkövetésére irányulóan felhív más; ajánlkozik másnak; vállalkozik más felhívására; a közös elkövetésben egymás között megállapodnak. Az „vállalkozik” tehát bűncselekmény elkövetésére, aki más ez irányú felhívását elfogadja.⁵⁶

A „vállalkozik” előkészületi magatartás – mivel ez más bűncselekmény elkövetésére irányuló felhívásának elfogadása – nem értelmezhető úgy, hogy magába foglalja azt is, amikor a bűncselekmény elkövetésének „vállalása” más személy kapcsolódó magatartásához nem kötött pusztán egyoldalú kinyilatkoztatás.⁵⁷

Így a felülvizsgálati tanács összességében arra a konklúzióra jutott, hogy az egyébként már ténylegesen kialakult ölési szándék egyoldalú kinyilatkoztatását a hatályos Büntető Törvénykönyv nem rendeli büntetni. A Kúria álláspontja szerint a *de lege lata* irányadó joghelyzetben a jogalkotónak kell mérlegelnie, hogy az általa eddig pönalizált előkészületi magatartások mellett, a már kialakult ölési szándék egyoldalú kinyilvánításának, illetve közlésének a büntetőjogi fenyegetettségét is meg kívánja-e teremteni.⁵⁸

1. 3. A jogegységi indítvány által helyesnek ítélt álláspont

A Kúria kollégiumvezetője az előzőekben A) pontban feltüntetett határozat értelmezésével értett egyet. Kiemelte, hogy ezen elvi álláspont helyességét támasztja alá a BH2015. 322. számon közzétett jogeset is, amelyben az eljáró tanács az alábbi következtetésre jutott: „Előkészületi cselekménynek nemcsak az tekinthető, amely önmagában megteremti a bűncselekmény elkövetésének közvetlen lehetőségét, hanem minden olyan (egyenes) szándékos tevékenység is, amely alkalmas a célzott bűncselekmény elkövetésének feltételeit akár közvetetten elősegíteni.” Így véleménye szerint a B) pontban jelzett határozatnak az előkészület elkövetési magatartása kapcsán kifejtett jogi érvelése szűkítő értelmezés eredménye. Ennek megfelelően indítványozta, hogy a jogegységi tanács állapítsa meg: bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék felhívás nélküli kinyilvánítása is alkalmas lehet bűncselekmény megállapítására.

2. A jogegységi határozatban foglalt elvi álláspont értékelése

A Kúria jogegységi tanácsa a jogegységi indítványban foglaltakkal egyetértett. A jogegységi tanács álláspontom szerint megfelelően alkalmazta a *történeti, a nyelvtani és a logikai értelmezés* módszereit, és így megalapozottan következtetett a Kúria Bhar.III.561/2016/4. számú határozatban foglalt elvi megközelítés helyességére.

⁵⁵ Kúria Bfv.II.224/2019/5. [42].

⁵⁶ Kúria Bfv.II.224/2019/5. [78].

⁵⁷ Kúria Bfv.II.224/2019/5. [88].

⁵⁸ Kúria Bfv.II.224/2019/5. [72].

2. 1. A történeti interpretáción alapuló érvek

Ahogy arra már a fentiekben kitértem, az előkészület törvényi meghatározása a Btá. óta ismert az anyagi büntetőjogban.⁵⁹ E definíció még ismerte a „felhívás folytán vállalkozás” előkészületi cselekményét. Az 1961. évi Btk. óta azonban e fordulat már a legáldefinícióban nem szerepel: a „vállalkozik” fordulat elől ugyanis elmaradt az „erre felhívás folytán” szövegrész.

Így voltaképpen *történeti interpretáció* alapján a jogegységi tanács – véleményem szerint helyesen – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az „*elkövetésre vállalkozik*” fordulat megvalósulásához a hatályos törvény a Btá. szabályozásától eltérően nem kívánja meg, hogy ez a vállalkozás más felhívására történjék. Ebből adódóan vállalkozni tehát saját elhatározásból, más személy befolyásától mentesen is lehet, és ha a törvény valamely különös részi magatartás előkészületét büntetni rendeli, úgy a szabad akarat alapján kialakult szándék közlése is előkészületet valósíthat meg.

2. 2. A nyelvtani értelmezés eredménye

Ezen túlmenően a Kúria vizsgálta a „vállalkozás” ismérvét szemantikai nézőpontból is. Így a vállalkozás nem csupán felhívás vagy ajánlat elfogadását, elvállalását jelentheti, hanem azt is, ha valaki elszánja, eltökéli magát valamire, arra hogy gondolatát, akaratelhatározását, tervét véghez vigye. Amennyiben e szándéka a külvilágban tett vagy közlés formájában megjelenik, az önálló elhatározás, vagyis nem más, mint vállalkozás.⁶⁰

2. 3. A hasonlatossági érven alapuló interpretációs megközelítés

A Btk. 11. § (2) bekezdés *b*) pontja alapján nem büntethető előkészület miatt, aki – egyebek mellett – az *elkövetés elhárítása céljából korábbi vállalkozását visszavonja*, feltéve, hogy a bűncselekmény elkövetésének megkezdése bármely okból elmarad.

E tényállás büntethetőséget megszüntető egyéb okot szabályoz, amelynek hatályosulása szintén – az elkövető szándékfeladását feltételező – egyoldalú magatartással lehetséges, az nem függ más személy nyilatkozatától. Ebből pedig *argumentum a simile* az a konklúzió fakad,⁶¹ hogy az eredeti szándék, elszánás és célra eltökéltség sem kell, hogy más befolyásának, ráhatásának legyen következménye.

⁵⁹ Vö. 11. lj.

⁶⁰ 3/2019. BJE VI.1. pont.

⁶¹ Az ún. hasonlatosság érve a logikai értelmezés egyik fajtája, amely szerint egy meghatározott esetsoportra alkalmazandó jogi tétel egy másik esetre is alkalmazható, amennyiben az elsőként említett esetsoporttal lényeges ismérveiben megegyezik. NAGY 2014, 111. p.

VI. Konklúziók

Megállapítható, hogy a „Vorverlagerung” jelenségnek a hazai büntetőjogban való uralkodóvá válásával, az előkészületi rendelkezések rendszerint csupán egyfajta szimbolikus politikai, és nem feltétlenül tényleges jogtárgy-védelmi célt szolgálnak. Ezzel összhangban a büntetendő előkészületi cselekmények száma kiugróan megnövekedett, ezen belül is meghatározó szabályozási eszközzé a sui generis tényállások váltak.

E kriminálpolitikai jelenségtől függetlenül is azonban a joggyakorlat a kísérlet-előkészület elhatárolása során szigorúan ragaszkodik a kísérlet hatókörét megszorító formál-objektív teória követéséhez. A befejezetlen bűncselekmények egymástól való elhatárolásakor így tehát az elkövetés megkezdésének értelmezése jelenti a kiindulópontot, és a jogtárgy-sérelem ténylegessége – mint a materiális objektív elmélet meghatározó jellemzője – csak az ún. nyitott törvényi tényállások esetében – kiegészítő elvként – juthat szerephez.

Mindazonáltal jelen dolgozatból az is kiderül, hogy az előkészületi büntetendőség köre a fentiekben említetteken túl értelmezéssel is változtatható. Erre példa a 3/2019. BJE határozat rendelkezése, amely történeti-nyelvtani-logikai interpretációs módok – meggyőző – felhívásával a „vállalkozás” fogalmának adott új értelmet.

A hivatkozott jogegységi határozat alapján újabb elhatárolási kérdés is adódott. E szerint, ha az előkészületi magatartás (pl. felhívás, egyoldalú vállalkozás) fenyegető jellegű, akkor a fenyegetést mint elkövetési magatartást szabályozó tényállások az előkészületi alakzattal kollízióba kerülnek. Ennek a problémának a megoldása azonban egyszerű: valójában a célzat specialitása alapján juthatunk el a helyes minősítéshez. Így a zaklatás vétsége [Btk. 222. § (2) bekezdés] az emberölés előkészülete büntetével [Btk. 160. § (3) bek.] csupán látszólagos alaki halmazatban áll. Utóbbi alakzathoz képest azonban a terrorcselekmény elkövetésével fenyegetés büntette (Btk. 316. §) speciális jellegű.

ANDOR GÁL

THE EXPRESSION OF INTENT TO COMMIT A CRIMINAL OFFENCE WITHOUT AN INVITATION AS A PUNISHABLE ACTION

(Summary)

Criminal dogmatic and case law issues related to certain aspects of the preparatory stage of criminal offence have recently come to the forefront of interest again. This is due to the fact that the Curia's Council for the Unity of Law on Criminal Matters adopted a legal unity decision on the suitability to declare an intention to commit a crime without an invitation, the ruling of which became binding for the courts from 14 November 2019 [3/2019. BJE].

In order to adequately answer the question of classification discussed in the above-mentioned decision, the aim of the present paper is to provide an overview of the theories known mainly in German criminal law, which seek to address the delimitation problems of preparatory criminality. In addition, the paper – considering the presented theoretical conclusions – also analyses the principled guidelines expressed in the legal unity decision.

JÓZSEF HAJDÚ*

The collective complaint procedure of the European Committee of Social Rights

I. A brief outline of the European Social Charter

The European Social Charter (hereinafter referred to as: Charter) is the result of a protracted negotiation process, which started as early as in 1949, when the Council of Europe's ambition was to draft a comprehensive human rights treaty that would embody all the rights of the 1948 Universal Declaration. However, the Member States decided to adopt a different treaty, which would concern only civil and political rights. That treaty is the European Convention on Human Rights.

During the negotiations on the Charter in the 1950s, there seemed to be a wavering between two possibilities: 1. to draft an ambitious human rights treaty at the same level as the Convention, 2. to draft a sort of European framework for social policies, which would allow the Member States to coordinate or harmonise their social policies.

Finally, the Charter - adopted in 1961 - was in many ways a compromise between the two above mentioned options.¹

At present, after several treaty developments, notably the adoption of the collective complaints protocol in 1995 and the Revised Charter in 1996, and after more than 50 years of practice, the Charter is beyond doubt a human rights instrument. Anyone who reads the output of the Charter's regulatory body, the European Committee of Social Rights, its conclusions and decisions, its statements of interpretation, will see that it consistently interprets the Charter in human rights terms referring to key underlying values such as respect for human dignity, solidarity and non-discrimination.²

Hence, the European Social Charter is one of the Council of Europe's main human rights treaties. In fact, it is very much regarded as a complement to the European Convention on Human Rights (1950). However, within the Council of Europe, the differential treatment of the European Convention on Human Rights and of the Charter is obvious.

* Professor of Law, University of Szeged, Hungary and member of the European Committee of Social Rights, Strasbourg, France.

¹ ED. NIKLAS BRUUN – KLAUS LÖRCHER – ISABELLE SCHÖMANN – STEFAN CLAUWERT: *The European Social Charter and Employment Relation*, Bloomsbury Publishing, 2017, p. 5.

² DAVID HARRIS: *Collective Complaints under the European Social Charter: Encouraging Progress?* in *International Law and Power: Perspectives on Legal Order and Justice* ...edited by Kaiyan Homi Kaikobad, Michael Bohlander, Brill, 2009, pp. 6–7.

The ratification of the former is compulsory for every Member State, while this is still not the case for the latter. 43 of the 47 Member States are bound by the Charter, but 10 States are still only bound by the 1961 Charter.

As Europe's human rights watchdog, the European Committee of Social Rights has consistently defended the idea that social rights are human rights on an equal footing with the civil and political rights contained in the Human Rights Convention.³ The Charter⁴ is sometimes referred to as a "social constitution" for Europe and since its initial adoption in 1961 it has become an important frame of reference for successive EU treaties and for the EU Charter of Fundamental Rights.⁵

In terms of the rights it protects, the Charter is an extremely wide-ranging treaty based on the Universal Declaration of Human Rights and also inspired by several conventions of the International Labour Organisation. The revised Charter in 31 Articles sets out rights in areas such as employment, social security, health, housing, education, movement of persons and non-discrimination. Although the right to work and everything related to the world of work is a very important component of the Charter, it is much more than that: the legal status of children, equality of men and women within the marriage, integration of persons with disabilities, protection of the elderly, conscientious objection to military service, healthy environment, emergency shelter for failed asylum seekers, corporal punishment of children... these are just a few examples of the many issues it touches upon.

As for the status and effectiveness of social rights, the indivisibility and interdependence of human rights is an oft-repeated refrain in the Council of Europe, but the reality is that social rights remain marginalised when compared to civil and political rights and that States hesitate or are not inclined at all to fully engage with the Charter and the Committee's case law.⁶

The fulfilment of the States' obligations under the Charter is monitored⁷ through two procedures: 1. the reporting procedure, which is mandatory for all States Parties and 2. the collective complaints procedure,⁸ which is optional.⁹ However, the collective complaints procedure complements the protection provided under the European Convention on Human Rights. As the Convention's rights, the Charter's rights derive from the Universal Declaration of Human Rights.

³ As stated in the United Nations' Vienna Declaration of 1993, "All human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated". The unity and indivisibility of fundamental rights, including civil and political rights on the one hand and social and economic rights on the other hand, has been recognised since the adoption in 1948 of the United Nations' Universal Declaration of Human Rights.

⁴ The Charter has been ratified by 43 out of the 47 Member States. Liechtenstein, Monaco, San Marino and Switzerland have yet to ratify, all other Member States are bound by the Charter.

⁵ JEAN-FRANCOIS AKANDJI-KOMBE: *The European Social Charter and the European Convention on Human Rights: prospects for the next ten years*. <https://tm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/> (15.07.2020.)

⁶ Social rights are not inherently less justiciable than civil and political rights, as amply demonstrated by national procedures where adjudication in social rights cases takes place on a daily basis.

⁷ Cases concerning social rights have also proved justiciable before UN and regional monitoring bodies (for example, CERD, CEDAW, ILO-CFA, the African Commission on Human Rights and the Inter-American Court of Human Rights).

⁸ The collective complaints procedure enables an international body to pronounce on a question on a more general level, without having to wait for a suitable individual complaint to be lodged. The procedure may also help to alleviate the case-load of the European Court of Human Rights (Strasbourg) in cases where the issue falls within the scope of the two treaties and concerns a wider circle of applicants than just one. It may thus assist in resolving certain issues of a general or systemic nature before they give rise to repetitive individual cases before the European Court of Human Rights.

⁹ At the moment only 15 of the 43 States Parties are bound by this procedure.

II. The European Committee of Social Rights

The key monitoring body in both the above mentioned monitoring procedures is the European Committee of Social Rights (hereinafter: ECSR), an independent body composed of 15 members elected by the Committee of Ministers. The primary task of this body is to make a legal assessment of whether law and practice in the States Parties are in conformity with the Charter. In carrying out this task the Committee has over the years developed important case law¹⁰ interpreting the different articles and giving them meaning and scope. Interpretations adopted by the ECSR in decisions in collective complaints are subsequently applied to all the States Parties in the context of the reporting procedure.

The ECSR adopts a dynamic and teleological approach when interpreting the Charter. It considers the Charter to be a “living instrument” the meaning and scope of which evolves with changing standards and values. The Charter is dedicated to certain values which inspired it: dignity, autonomy, equality and solidarity and the text of the treaty must be interpreted in its contemporary context and in the light of its object and purpose (cf. Article 31§1 of the Vienna Convention on the Law of Treaties).¹¹

In adopting the above approach the Committee acts in a way which is similar to that of other international human rights bodies, including the European Court of Human Rights.¹²

According to the Turin Protocol and the Protocol providing for a system of collective complaints itself it is for the ECSR to make a legal ruling on conformity with the Charter in law and practice whereas the Committee of Ministers is to ensure the implementation of the rulings through its resolutions and recommendations. This separation of powers is essential; the Committees rulings are final and cannot be overruled or set aside by the Committee of Ministers.

1. The reporting procedure

Under the reporting procedure, States are required to submit written reports with regular intervals on the application of the Charter in law and in practice. For the purpose of reporting, the articles have been divided into four thematic groups with one group being examined per year. This means that States have to report on each accepted article every four years. Comments are possible by social partners and in some cases also by NGOs.

Having examined the national reports, the ECSR adopts a *conclusion* as to whether the situation is in conformity with the European Social Charter or not for each article and for each State concerned and it makes these conclusions public.¹³ *Follow-up* to the

¹⁰ The European Court of Human Rights increasingly makes reference to the decisions of the ECSR in its judgments.

¹¹ DAVID HARRIS 2009, p. 8.

¹² HOLLY CULLEN: *The Collective Complaints System of the European Social Charter: Interpretative Methods of the European Committee of Social Rights*, Human Rights Law Review 2009. 9 (1) p. 63.

¹³ For example, the conclusions point to several generalised problems in the application of the Charter which affect many States Parties while varying in scope and severity. One such problem concerns the continued existence of certain forms of child labour in Europe, whether due to lax or imprecise rules on the types of (light) work that children can be engaged in or, more frequently, due to inadequate monitoring of child labour in practice. Another recurrent problem concerns remuneration of young workers and apprentices and the inclusion of time spent on training in working time and remunerating it as such. While the integration of young people in the labour market is

findings of violations by the ECSR is ensured by the Committee of Ministers with the help of the Governmental Committee. On the proposal of the latter, the Committee of Ministers may address recommendations to States that do not take the necessary measures to implement the conclusions and decisions.

2. *The collective complaints procedure*

2. 1. Main aims of the CC procedure

The collective complaints procedure (CCP) was introduced by an additional protocol to the European Social Charter for the purpose of improving the enforcement of the rights guaranteed by the Charter. The Additional Protocol providing for a system of collective complaints¹⁴ – ETS No. 158 – was opened for signature by the Council of Europe Member States on 9 November 1995 and entered into force on 1 July 1998.¹⁵

The aim of the collective complaints procedure was to increase the effectiveness, speed and impact of the implementation of the Charter.¹⁶ The Preamble to the Protocol providing for a system of collective complaints speaks of the resolve of its signatories “to take new measures to improve the effective enforcement of the social rights guaranteed by the Charter, [...] in particular by the establishment of a collective complaints procedure which, *inter alia*, would strengthen the participation of management and labour and of non-governmental organisations.”

The collective complaints procedure is intimately linked to core democratic values and to the rule of law. Fully-fledged participation of the social partners and of civil society,¹⁷ including the possibility for them to seek legal remedies for real or perceived injustices, is a defining characteristic of any functioning democracy.¹⁸

of crucial importance at a time when youth unemployment rates are alarmingly high in many European countries, the Committee’s conclusions are a warning not to abandon principles of fairness and to avoid exploitation of young workers and apprentices. Access to and the quality and quantity of social services and benefits targeted at children and families such as child care, family benefits, assistance for vulnerable children, education and housing allowances are far from satisfactory in many countries. The rights of foreign populations in the States Parties remain a very problematic issue, which has been accentuated further by restrictive measures taken in many countries in the face of the migratory movements of recent years, often in flagrant violation of the Charter’s requirements. Discrimination of foreigners in the allocation of family benefits is a widespread problem, migrant workers face discrimination in the labour market (employment conditions, trade union rights, procedural lacunae, etc.), sometimes in law and often in practice. The right to family reunion poses particularly thorny issues with many countries imposing excessive conditions for the exercise of this right, such as length of residence requirements, onerous language and integration tests, excessive means requirements and so on.

¹⁴ In brief, the Protocol entitles social partners and non-governmental organisations to lodge collective complaints of violations of the Charter in States which have ratified it. The complaint is examined by the European Committee of Social Rights, which declares it admissible if the formal requirements have been met. The Committee then takes a decision on the merits of the complaint, which it forwards to the parties concerned and to the Committee of Ministers in a report, which is made public within four months of its being forwarded.

¹⁵ <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/158> (04. 07. 2020.)

¹⁶ DAVID HARRIS 2009, p. 4.

¹⁷ The procedure strengthens the role of the social partners and non-governmental organisations by enabling them to apply directly to the European Committee of Social Rights (ECSR) for rulings on the implementation of the Charter.

¹⁸ HOLLY CULLEN 2009, p. 61.

The complaints procedure and the reporting procedure are complementary and when operating together, they increase the prospects of fully implementing the rights laid down by the Charter.

The fact that the substance of a collective complaint has been examined as part of the reporting procedure does not impede its admissibility. On the contrary, the complaints procedure allows for a more in-depth examination of national situations on the basis of the detailed information and arguments generated in the course of an adversarial process.

The complaints procedure may be regarded as a pre-condition for achieving true indivisibility of human rights, which is a stated objective for the Member States of the Council of Europe.

The collective complaints procedure brings the Charter closer to civil society and to European citizens at large¹⁹ and may thus contribute to regaining the trust of citizens in the European construction. Moreover, the complaints procedure may be used to safeguard the rights of vulnerable groups, such as children, migrants, the elderly, Roma or people with disabilities.

The collective nature²⁰ of the procedure ensures that only serious matters will be brought before the Committee, which exercises an important gate-keeping function.²¹ The number of possible complainants is subject to limitations and here the Governmental Committee has its own gate-keeping function when it admits international non-governmental organisations to the list of the organisations²² entitled to lodge collective complaints.²³

Experience shows that States will not be flooded by complaints. Since the entry into force of the complaints mechanism in 1998, that is over a period of 22 years, a total of 196 complaints have been lodged (as per 1 March 2020).

This procedure which allows trade unions, employers organisations and NGOs to lodge complaints has done more for the visibility and impact of the Charter than any other development over the last 50 years: it represents a step towards indivisibility in the enforcement of fundamental rights, it involves civil society directly in ensuring respect for the rights and it firmly establishes the European Committee of Social Rights as a quasi-judicial body handing down decisions. Decisions that may be declaratory, but

¹⁹ While most of the books speak about “European” as a synonym to the “European Union”, but the Council of Europe (CoE) norms – for example, European Social Charter - cover a number of countries outside of the EU that significantly differ from the EU social model, such as Russia, Serbia, Turkey, Ukraine and others. Hence, it is difficult to speak about a single “Wider European Social Model” compared to the narrower “European Social Model” of the EU as long as the CoE countries are much less homogenous in their legal and social traditions than the EU Member States. This issue causes difficulties mainly in reporting procedures several times.

²⁰ Unlike the European Court of Human Rights, the European Committee of Social Rights cannot consider individual applications.

²¹ Once a complaint is declared admissible, the ECSR proceeds to examine the merits (Article 7, Protocol). It will invite written submissions from the complainant organisation and the defendant state. Where the complainant is a national trade union or employer organisation, it shall also invite the international trade union and employer organisations recognised in Article 27 ESC to give their comments. The European Trade Union Confederation has often availed itself of this option, but the International Organisation of Employers only once. (See Complaint No. 12/2002, Confederation of Swedish Enterprise v Sweden, Merits, 15 May 2003.)

²² At present there are less than 70 international non-governmental organisations on the list drawn up by the Governmental Committee.

²³ HOLLY CULLEN 2009, p. 65.

nevertheless set out the law of the Charter and require States to take measures to give them effect in domestic law.

The complaints procedure is simple and transparent, the criteria for the admissibility of complaints are few and not difficult to fulfil.²⁴ Complaints may only raise questions of a collective nature and for this reason there is, for example, no requirement that domestic remedies be exhausted before lodging a complaint. The procedure is also quite rapid; the average duration of proceedings is around 16 months – sometimes more – from the date of registration to the decision on the merits by the Committee.

Once the Committee has rendered its decision on the merits – a finding of violation or non-violation – it transmits the decision to the Committee of Ministers, which is responsible for follow-up. Typically, the Committee of Ministers adopts a resolution taking note of the measures announced by the respondent State to address any violations found and inviting the State to inform it of progress made in bringing the situation into conformity.

The procedure furthermore provides practice that is of relevance to national and European courts, which are invited to give weight to the fundamental rights guaranteed by the Charter.

2. 2. The complainant parties

As it was mentioned above, the collective complaints procedure allows certain organisations to lodge complaints before the Committee, which decides on the admissibility and on the merits of complaints in a court-like procedure. One of the aims of the procedure was to strengthen the involvement of the social partners and civil society in the implementation of the European Social Charter.²⁵ This objective is reflected in the provisions of the Protocol, in the ECSR's Rules and in the Committee's case law pertaining to the *locus standi* of trade unions and employers' organisations.

The Protocol Article 1 confers entitlement to lodge complaints on two categories of trade unions and employers' organisations: on the international organisations referred to in Article 27 of the Charter, that is *de facto* ETUC on the workers' side and the International Organisation of Employers (IOE) on the employers' side as well as on representative national unions and employers' organisations.²⁶ The first category is entitled to lodge complaints against any State Party to the procedure while the second may only lodge complaints against the State Party to whose jurisdiction they belong.

²⁴ When lodged by the competent organisations, complaints must be drafted in one of the Council of Europe's official languages, that is, in English or French. Complaints lodged by national organisations may however be drafted in the official language, or one of the official languages, of the State concerned. There is no requirement that the complainant have victim status or that domestic remedies be exhausted. It is also no obstacle that the same complaint is simultaneously pending before other international mechanisms.

²⁵ In discussing how the collective complaints procedure can and does protect labour rights, one should begin by looking at the role of trade unions and employers' organisations in the procedure and also their use of it. Even though the role and power of the labour market interests' representation are weakening, the trade unions and employers' organisations are still key forces in determining labour rights outcomes in the European industrial societies, they are the main generators of labour rights complaints and they do in some respects have a special standing in the complaints procedure.

²⁶ Rule 24 of the Committee's Rules provides that complaints by national trade unions and employers' organisations may be submitted in an official language of the State concerned whereas international organisations must use one of the official languages of the Council of Europe.

Four types of organisations may lodge complaints: 1) the international organisations of trade unions and employers, 2) INGOs that have participatory status with the Council of Europe and have been admitted on a list drawn up by the Governmental Committee, 3) representative national organisations of trade unions and employers and 4) there is also a possibility that national NGOs may lodge complaints, but only if the State concerned²⁷ has made a special declaration that they will accept such complaints.

One of the admissibility criteria for national trade unions and employers' organisations is that they must be "representative".²⁸ The Committee has also made it clear that trade unions once deemed to be representative, thereby have – unlike NGOs – the right to lodge a complaint on any matter falling within the scope of the Charter. This right of complaint is independent of which categories of employees the union is authorised to represent or unionise in the framework of domestic law.

While all this indicates that the complaints procedure to a significant degree enables and facilitates the participation of trade unions and employers' organisations, the question is what actual use these organisations have made of the procedure so far.

The procedure is very open and flexible, the admissibility criteria are very basic and the overwhelming majority of the 196 complaints registered so far have been declared admissible.

Rule 32 on *third party intervention* provides a special role for the international trade unions and employers' organisations by inviting them to submit observations on the merits of any complaints lodged, not only by national trade unions and employers' organisations, but also by NGOs. This possibility has been used very frequently by the ETUC and somewhat less so by IOE.

The procedure does have weaknesses, for example, the mere fact that individual complaints are excluded presents some cause for concern, as this limits the range of complaints and complainants.²⁹ Any complaints that essentially concern individual situations will be rejected. The ECSR has mitigated the impact of this rule by allowing NGO complainants to bring evidence of individual situations to support a complaint,³⁰ while reiterating that it has no competence to make findings on individual cases.³¹

2. 3. Subject matters of the CC

As for the subject matters of the collective complaints, not surprisingly trade unions and employers' organisations overwhelmingly complained about labour rights³² issues,³³

²⁷ NB only Finland has done this to date.

²⁸ The Committee holds that the notion of "representative" is an autonomous concept not determined by any national definitions and it has proceeded to accept even very small organisations, both in terms of their membership and their ability to conclude collective agreements. However, most commentators agree that the Committee has been very flexible, even generous, in accepting national unions and employers' as representative for the purposes of the complaints procedure.

²⁹ HOLLY CULLEN 2009, p. 62.

³⁰ Complaint No. 33/2006, supra n. 22 at paras 52-3.

³¹ HOLLY CULLEN 2009, P. 66.

³² The issues at stake in these complaints are numerous and include discrimination in access to work, forced labour, working time, health and safety at work, minimum wage levels, overtime payment, equal pay for women and men, freedom of association, including the negative aspect, collective bargaining, the right to strike, dismissal protection.

³³ Out of the 138 registered complaints a total of 76, or about 55%, concern labour rights.

only a handful of complaints from these organisations concerned other issues, in particular social security and vocational training, which are obviously closely linked to labour rights.

Moreover, the complaints have concerned a wide variety of issues touching upon most if not all of the Charter's substantive provisions: child labour, the right to organise, the right to strike, working time, remuneration, housing, Roma rights,³⁴ access of migrants to social and medical assistance,³⁵ abortion,³⁶ education for autistic children, corporal punishment of children, sex education in schools and lately also the impact of austerity measures.

There were some “outstanding” cases in the last years’ practice of the ECSR. For example, the Committee’s decisions in complaints against several countries concerning corporal punishment of children lodged by the INGO “APPROACH” have led to intense public debate and some of the States in question have already announced that new legislation to prohibit such punishment is being considered. Another complaint was against the Netherlands on the right of irregular migrants to emergency assistance and shelter – or bed, bath and bread. Dutch courts have used the decision to order assistance and shelter to failed asylum-seekers. As it was mentioned, in the Italian abortion case: Conscientious objection by many doctors in practice makes it difficult to have access to abortion (need to travel, even abroad). This also results in unreasonable working conditions for those doctors who are not objectors.

2. 4. Implementation of the ECSR’s CC decisions

Following from the collective nature of the complaint is the criticism that the ECSR has no power to order remedies.³⁷ Essentially, it makes declaratory decisions. The ECSR has stayed strictly within the limits of its powers under the Protocol, and has rejected claims for compensation, notably in Complaint No. 9/2000, Confédération française de l’Encadrement (CGC) v France, but has made requests to the Committee of Ministers to make a contribution to the costs of a successful complainant in Complaint No. 15/2003, European Roma Rights Centre (ERRC) v Greece, and Complaint No. 16/2003, Confédération française de l’Encadrement CFE-CGC v France. The Committee of Ministers did not accede to these requests.³¹

³⁴ Let us mention, for example, a series of cases concerning the situation of Roma in France, Italy, Belgium and Bulgaria lodged by different NGOs. The decisions in these cases have certainly not solved all the problems of discrimination and degrading treatment faced by Roma, but they have put the spotlight on the problems, raised political awareness and contributed to concrete initiatives being taken in the countries concerned.

³⁵ Complaints can also be mentioned against the Netherlands on the right of irregular migrants to emergency assistance and shelter – or bed, bath and bread. Dutch courts have used the decision to order assistance and shelter to failed asylum-seekers.

³⁶ Italian abortion case: Conscientious objection by many doctors in practice makes it difficult to have access to abortion (need to travel, even abroad). This also results in unreasonable working conditions for those doctors who are not objectors.

³⁷ TONIA A. NOVITZ: *Are Social Rights Necessarily Collective Rights? A Critical Analysis of the Collective Complaints Protocol to the European Social Charter*, 2002. *European Human Rights Law Review* 50. pp. 54–6.

However, the decisions of the European Committee of Social Rights refer to binding legal provisions and must be respected by the State concerned. On this basis, national authorities are required to take measures to give effect to the decisions under domestic law. In some countries, domestic courts can declare invalid or set aside domestic legislation if the European Committee of Social Rights has ruled that it is not in compliance with the Charter.

In addition, there is one more step by the Committee of Ministers' follow-up procedure to encourage the implementation of the particular collective complaints decisions by the European Committee of Social Rights. The rather cursory attention given by the Committee of Ministers to these decisions, and the paucity of the steps taken to ensure that violations are remedied, differs significantly from the importance given to the execution of judgments of the European Court of Human Rights. In terms of visibility and follow-up, the collective complaints procedure has proved to have more impact than the reporting procedure.

However, at national level, the implementation of the Committee's decisions and conclusions is also uneven and far from satisfactory, revealing the commitment of States to social rights to be mostly formal and rhetorical. The picture is not all negative, however, there are of course success stories with States immediately taking steps to implement the decisions of the ECSR.³⁸ In addition, there is also a promising tendency for domestic courts in several countries to be increasingly ready to rely on the Committee's case law, especially when it derives from decisions in collective complaints. However, there are also cases where the CC decision and even the follow-up have been inadequate as subsequently determined by the ECSR under the reporting procedure.³⁹ Perhaps in the majority of cases the situation is somewhere "in-between": the Government has taken some measures, but the situation is still not entirely in conformity with the Charter, i.e. the decision is not fully implemented.

2. 5. Importance of the CCP

Since the procedure entered into force in 1998, INGOs and trade unions have lodged a number of high-profile complaints which have contributed greatly to the visibility of the European Social Charter, to developing the Committee's case law and, more importantly, have had a significant impact on the situation in the States concerned. And this is despite

³⁸ As for positive examples, the following should be mentioned in particular: Complaint No. 45 (Croatia withdrew the discriminatory textbook material used in sex education in schools), Complaint No. 47 (following the Committee's decision the Dutch Supreme Court held that children in an irregular situation should enjoy the right to shelter and assistance, children should not be held responsible for the "bad" behavior of their parents, the Committee now considers that the situation has been brought into conformity), Complaint No. 93 (following the Committee's decision Ireland has adopted legislation prohibiting corporal punishment of children), Complaint No. 95 (Slovenia has now also adopted legislation prohibiting corporal punishment of children).

³⁹ There are perhaps even more negative examples, prominent ones are the austerity cases against Greece, but also Complaint No. 85 (Sweden has not yet changed its legislation concerning posted workers).

the fact that the acceptance of this procedure is optional, and unfortunately only 15 States⁴⁰ are bound⁴¹ by it at present.⁴²

Many of the Committee's decisions in these complaints have been important in developing the case law under the provisions concerned and they have arguably been met with a better follow-up or implementation by States than the ECSR is used to under the reporting procedure.

In the large majority of complaints (75%) the Committee has found violation, which is not due to any “radicalism” on the part of the Committee, but rather a function of skilful litigation strategies by the complainant organisations. However, the number of complaints in which no violations have been found is still significant: in about 25% of complaints no violations were found (calculated on the basis of the complaints where a decision was issued on the merits).

It should be noted that complaints are relatively few, concern serious matters and are generally well-prepared by organisations that have competence and resources (and which only lodge complaints when they have reasonable prospects of succeeding). Moreover, in some cases complaints are lodged in matters where the ECSR has already found a breach of the Charter under the reporting procedure, but where adequate follow-up⁴³ has yet to be given. These factors will tend to increase the rate of violations found.

Based mainly on the above discussed arguments and issues, here we collected some pros and cons of the collective complaint procedure (CCP):

⁴⁰ Naturally, the question would emerge why only 15 States accepted to be bound by the CCP. Doubtlessly, there are several reasons and some of them have been addressed in this note.

1. Some States adopt a “wait-and-see” approach. After 16 years of operation, the experience gathered should be sufficient to allow States to reach a decision and accept the procedure.
2. Some States may have concerns about an increased administrative work-load if they accept the procedure. This does not appear justified given the low number of complaints lodged and the low-bureaucratic nature of the procedure itself. In any event, if States are committed to social rights protection, modest additional resource allocation should not be an obstacle to the acceptance of the procedure.
3. Some States have expressed concern that the Governmental Committee is not involved in the follow-up to the ECSR's decisions in collective complaints. However, under Article 9§2 of the Protocol providing for a system of collective complaints, the Governmental Committee may be consulted by the Committee of Ministers whenever a decision gives rise to “new issues”. In addition, it must be assumed that the Committee of Ministers can adequately channel and represent the positions of Governments on the follow-up, even without the participation of the Governmental Committee (which is made up of the same Governments' officials).
4. Some States may also have hesitations about the ECSR's dynamic interpretations of the Charter. As noted above, the ECSR interprets the Charter in the light of contemporary conditions as does any other international human rights body. It applies this approach not only in the complaints procedure but also under the reporting procedure (which is mandatory for all States Parties).

⁴¹ DAVID HARRIS 2009, p. 24.

⁴² In terms of the States Parties, the complaints have so far been very unevenly targeted: almost a third of the complaints concern France, about 14% concern Greece, Italy and Portugal each account for about 10%, whereas some other States have had only 2 or 3 complaints over a period of more than 18 years.

⁴³ In the framework of reporting on follow-up to collective complaints, the Committee examined the follow-up to a total of 125 violations arising from the 40 decisions on the merits under consideration (in respect of 8 countries). In only 13 of these (10.4%) the Committee found that the violation had been remedied by appropriate follow-up.

Table 1.

Pros and cons of the CCP

Pros of CCP	Cons of CCP
One of the few international remedies for violations of economic & social rights (<i>protect the values of the ESC</i>)	Lack of remedial powers (declaratory decision).
ECSR quasi „social court” & CCP is a quasi-judicial process (result: developed economic & social rights jurisprudence).	Significant role played by the Committee of Ministers (<i>a) selecting eligible NGOs; b) involvement in the final stage of CCP</i>) - ECSR: legal determination - Committee of Ministers: political decision.
ECSR’s interpretative jurisprudence on ESC & RESC (better protection of economic & social human rights).	Procedure provides for collective, not individual complaints (restrictions only to collective nature = lack of enthusiasm).
The ECSR’s practice provides that economic and social rights may be satisfactorily adjudicated before an international treaty monitoring body.	Few countries (206:14) ratified the Protocol.
Complaint may relate to a continuing situation covered in previous report or a new situation.	It has employed techniques of reasoning drawn in part from the ECtHR.
CCP is an adversarial process (sometimes public hearing). ⁴⁴	
Reporting assessment does not create a res judicata in relation to a particular issue → same issue can be raised again in CCP.	

Source: Author’s own source.

⁴⁴ Most complaints are dealt with through an entirely written procedure, which means that they will be far less costly for all concerned than cases under the ECHR. At the end of this process of gathering evidence and argument, the ECSR will issue its decision. Article 8(1) of the Protocol describes this as a ‘report’ rather than a decision, but the ECSR refers to ‘decisions on the merits’, emphasising the quasi-judicial nature of their conclusions.

2. 6. Innovation of the CCP

While the main features of the complaints procedure have remained unchanged since 1998, the Committee has used its Rules to introduce a number of innovations which have contributed to making the procedure more dynamic and effective:

For example, Rule 29§2: enables the Committee to request the respondent Government to make submissions on the admissibility and merits at the same time. This allows the Committee to adopt a simultaneous decision on admissibility and merits which favours quicker proceedings (*LO/TCO v. Sweden*).

Rule 32/A§: enables the Committee to invite any organisation, institution or person to make observations on a complaint. This possibility has resulted in a number of observations from various NGOs and also, for example, from UNHCR. In a pending complaint concerning austerity measures in Greece, the Committee has for the first time invited the European Commission to make observations pursuant to this rule.

Rule 36: enables the Committee to indicate immediate measures to the parties in cases where a risk of “serious irreparable injury” has been demonstrated. So far the Committee has only indicated immediate measures in two complaints against the Netherlands, and it is too early to evaluate the impact of this procedural innovation.

Nevertheless, giving a positive assessment of the complaints procedure should not hide that there are still significant problems to overcome before the procedure can reach its full potential. First of all, the fact that the procedure is optional and only 15 States have accepted it, but also the sometimes less than principled follow-up given by the Committee of Ministers and by Governments to the Committee's decisions are indeed serious shortcomings.

III. Summary

The original aim pursued with the introduction of the CC procedure was to increase the effectiveness, speed and impact of the implementation of the Charter. In this view, the collective complaints procedure has strengthened the role of the social partners and non-governmental organisations by enabling them to directly apply to the European Committee of Social Rights for rulings on possible non-implementation of the Charter in the countries concerned, namely those States which have accepted its provisions and the complaints procedure.

In the last two decades the ECSR has established its ability to act as an effective quasi-judicial body.⁴⁵ Its role and practice under the Collective Complaints Protocol to the ESC is now similar to that of other international human rights tribunals. The Protocol limits somewhat the capacity for development of the ECSR's quasi-judicial role. Being a system of collective complaints, the Protocol does not give the ECSR competence to order remedies, only to declare situations to be incompatible with the ESC. Nonetheless, the ECSR has established itself as the sole body with competence to provide authoritative legal interpretations of the ESC both in the reporting process and in complaints.

⁴⁵ HOLLY CULLEN 2009, pp. 61–93.

All critics of the Protocol focus on the role of Council of Europe political bodies in the collective complaints system.⁴⁶ More problematic still is the continuing level of political supervision by the Committee of Ministers, particularly the fact that the ECSR's decisions on the merits are not made public until political supervision is complete.⁴⁷

In one hand, the Governmental Committee decides which of the NGOs having consultative status with the Council of Europe will be permitted to complain under the Protocol. On the other hand, despite the use of the word 'shall' in Article 9(1) of the Protocol, the Committee of Ministers has not regarded itself as bound, where the ECSR finds against a state, to make recommendations to the defendant state.⁴⁸ Instead, the practice demonstrates a separation of roles, with the ECSR making legal determinations and the Committee of Ministers making a political decision as to the follow-up.

HAJDÚ JÓZSEF

A SZOCIÁLIS JOGOK EURÓPAI BIZOTTSÁGÁNAK KOLLEKTÍV PANASZELJÁRÁSA

(Összefoglalás)

Az Európai Szociális Karta az Európa Tanács (Strasbourg) egyik legfontosabb nemzetközi emberi jogi egyezménye, amelynek célja a részes államok polgárait megillető alapvető szociális jogok garantálása. A Kartát eredetileg az emberi és szociális jogok biztosításában élenjáró legfejlettebb nyugat-európai országok kormányai írták alá 1961. október 18-án Torinóban. Az Európai Szociális Kartában foglalt jogok betartását két eltérő eljárás – 1. monitoring és 2. a kollektív panasz eljárás – keretében ellenőrzik. Mindkét ellenőrzési mechanizmus a Szociális Jogok Európai Bizottságának a hatáskörébe tartozik. A kollektív panasz eljárás bevezetése (1998) a Karta ellenőrző mechanizmusának hatékonyabbá tételét szolgálta. Elsősorban terjedelmi okok miatt a két ellenőrzési mechanizmus közül ebben a tanulmányban a kontradiktórium kollektív panasz eljárás legfontosabb sajátosságai kerülnek bemutatásra és elemzésre.

⁴⁶ CHURCHILL and KHALIQ: *The Collective Complaints System of the European Social Charter: An Effective Mechanism for Ensuring Compliance with Economic and Social Rights?*, (2004) 15 *European Journal of International Law* p. 218 and Novitz: *Are Social Rights Necessarily Collective Rights? A Critical Analysis of the Collective Complaints Protocol to the European Social Charter*, (2002) *European Human Rights Law Review* 50.

⁴⁷ HOLLY CULLEN 2009, 71–82. pp.

⁴⁸ The strict interpretation of Article 9 has been advocated by Harris and Darcy. (Harris and Darcy (2001) *The European Social Charter*, 2nd ed. (New York: Transnational Publishers) at 306–54.)

JUHÁSZ ZSUZSANNA*

A fogvatartottak levelezésének tiszteletben tartásához való jog az Emberi Jogok Európai Egyezményének 8. cikke alapján

I. Bevezető

Előjáróban leszögezhető, hogy a fogvatartottak számára európai viszonylatban az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: Egyezmény) teremtette meg elsőként annak a lehetőségét, hogy emberi jogaik megsértése miatt nemzetközi bírói fórumhoz forduljanak. E bírói fórum az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: Bíróság), amelynek feladata az Egyezmény érvényesítése, azaz annak biztosítása, hogy az Egyezmény részes államai tiszteletben tartsák a dokumentumban lefektetett jogokat, valamint biztosítékokat. Az Egyezménnyel kapcsolatban benyújtott beadványok elbírálása révén az Egyezményt tartalommal a Bíróság esetjoga tölti meg.

A jelen tanulmány tárgyát képező 8. cikk rögzíti, miszerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy tiszteletben tartsák magán-, valamint családi életét, lakását és levelezését. A magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogként nevesített 8. cikkben szereplő négy jogosultság, érdek közül jelen írás a levelezéshez való jog érvényesülését és korlátait kívánja a börtönkörnyezetre vetítve bemutatni az emberi jogok legfőbb európai bírói fórumaként elismert strasbourgi testület esetjogán keresztül.

II. A 8. cikk (1) bekezdésének tartalma

Az Egyezmény 8. cikkében rögzített levelezéshez való jog alapvetően egy ellenőrzésmentes és zavartalan kommunikációhoz való jogot jelent, amely a különböző élethelyzetekben érvényesülő kommunikációs formák bizalmi jellegét kívánja védelemben részesíteni. Fontos utalni arra, hogy a levelezés alatt a jelen cikkkel összefüggésben nem kizárólagosan a postai levél útján történő kapcsolattartás értendő, hanem a Bíróság ide sorolja egyebek mellett a fax vagy e-mail útján történő kommunikációt, ahogy az Egyezmény 8.

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK

cikkének hatókörét kiterjesztően értelmezi a telefonálásra, az internethasználatra és a kiszolgáló számítógépeken tárolt adatokra, továbbá a teletexre is.¹ A levelezés tiszteletben tartásához való jog védelmet jelent tehát e kommunikációs formáknak is, azzal, hogy a szabad étellel összevetve a börtönkörnyezetben több szempontból árnyaltabb a helyzet. Ennek egyrészt oka, hogy a felsorolt kapcsolattartási formák közül egyebek mellett ebben a közegben általában nincs helye az internethasználatnak,² e-mailek és faxok küldésének és fogadásának, másrészt a fogvatartottnál nevesített jogosultságként jelenik meg a csomagküldeményhez való jog, ami csomagok küldését, illetve fogadását jelenti. Ilyenformán tehát a börtönkörnyezetben a tartalom mellett a védelem különösen hangsúlyos eleme lesz a küldés és fogadás lehetősége is.

Ténykérdés az is, hogy az Egyezmény szövege védelemben a levelezéshez való jogot részesíti, ami a Bíróság esetjogában akként csapódik le, hogy a strasbourgi testület a nem nevesített kapcsolattartási módokat, így egyebek mellett a telefonálást, tulajdonképpen másodlagosnak tekinti a levelezéshez képest. Az *A. B. Hollandia elleni ügyben*³ hozott döntésében a Bíróság ugyanis leszögezte, hogy az Egyezmény 8. cikkét nem lehet úgy értelmezni, hogy az a szabadságuktól megfosztott személyeknek olyan esetekben is biztosítja a telefonáláshoz való jogot, amikor a levelezés hozzáférhető és kielégítő kapcsolattartási forma. Azzal tehát, hogy a telefonáláshoz való jog védelmét maga a 8. cikk kifejezetten nem garantálja, a börtönkörnyezetre vonatkoztatva ez gyakorlatilag olyan értelmezést jelent, hogy a kapcsolattartási formák valamelyikét biztosítani kell a fogvatartottak számára és amennyiben az adott kommunikációs eszköz (a hivatkozott esetben a levelezés) megfelelően szolgálja a felek kommunikációját, akkor az egyéb eszközök (a konkrét ügyben a telefonálás) igénybevétele korlátozható. E döntés nyomán a későbbiekben a telefonálás mellett az elektronikus levelezésre⁴ vonatkoztatva is kifejtette a Bíróság, hogy a 8. cikk nem értelmezhető garanciaként a külvilággal való kapcsolattartás jogának online eszközök útján történő biztosítására, különösen akkor, ha más megfelelő alternatívák rendelkezésre állnak.

A Bíróság például megfelelő szintű kapcsolattartásként értékelte a fogvatartott és jogi képviselője által igénybe vehető kommunikációs eszközöket *Jarno Kalevi Helander* Finnország elleni ügyében⁵. A hivatkozott esetben a fogvatartott beadványában azt sérelmezte, hogy a jogi képviselője által a büntetés-végrehajtási intézet e-mail címére részére megküldött levelének továbbítását a hatóságok visszautasították. A Bíróságnak azt kellett megválaszolnia, hogy a meglévő kommunikációs eszközök egyfelől elégségesek voltak-

¹ European Court of Human Rights: *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, European Court of Human Rights, 2020, p. 102.

² A Bíróság *Kalda v. Estonia* (Application no. 17429/10) ügyben hozott 2016. január 19-i döntése az Európa Tanács tagállamait nem tartja kötelezhetőnek a fogvatartottak internethez való hozzáféréseinek biztosítására. A döntés értelmében, abban az esetben azonban, ha a fogvatartó állam engedélyezi a hozzáférést, akkor meg kell indokolja, hogy meghatározott oldalak elérését milyen okkal utasítja vissza.

³ *A. B. v. The Netherlands*, Application no. 37328/97, judgment of 29 January 2002. Ugyancsak hivatkozhatunk a *Lebois v. Bulgaria* ügyre (Application no. 67482/14, judgment of 19 October 2017), a *Ciszewski v. Poland* döntésre (Application no. 38668/97, judgment of 13 July 2004).

⁴ Például *Helander v. Finland*, Application no. 10410/10, judgment of 3 October 2013; *Ciupercescu v. Romania* (No. 3), Applications nos 41995/14 and 50276/15, judgment of 7 May 2020

⁵ Lásd előző lánjegyzet

e, másfelől a fogvatartottat megillette-e az elektronikus levelezés joga. A Bíróság döntésében leszögezte, hogy az eset idején hatályos finn jogszabályok nem tették lehetővé a felek e-mail útján történő kommunikációját, azaz a hatóságok teljesen jogszerűen utasították el az elektronikus levél továbbítását. Másfelől az ítélet utal arra, hogy a panaszos ügyvédjét közvetlenül értesítették erről a körülményről, és egyúttal a hatóságok arról is tájékoztatták, hogy a védencével való gyors kommunikáció érdekében igénybe veheti a rendelkezésre álló egyéb eszközöket, így telefonálhat, levelezhet és személyes látogatásra is sor kerülhet. A fentiekre tekintettel a strasbourgi testület úgy találta, hogy a felek számára megfelelő eszközök álltak rendelkezésre a kommunikáció során és nem sérült az Egyezmény 8. cikke.

Már itt hangsúlyoznánk, hogy a büntetés-végrehajtási közege, a személyi szabadság elvonására tekintettel a fogvatartottak levelezésének bizonyos fokú ellenőrzése önmagában még nem feltétlenül ellentétes az Egyezménnyel, mivel jogos társadalmi elvárás lehet a külvilággal való kapcsolattartásuk kontrollálása. A 8. cikk elsődleges célja ezáltal, hogy a hatóságok önkényes beavatkozásaival szemben nyújtson védelmet. Ez azt jelenti, hogy a beavatkozás csak akkor egyeztethető össze a részes állam egyezményes kötelezettségével, ha „egy demokratikus társadalomban szükséges” intézkedésről van szó, amely meghatározott „törvényes” cél érdekében történik. Ezzel összefüggésben a Bíróság például a *Campbell v. Egyesült Királyság* ügyben⁶ kifejtette, hogy az ellenőrzés megengedhető mértéke kapcsán azt is szem előtt kell tartani, hogy esetenként a fogvatartott külvilággal való kapcsolattartásának egyetlen módja a levelezési jog gyakorlása. Amennyiben pedig a hatóság a fogvatartott teljes levelezését úgy vonja általános és szisztematikus ellenőrzés alá (lásd például a *Petrov v. Bulgária* ügyet⁷), hogy erre megfelelő oka lenne, nem hivatkozhat a halasztást nem tűrő szükséges intézkedésre vagy az arányosság követelményére, és megvalósul az Egyezmény sérelme.

A fentiekből kitűnően az Egyezmény 8. cikke az államok oldalán egyfelől negatív kötelezettséget keletkeztet, másrésztől azonban a szükségtelen beavatkozásoktól való tartózkodás mellett a levelezés tiszteletben tartásához való jog biztosítása az állam oldalán egyúttal pozitív kötelezettségeket is eredményez. Utóbbi jelenti például olyan jogszabályok elfogadását, amelyek biztosítják az Egyezményben lefektetett jog(ok) védelmét. Másrésztől magában foglalja az állam azon kötelezettségét, hogy e jog megsértése esetén hatékony nyomozást folytat le. Végül, de nem utolsó sorban felöllelheti⁸ a levelezés jogának gyakorlásához szükséges tárgyi feltételek biztosítását is.⁹

⁶ *Campbell v. United Kingdom*, Application no. 13590/88, judgment of 25 March 1992, § 45

⁷ *Petrov v. Bulgaria*, Application no. 15197/02, judgment of 22 May 2008, § 44

⁸ A feltételes fogalmazási mód magyarázata, hogy a Bíróság esetjoga alapján az államok általános jelleggel nem kötelezhetők a fogvatartottak oldalán felmerülő valamennyi postaköltség viselésére. Másfelől esetről esetre vizsgálendő, hogy a fogvatartott elégtelen anyagi helyzete nem gátolja-e súlyosan a levelezéshez való jog gyakorlását. Utóbbi helyzet fennállása esetén a levelezéshez szükséges eszközök biztosítása megalapozhatja az állam 8. cikkéből fakadó pozitív kötelezettségét.

⁹ Utóbbira példaként szolgál *Cotlet Románia elleni pere* (*Cotlet v. Romania*, Application no. 38565/97, judgment of 03 June 2003), amelyben a panaszos többek között azért fordult a testülethez, mert állítása szerint a hatóságok nem biztosították számára papírt, borítékot és bélyeget a Strasbourgi Bírósággal való levelezéshez. A Bíróság a román kormány arra való hivatkozását, hogy a kérelmező havi 2-3 borítékra volt jogosult, nem találta hitelesnek. A kormány ugyanis nem vitatta, hogy a fogvatartott kérelmét arra hivatkozással utasították vissza, hogy nem állt rendelkezésre külföldre postázható felbélyegzett levél.

III. A 8. cikk (2) bekezdése, avagy a fogvatartottak levelezési jogába történő beavatkozás jogszerűsége

Előljáróban leszögezhető, hogy a fogvatartottak levelezése kapcsán a hatóság részéről megnyilvánuló beavatkozás igen sokrétű lehet. Az Egyezmény 8. cikkében rejlő kettős védelemre tekintettel irányulhat magára a tartalomra, valamint a levelezéshez való jog gyakorlására is. Így magában foglalja többek között a levél elkobzását,¹⁰ felnyitását,¹¹ elolvasását,¹² cenzúrázását,¹³ tartalmának törlését,¹⁴ megsemmisítését,¹⁵ a továbbítás elmulasztását vagy megtagadását,¹⁶ illetve a késedelmes továbbítást¹⁷ is. Ugyancsak beavatkozásként értékelhető a fogvatartottat megillető csomagküldemények számának korlátozása,¹⁸ fegyelmi büntetésként abszolút levelezési tilalom alkalmazása.¹⁹

Miként arra már utalás történt, a 8. cikk relatív természetű, szemben az Egyezmény 3. cikkében deklarált kényszerű abszolút tilalmával, azaz bizonyos kivételeket enged a hatóságok számára a jogkorlátozásra. A levelezés tiszteletben tartásához való jog korlátait, e jogba való beavatkozás jogszerű feltételeit az Egyezmény 8 cikkének (2) bekezdése tartalmazza: „E jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott, olyan esetekben avatkozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges.” E megfogalmazásból adódóan a levelezés jogába történő jogszerű beavatkozásnak 3 feltételnek kell megfelelnie: egyfelől a beavatkozásnak jogszabályban előírtnak kell lennie, emellett egyúttal meghatározott törvényes célokat kell szolgálnia, harmadsorban pedig a beavatkozásnak egy demokratikus társadalomban szükségesnek is kell lennie. Utóbbi annyit jelent, hogy ne haladja meg a cél eléréséhez egy demokratikus társadalomban szükséges mértéket, tehát legyen arányos. Fontos

¹⁰ Példaként *McCallum v. The United Kingdom*, Application no. 9511/81, judgment of 30 August 1990, § 31

¹¹ Példaként *Narinen v. Finland*, Application no. 45027/98, judgment of 1 June 2004, § 32

¹² Példaként *Pisk-Piskowski v. Poland*, Application no. 92/03, judgment of 14 June 2005, § 26

¹³ Példaként *Piechowicz v. Poland*, Application no. 20071/07, judgment of 17 April 2012, § 212

¹⁴ *Pfeifer és Plankl Ausztria elleni perében (Pfeifer and Plankl v. Austria)*, Application no. 10802/84, judgment of 25 February 1992) a nyomozási bíró Plankl Pfeiferhez írt leveléből kitörölt egy, az őrszemélyzetre vonatkozó sértő részt. A Bíróság ítéletében hangoztatta, hogy a beavatkozás sosem haladhatja meg a legitim cél által megkövetelt mértéket. A jelen ügyben a testület úgy ítélte meg, hogy a levél, noha „erős” kifejezést tartalmazott, magánlevél volt, így azt a két fogvatartotton kívül csak a nyomozási bíró olvashatta. A testület elismerte ugyan, hogy ez a beavatkozás kevésbé volt súlyos, mintha a levelet nem továbbították volna, de a jelen körülmények között ezt is aránytalan intézkedésnek ítélte meg.

¹⁵ Példaként *Jankauskas v. Lithuania*, Application no. 59304/00, judgment of 24 February 2005, § 21

¹⁶ Példaként *Mehmet Nuri Özen and others v. Turkey*, Applications nos. 15672/08, 24462/08, 27559/08, 28302/08, 28312/08, 34823/08, 40738/08, 41124/08, 43197/08, 51938/08 and 58170/08, judgment of 11 April 2011, § 42.

¹⁷ *Cotlet Románia elleni perében* (lásd 9. lábjegyzet) a panaszos például azt sérelmezte, hogy az Emberi Jogok Európa Bizottsághoz, illetve a Bírósághoz címzett levelét késve továbbították, a leveleit felnyitották. A késedelmes továbbítás kapcsán a Bíróság megállapította, hogy a panaszos 1995 novembere és 1997 októbere közötti levelezése a címzettekhez 1 hónap és 10 nap, illetve 2 hónap és 6 nap alatt érkezett meg, amit az Egyezmény 8. cikkének megsértéseként értékelt.

¹⁸ Lásd *Aliev v. Ukraine*, Application no. 41220/98, judgment of 29 April 2003, § 180.

¹⁹ *McCallum v. United Kingdom*, 30 August 1990, Series A no. 183, § 31.

körülmény, hogy ezek a feltételek egymásra épülnek, így ha a korlátozás a Bíróság megítélése szerint nem felel meg a törvényben meghatározottság követelményének, akkor a törvényes cél és a szükséges mérték vizsgálatára már nem is kerül sor.

1. A jogszabályban előírt korlátozás

A beavatkozás jogszabályban meghatározottsága kapcsán a Bíróság már 1979-ben a *Sunday Times* kontra Egyesült Királyság ügyben²⁰ az esetleges visszaélések megelőzése, megakadályozása érdekében 3 alapelvet, avagy egymáshoz szorosan kapcsolódó követelményt fektetett le. Így egyrészt kimondta, miszerint a beavatkozás alapját az irányadó belső jogszabályok kell, hogy adják. Másodsorban garanciális rendelkezés, hogy a vonatkozó jogi norma hozzáférhető legyen a polgárok számára, ami az előreláthatóság, kiszámíthatóság követelményét testesíti meg. Harmadsorban az irányadó belső jogszabály megfogalmazásának kellőképpen pontosnak kell lennie ahhoz, hogy a jogalanyok megértsék milyen feltételek esetén korlátozható jogosultságuk, így alapvető jelentőségű a korlátozás kereteinek precíz lefektetése.

1. 1. A jogszabályban való meghatározás

Az elsődleges elvárás, hogy a levelezés jogába történő beavatkozás esetén a beavatkozás jogszabályon alapuljon. A beavatkozás tehát csak akkor lehet törvényes, ha megfelel az irányadó belső jogi rendelkezéseknek (feltéve, hogy azok egyúttal a minőségi elvárásnak és ezzel az előreláthatóságnak, illetve a megismerhetőség kritériumának is eleget tesznek). *Labita* Olaszország elleni perében²¹ például a beavatkozás jogszabályi alapja hiányzott, amikor a maffiával való kapcsolat gyanújával őrizetbe vett kérelmezőnek fogvatartása során a hatóságok mind a magánjellelű, mind pedig az ügyvédjével folytatott levelezését ellenőrzés alá vonták. A konkrét ügyben a strasbourgi testület megállapította, hogy a fogvatartotti levelek ellenőrzésének kérdését – a fogvatartás egy meghatározott időtartama alatt – az igazságügy-miniszter rendelete szabályozta, így a panaszos levelezése korlátozásának ez adta a jogi háttérét. Tekintettel azonban arra, hogy az Olasz Alkotmánybíróság szerint az igazságügy-miniszter túllépte hatáskörét és nem volt jogosult ilyen végrehajtást érintő intézkedés meghozatalára, a Bíróság kimondta, hogy az ellenőrzésnek nem volt érvényes jogi alapja. Ebből következően az olasz hatóságok által alkalmazott beavatkozás a Bíróság döntése értelmében nem volt „jogszabályban meghatározott”.

1. 2. A hozzáférhetőség

A beavatkozás törvényességének ugyancsak kritériuma a megfelelő hozzáférhetőség biztosítása, ami előfeltétele annak, hogy az egyéntől számonkérhető legyen a jogszabálynak megfelelő magatartás. Ez a hozzáférhetőség a jogi norma megjelentetését, közzétételét, illetve a polgárok számára elérhetővé tételét jelenti. Utóbbi kapcsán *Alexander P.*

²⁰ *Sunday Times v. United Kingdom*, Application no. 6538/74, judgment of 26 April 1979, A-C.

²¹ *Labita v. Italy*, Application no. 26772/95, judgment of 6 April 2000, § 182.

Sario mutatott rá,²² hogy itt tulajdonképpen egy kettős elérhetőségi követelményről van szó. A jogi rendelkezések közvetlen hatálya alá tartozók, azaz maguk a fogvatartottak ugyanis bebörtönzésük alatt szükségszerűen elkülönülnek a lakosság többi tagjától. Kérdés lehet tehát, hogy elegendő-e, ha csak a fogvatartottak ismerik meg azokat a jogi normákat, amelyek rájuk vonatkozóan rendelkeznek jogokról, kötelezettségekről, a hatóságok által jogszerűen érvényesíthető korlátozásokról, tilalmakról, vagy szükséges ezen normák lakosság általi megismerése, hozzáférhetősége is. A *Dankevich* Ukrajna elleni ügyből²³ az olvasható ki, hogy a Bíróság a lakosság általi megismerést tekinti a törvényességi kritériumba illeszkedőnek. A nevezett ügyben ugyanis a halálsoron elhelyezett fogvatartott a részére megküldött ítéletből tájékozódhatott jogi helyzetéről, illetve megismerhette a napi tevékenységét szabályozó végrehajtási rendelkezéseket, azonban a kapcsolattartását rendező belső utasítás, annak tartalma nem volt hozzáférhető a külvilág számára. Ebből adódóan minősítette a testület a beavatkozást „jogszabályban meg nem határozottnak”.

1. 3. Pontos jogszabályi rendelkezések

A törvényességből fakadó harmadik követelmény, hogy a beavatkozást tartalmazó belső jogi norma megfogalmazása kellően pontos legyen a hatóságokat megillető beavatkozási joggal összefüggésben. Így egyebek mellett a fogvatartottak levelezési jogába történő beavatkozás lehetséges okairól, a korlátozás időtartamáról olyan pontossággal kell rendelkezni, hogy az az eljáró hatóságok számára se túl tág, se túl szűk értelmezési lehetőséget ne biztosítson. *Petra* Románia elleni ügyében²⁴ például az szolgált alapul az egyezményesértéshez, hogy az irányadó belső jog túl nagy mozgásteret és mérlegelési lehetőséget biztosított a büntetés-végrehajtási hatóságoknak, többek között azzal, hogy a börtön parancsnoka visszatarthatta azokat a leveleket, amelyek tartalma megítélése szerint negatívan befolyásolná a fogvatartottak rehabilitációs folyamatát. Hasonlóképpen járhatott el bármely újság, könyv vagy magazin tekintetében is. Emellett a vonatkozó előírások alapján a büntetés-végrehajtási hatóságok a nem megfelelő tartalmúnak ítélt leveleket nem közvetlenül a címzett hatóságoknak (jelen esetben az Emberi Jogok Európai Bizottságának) továbbították, hanem azokat a büntetés-végrehajtási igazgatóságnak kellett először megküldeni. Az eljárás során a román kormány arra hivatkozott, hogy az általa alkalmazott korlátozások jogszerűek voltak, egyúttal azonban nem vitatta, hogy a jogi keretek a hatóság mérlegelési jogkörét, annak határait nem fektették le. A fentiekre tekintettel a Bíróság a levelezés ellenőrzését a belső jog alapján gyakorlatilag automatikusnak ítélte meg, és megállapította, hogy a hatóságok által alkalmazott korlátozás nem felelt meg az Egyezmény 8. cikke (2) bekezdésében foglaltaknak, azaz a panaszos levelezés tiszteletben tartásához fűződő jogát megsértették.

²² SARIO, ALEXANDER P.: *Return to sender: reconsidering prisoner correspondence under Article 8 in Dankevich v. Ukraine*. Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review 2006, pp. 193-194. <http://digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol28/iss1/6>.

²³ *Dankevich v. Ukraine*, Application no. 40679/98, judgment of 29 April 2003, § 158.

²⁴ *Petra v. Romania*, Application no. 27273/95, judgment of 23 September 1998, § 37.

Calogero Diana Olaszország elleni ügyében²⁵ és *Domenichini* Olaszország elleni ügyében²⁶ a strasbourgi Bíróság egyaránt megállapította, hogy az olasz törvények nem fogalmaztak eléggé pontosan a hatóságokat megillető beavatkozási jog terjedelme és gyakorlásának módja kérdésében. Az elsőként hivatkozott ügyben a „Vörös Brigádok” terrorista szervezet akcióiban való részvétellel vádolt és 27 év szabadságvesztésre ítélt kérelmező levelezésének ellenőrzését rendelte el a büntetés-végrehajtási bíró a közrend megzavarásának állandó veszélyére hivatkozással. A börtönhatóságok által átvizsgált levelek között volt az Emberi Jogok Európai Bizottságával, illetve a fogvatartott védőjével folytatott levelezés is. Az olasz hatóságok nem vitatták a beavatkozás tényét, de azt törvényben meghatározottnak tekintették. A strasbourgi testület megállapította, hogy a fogvatartottak levelezéséről rendelkező jogszabály az ellenőrzés alá vonható fogvatartotti kategóriákat határozta meg, de nem rendelkezett például az elrendelés indokairól, az intézkedés időtartamáról. Ezáltal az eljáró hatóságoknak túl széles mozgásteret biztosított a levelezési jog korlátozását illetően. Bár a testület elismerte, hogy abszolút pontossággal nem lehet az alkalmazás korlátait kijelölni, azaz a kellő rugalmasságot is figyelembe kell venni, de a jelen ügyben a hivatkozott jogszabály sem a hatóságok korlátozási jogosultságának terjedelmét, sem a gyakorlás módját nem határozta meg eléggé pontosan. A Bíróság ezért úgy foglalt állást, hogy a releváns belső jog nem biztosította a fogvatartott számára azokat a minimális garanciákat sem, amelyeket a demokratikus társadalomban a jogállamiság megkíván. Erre tekintettel a testület eltekintett a beavatkozás célszerűségének, illetve szükségességének vizsgálatától, és döntésében ugyancsak kimondta a levelezés tiszteletben tartásához való jog sérelmét.

Mehmet Nuri Özen és mások Törökország elleni egyesített ügyekben²⁷ az irányadó belső jogszabályok nem rendelkeztek az idegen nyelven írt levelek használatáról, a továbbítás korlátozásának vagy tilalmának lehetőségéről. Ennek ellenére a török hatóságok arra hivatkozással tagadták meg a fogvatartottak családtagjaihoz, illetve más elítéltekhez írt leveleinek továbbítását, hogy azok kurd nyelvűek, így nem tudnak megbizonyosodni a tartalmuk esetleges veszélyességéről. A Bíróság megállapította, hogy a török nemzeti jog alapján a bv. intézetek a tartalom vonatkozásában (pl. ha a levél veszélyezteti a börtön biztonságát, tisztviselőket jelöl meg célpontként stb.) jogosultak a levelezés ellenőrzésére, cenzúrázására. Jelen ügyben ugyanakkor a tartalom ismerete nélkül történt a továbbítás megtagadása, így a Bíróság a börtönhatóságok azon gyakorlatát, amely az elítélteket kötelezte a levelek saját költségen való lefordíttatására, az Egyezmény 8. cikkének megsértéséért értékelte.

A már korábban hivatkozott *Dankevich* Ukrajna elleni ügyben a Bíróság nemcsak a jogszabályban meghatározottság követelményének sérelmét állapította meg, hanem azt is, hogy a fogvatartási feltételekről rendelkező belső jogi norma szövegezése is hiányos volt. Abból ugyanis nem derült ki, hogy a panaszos jogosult-e meghatározott számú csomagküldeményre, vagy e jogosultság egyáltalán nem illeti meg.

A fentiek mellett a Bíróság esetjogában arra is van példa, hogy a jogszabály egyértelműen, pontosan meghatározta a fogvatartotti levelezésre vonatkozó szabályokat, de ezeket a rendelkezéseket az eljáró hatóságok nem alkalmazták megfelelően. *Pisk-Piskowski*

²⁵ *Calogero Diana v. Italy*, Application no. 15211/89, judgment of 15 November 1996, § 32.

²⁶ *Domenichini v. Italy*, Application no. 15943/90, judgment of 15 November 1996, § 32.

²⁷ Lásd 16. lábjegyzet.

Lengyelország elleni perében²⁸ a hatóságok ellenőrzés alá vonták a kérelmező strasbourgi testülettel folytatott levelezését. A Bíróság megállapította, hogy a fogvatartás tartama alatt hatályos jogi norma kifejezetten tiltotta a cenzúrázást, illetve a fogvatartottak levelezésébe történő beavatkozás más formáit. Ezzel szemben a végrehajtási hatóságok figyelmen kívül hagyták a vonatkozó jogszabályi előírást, mivel a leveleket olyan pecséttel látták el, ami azt támasztotta alá, hogy a tartalom megismerése után engedélyezték a levél elküldését, illetve kézbesítését. A jelen ügyben tehát a lengyel hatóságok joggyakorlata volt ellentétes az Egyezmény 8. cikkének (2) bekezdésével.

2. A beavatkozás törvényes célja és a szükségesség, arányosság vizsgálata

A beavatkozás törvényes célját tekintve az Egyezmény 8. cikkében felsorolt okok valamelyikének fennállása szükséges. Ilyen az Egyezmény által nevesített cél a nemzetbiztonság, a közbiztonság, az ország gazdasági jóléte, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, valamint mások jogainak és szabadságainak védelme. Ezen célokra alapítottnak lehetséges tehát a beavatkozás törvényi céljának megfogalmazása és érvényesítése. Ezt a szükségességet börtönkörnyezetben a szabadságvesztés (szabadságelvonó jogkövetkezmény) szokásos és elfogadható követelményeivel összhangban kell vizsgálni. Nehezíti a helyzetet, hogy ügyelni kell arra a kényes egyensúlyra, ami egyfelől a közérdek (a fogvatartottak külvilággal való kapcsolattartásának kontrollálása), másfelől a fogvatartott érdeke (a kapcsolattartás jogának gyakorlása) között feszül. Ezzel kapcsolatban a Bíróság esetjoga azt támasztja alá, hogy például a zavargás vagy bűncselekmény megelőzése olyan cél, amely a szabad polgárokhoz képest a fogvatartottak esetén még inkább védhető, igazolható jogszabályon alapuló beavatkozási indokokat eredményezhet. Ezek a kényszerítő okok nyomatékkal alátámaszthatják a beavatkozás indokoltságát, ugyanakkor alapvető kívánalom ebben az esetben is az arányosság érvényesítése.

A Bíróság hamar felismerte, hogy a szükségesség szűkszavú megfogalmazásának feloldása a gyakorlatban bizonyos általános irányelveket igényel, amelyeket aztán a *Silver* és társai Egyesült Királyság elleni ügyben²⁹ fektetett le. Így egyrészt hangoztatta, hogy a „szükséges egy demokratikus társadalomban” formula azt jelenti, hogy legyen összeegyeztethető, kompatibilis az Egyezménnyel, és a beavatkozás – többek között – alapuljon egy tényleges társadalmi szükségleten, illetve álljon arányban a legitim célokkal. A Bíróság utalt arra is, hogy a lefektetett kivételeket szűken kell értelmezni és a szükségességnek nem szinonimái a „nélkülözhetetlen”, a „megengedhető”, a „szokásos”, a „hasznos”, az „indokolt” vagy „kívánatos” kifejezések, azaz az alkalmazott korlátozás tartalmát precízen kell meghatározni. Noha ez egy kis mozgásteret ad az államoknak, nekik kell igazolniuk, hogy a beavatkozás mögött „nyomós társadalmi érdek” húzódott meg és a végső döntést a strasbourgi testület mondja ki a tekintetben, hogy az állam által alkalmazott korlátozás összeegyeztethető-e az Egyezménnyel.

²⁸ Lásd 12. lábjegyzet.

²⁹ *Silver and Others v. the United Kingdom*, 25 March 1983, Series A no. 61, § 97.

Összegegyeztethetőnek vélte például a beavatkozást *Messina* Olaszország ellen indított perében,³⁰ amelyben a kérelmező *Antonio Messinát* a maffiához köthető bűncselekmények elkövetésével vádolták és a maffiával való kapcsolataira tekintettel a közbiztonság érdekében fogvatartására egy évig speciális börtönrezsimben került sor. Ez a rezsim a normál rezsimhez képest jelentős megszorításokat tartalmazott, ami többek között együtt járt a családtagok látogatásának korlátozásával és levelezésének ellenőrzésével. A Bíróság szerint ez a közeg beavatkozást eredményezett a kérelmező családi élet tiszteletben tartásához való jogába, ugyanakkor jogszerű volt és törvényes célt, a társadalom védelmét, illetve bűncselekmények megelőzését szolgálta. A beavatkozás szükségességét tekintve a testület rámutatott, a rezsim célja az volt, hogy elvágja a fogvatartott és az eredeti bűnözői környezet közötti kapcsolatokat. A szervezett, és különösen a maffia típusú bűnözés természetét figyelembe véve, a testület hangoztatta, hogy ebben a közegben a családi kapcsolatok gyakorta meghatározó szerepet játszanak, így a korlátozások alkalmazása a törvényi célt szolgálta. Utalt továbbá arra is, hogy a bíróságok több alkalommal is enyhítettek a korlátozásokon, ami azt mutatja, hogy az olasz hatóságok igyekeztek segíteni a legközelebbi családtagokkal való kapcsolatok fenntartásában. A fentiekre tekintettel a testület a családi kapcsolatok tekintetében alkalmazott korlátozásokat nem tekintette ellentétesnek az Egyezményvel.

Ugyancsak arányos korlátozásnak minősítette a Bíróság a hatóságok beavatkozását *Puzinas* Litvánia elleni perében.³¹ Nevezett ügyben a fogvatartott a panaszleveleit a cenzúrázás elkerülése érdekében egy szabaduló társa segítségével, azaz a börtönhatóság megkerülésével juttatta ki az intézetből. Miután magatartásával megsértette a Büntetés-végrehajtási törvényt, fegyelmi büntetésként az intézmény parancsnoka megtiltotta, hogy a személyes látogatása alatt csomagot vehessen át. A strasbourgi testület meglátása szerint a csomagküldeményhez való jog korlátozása nem volt aránytalan súlyú a fegyelemsértéshez képest. Ezzel ellentétben *Buglov* Ukrajna elleni perében³² kimondta az Egyezmény 8. cikkének megsértését a beavatkozás aránytalanságára hivatkozva. Utóbb hivatkozott ügyben az előzetes letartóztatott a végrehajtási körülményeket sérelmező panaszlevelét ugyancsak az intézet megkerülésével juttatta el a hatóságnak, de ebben az esetben a börtönigazgató a fogvatartottat 10 nap fegyelmi zárkában végrehajtandó magánelzárással sújtotta.

IV. A levelezés által érintett személyi kör

A fogvatartottak levelezése kapcsán leszögezhető, hogy elviekben a fogvatartottaknak jogukban áll bárkivel levelezni, kivéve, ha az adott személlyel való kapcsolattartás korlátozását megfelelő indokok támasztják alá. *Frérot* Franciaország elleni perében³³ például a fogvatartó intézmény parancsnoka úgy döntött, hogy nem továbbítja a panaszos leveleit egy másik börtönben elhelyezett elítéltnak. Döntését azzal indokolta, hogy a fogvatartottak közötti levelezés nem tartozik bele a levelezés fogalomkörébe. A Bíróság ugyanakkor

³⁰ *Messina v. Italy* (no 2.), Application no. 25498/94, judgment of 28 September 2000.

³¹ *Puzinas v. Lithuania* (no. 2.), Application no. 63767/00, judgment of 9 January 2007, § 34.

³² *Buglov v. Ukraine*, Application no. 28825/02, judgment of 10 July 2014, § 137.

³³ *Frérot v. France*, Application no. 70204/01, judgment of 12 June 2007, § 59.

ügy ítélte meg, hogy a továbbítás visszautasítása a hatóság részéről beavatkozás volt a fogvatartott levelezési jogába és nem felelt meg a „törvényben meghatározottság” követelményének. *A. B. Hollandia elleni perében*³⁴ a testület annak a véleményének is hangot adott, hogy egy volt és egy jelenlegi fogvatartott közötti levelezés ellenőrzése reális jogalkotói, illetőleg társadalmi elvárás lehet, de az általános tilalom elfogadhatatlan, az Egyezményel ellentétes.

A családdal való kapcsolattartás fontosságát és egyúttal a családi élethez való jog tiszteletben tartását szem előtt tartva a Bíróság egyebek mellett a korábban már hivatkozott Messina-ügyben nyomatékosította, hogy a családtagokkal folytatott levelezést nem szabad szükségtelenül korlátozni vagy ellenőrizni. Emellett *Čiapas* Litvánia elleni ügyében³⁵ a Bíróság különválasztotta az előzetesben lévő fogvatartott levelezési jogosultságát, illetve annak tartalmi ellenőrzését közeli hozzátartozói, illetve ismerősei tekintetében. A döntés arra utal, hogy amíg a korábbi elítéltekkel vagy veszélyesnek ítélt személyekkel való levelezés ellenőrzése zavargás vagy bűncselekmény megelőzése okán igazolható a tanúk vagy az áldozatok védelmével, addig különösen a házastárssal folytatott magánlevelezés ezen az alapon megkérdőjelezhető, illetve a beavatkozás további specifikus indokolást igényel. Nem kizárt ilyenformán a közeli hozzátartozókkal való levelezés ellenőrzése, amennyiben az megfelelő törvényi indokokkal alátámasztható, de az államnak magyarázattal kell szolgálnia a beavatkozás nélkülözhetetlensége tekintetében. Bűncselekmény megelőzése okán hasonlóképpen igazolt lehet a fogvatartotti levelezés ellenőrzése a nem családtagokkal, vagy adott esetben egy idegen személlyel, de ez sem szükségszerű, azaz a szükségesség vizsgálata esetről esetre indokolt.

A Bíróság esetjoga kiemelt jelentőséget tulajdonít egyrészt a strasbourgi szervekkel folytatott levelezésnek, másrészt pedig a jogi képviselővel való kapcsolattartásnak. Utóbbi kapcsán megemlíthető, hogy történetileg a fogvatartottak levelezési joga a jogi képviselővel való zavartalan levelezéshez való jog elismerése útján fejlődött ki. A vezetőítélet ezzel összefüggésben a *Golder* kontra Egyesült Királyság ügy volt, amelyben a Bíróság a fogvatartott bírósághoz fordulási joga mellett a levelezési jogát, illetve annak sérelmét is elismerte, amikor a börtönhatóság megtagadta számára, hogy egy rágalalmazási ügyben levelet írjon ügyvédjének.³⁶

A Bíróság a *Campbell* kontra Egyesült Királyság ügy³⁷ óta egyfajta „privilégiumnak” tekinti az ügyvéddel való kommunikációt, ami azzal magyarázható, hogy az egyfajta előfeltétele az Egyezmény 6. cikkében szereplő tisztességes tárgyaláshoz való jog érvényesíthetőségének.³⁸ A fogvatartott és az ügyvédje közötti levelezés ugyan nem élvez abszolút védelmet, de a szisztematikus ellenőrzés nehezen egyeztethető össze a felek közötti bizalmi kapcsolattal, az ügyvédet terhelő titoktartási kötelezettséggel. Jelen ügyben a testület azt is kimondta, hogy nem szükséges különbséget tenni a bírósági eljárással össze-

³⁴ Lásd 3. lábjegyzet.

³⁵ *Čiapas v. Lithuania*, Application no. 4902/02, judgment of 16 November 2006, § 25.

³⁶ VAN ZYL SMIT, DIRK – SNACKEN, SONJA: *Principles of European prison law and policy*. Oxford, University Press, 2009, p. 218.

³⁷ Lásd 6. lábjegyzet.

³⁸ European Court of Human Rights: *Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, European Court of Human Rights, 2020, p. 109.

függő ügyvédi levelezés, illetőleg az ügyvéddel folytatott bármilyen tárgyú levelezés között. Az ítélet alapján a „privilegium-jelleg” többek között abban áll, hogy az ügyvédtől érkező levelet akkor lehet felbontani, ha alaposan feltehető, hogy olyan tárgyat tartalmaz, amely nem lehet a fogvatartottnál. A levél továbbá csak felbontható, de nem olvasható el. A Bíróság döntése nyomatékosítja, hogy az elolvasás megelőzése érdekében bizonyos garanciákat kell lefektetni, így például a fogvatartott jelenlétét a felbontás alatt. A levél elolvasására – legyen az az ügyvédhez írt, vagy tőle származó levél – csak kivételes helyzetekben kerülhet sor, amikor a hatóságnak nyomós oka van azt feltételezni, hogy a felek visszaéltek a helyzetükkel. Ilyen lehet, ha alapos okkal feltételezhető, hogy a levél fenyegeti a börtön biztonságát, veszélyt jelent másokra nézve, vagy egyébként büntetőjogi jellegű. Ennek megítélése függ a körülményektől, de feltételezi olyan tények, információk meglétét, amelyek képesek meggyőzni egy objektív szemlélőt arról, hogy visszaéltek a privilegiált kommunikációs csatornával.

Erdem Németország ellen indított perében³⁹ például a Bíróság a terrorizmus minden formája általi fenyegetettségre tekintettel igazoltnak látta, hogy a felek közötti levelezés nagy veszélyt jelenthet, így úgy ítélte meg, hogy a hatóság beavatkozása a fogvatartott ügyvédjével folytatott levelezésébe a nemzetbiztonság védelme és zavargás vagy bűncselekmény megelőzése okán megfelelt a törvényi célnak, valamint szükséges volt egy demokratikus társadalomban. Ezzel szemben más ügyekből az olvasható ki, hogy például a börtönfeltételeket és a börtönhatóság bizonyos cselekményeit sérelmező levelezés önmagában nem ad alapot a beavatkozásra.⁴⁰

A jogi képviselővel folytatott levelezés mellett ugyancsak megkülönböztetett jelentősége van a strasbourgi szervekkel, illetve más nemzetközi szervezetekkel⁴¹ folytatott levelezésnek. Az Egyezmény intézményeivel folytatott levelezés egyfelől a 8. cikk védelmét élvezi, azaz bármilyen alkalmazott beavatkozásnak meg kell felelnie a törvényi célnak és szükségésnek kell lennie egy demokratikus társadalomban.⁴² Másfelől ugyancsak irányadó lehet az Egyezmény 34. cikke, amely rögzíti, hogy az aláírók arra is kötelezettséget vállalnak, miszerint semmilyen módon nem akadályozzák az egyéni kérelmek előterjesztésének jogát, e jog hatékony gyakorlását. Ahogy azt a Bíróság *Vasily Ivashchenko* Ukrajna elleni perében⁴³ kifejtette, az államoknak megfelelő jogi és adminisztratív lépéseket kell tenniük annak érdekében, hogy biztosítsák azon dokumentumokhoz való hatékony hozzáférést,

³⁹ *Erdem v. Germany*, Application no. 38321/97, judgment of 5 July 2001, § 61.

⁴⁰ Lásd például *Ekinci and Akalin v. Turkey*, Application no. 77097/01, judgment of 30 January 2007, § 47.

⁴¹ *Puzinas* Litvánia ellen indított perében a hatóságok például ellenőrzés alá vonták a fogvatartottnak nemcsak a feleségével, hanem az Európa Tanáccsal és a Balti tengeri Államok Tanácsával folytatott levelezését is. *Puzinas v. Lithuania*, Application no. 44800/98, judgment of 14 March 2002.

⁴² Lásd például *Rehbock v. Slovenia*, Application no. 29462/95, judgment of 28 November 2000, ahol *Rehbock* azt sérelmezte, hogy a hatóságok átvizsgálták az Emberi Jogok Európai Bizottságához írt levelét, a strasbourgi testület pedig megállapította, hogy ennek szükségességére meggyőző okot nem tudtak felhozni.

⁴³ *Vasily Ivashchenko v. Ukraine*, Application no. 760/03, judgment of 26 October 2012, § 123.

amelyek alátámasztják a fogvatartottak Bíróság elé tárt panaszait. E körben tehát a fogvatartottak levelezése az Egyezményből fakadó védelmet is élvez⁴⁴ és a 34. cikk alkalmazására kerül sor, ha a börtönhatóság megtagadja a kérelmet tartalmazó formanyomtatványhoz csatolandó fénymásolatok kiadását vagy azt indokolatlan késedelemmel teszi.⁴⁵

Idővel a strasbourgi intézményeken kívül a Bíróság a levelezés tiszteletben tartásához való jogot kiterjesztette az Egyezményhez nem köthető nemzetközi szervezetekre, intézményekre, tisztségviselőkre is. Így hivatkoznánk a *Faulkner* Egyesült Királyság elleni ügyre,⁴⁶ amelyben a testület elismerte, hogy a levelezés tiszteletben tartásához való jog kiterjed a nemzeti politikusokkal folytatott levelezésre is, illetve *Szuluk* Egyesült Királyság ellen indított perére,⁴⁷ amelyben arra a véleményre helyezkedett, hogy a fogvatartott és az orvosa közötti levelezés nem szabadna, hogy kisebb védelmet élvezzen, mint egy parlamenti képviselővel folytatott levélváltás. A testület meglátása szerint utóbbi ügyben semmi sem támasztotta alá azt a feltételezést, hogy a fogvatartott visszaélt vagy szándékában állt volna visszaélni az egészségügyi levelezés bizalmi jellegével, így a Bíróság kimondta, hogy az életveszélyes állapotban lévő fogvatartott egészségügyi levelezésének tiszteletben tartása kapjon azonos védelmet a politikusokkal, illetve a jogi képviselővel folytatott levelezéssel.

Végül e tárgykörben megemlíthető az újságírókkal folytatott levelezés kérdése. Elviekben a fogvatartottaknak joguk van közlésre szánt anyagokat eljuttatni az újságíróknak, ugyanakkor azok tartalma a továbbítás szempontjából mégis meghatározó tényező. Így például a Bíróság *Jöcks* Németország elleni perében⁴⁸ a fogvatartott államnak adott igazat a letartóztatásban lévő panaszos két újságírónak címzett levele továbbításának megtagadása kapcsán. A strasbourgi testület a nevezett ügyben ugyanis osztotta a hatóságok azon véleményét, hogy az intézkedés oka a folyamatban lévő eljárásban a levél tanúkkal, az államügyésszel, illetve a Kerületi Bíróság tanácsával szembeni vádaskodó, gyalázkodó állításokat tartalmazó hangvétele, illetve bűncselekmény megelőzése volt.

V. Zárszóként

A Bíróság esetjogának áttanulmányozása és a 8. cikkel, azon belül is a fogvatartottak levelezési jogával kapcsolatos elmarasztaló ítéletek nagy száma arra enged következtetni, hogy a börtönkörnyezetben számos kihívással terhelt a levelezés tiszteletben tartásához fűződő jog érvényesítése. Az alapvető nehézség forrása, hogy egyfelől elismert, elfogadott a fogvatartottak levelezéshez és levelezés tiszteletben tartásához fűződő joga, másfelől azonban társadalmi elvárásként fogalmazódik meg kapcsolattartásuk ellenőrzése, kontroll alatt tartása. Ebben a szorító helyzetben az államok akkor járnak el jogszerűen,

⁴⁴ Itt utalnánk vissza arra, hogy a jogi képviselővel folytatott levelezés kapcsán ugyancsak irányadó lehet a 34. cikk azokban az esetekben, amikor a felek levelezése a Bírósághoz fordulással vagy az eljárásban való részvétellel kapcsolatos.

⁴⁵ European Court of Human Rights 2020, p. 111.

⁴⁶ *Faulkner v. United Kingdom*, Application no. 30308/96, judgment of 4 June 2002.

⁴⁷ *Szuluk v. United Kingdom*, Application no. 36936/05, judgment of 2 June 2009, § 49-53.

⁴⁸ *Jöcks v. Germany*, Application no. 23560/02, judgment of 23 March 2006.

ha igazságos egyensúlyt képesek megteremteni és fenntartani a fogvatartotti jog és a közösség azon jogos elvárása között, hogy biztosítsák a börtönök biztonságát, valamint megelőzzék bűncselekmények elkövetését.

Ismételten kiemelendő, hogy a hatóságok önkényes beavatkozásaival szemben védelmet nyújtó 8. cikk nem pusztán negatív kötelezettséget keletkeztet a fogvatartó államok oldalán, hanem pozitív kötelezettségeket is maga után von. Az Európa Tanács tagállamai így akkor tesznek maradéktalanul eleget a 8. cikkből rájuk háruló elvárásoknak, ha olyan jogszabályi környezetet és annak megfelelő gyakorlatot is teremtenek, amely adekvát módon szolgálja a levelezés tiszteletben tartásához fűződő jog védelmét.

ZSUZSANNA JUHÁSZ

THE PRISONERS' RIGHT TO RESPECT FOR CORRESPONDENCE
ON THE BASIS OF ARTICLE 8 OF THE EUROPEAN
CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

(Summary)

Isolation is one of the most destructive aspect of imprisonment, so prisoner's correspondence is seen as an important way of maintaining the prisoner's links with the outside world which will ultimately assist their resettlement. Prisoners' correspondence with the outside world is protected under Article 8 of the European Convention on Human Rights (Right to respect for private and family life), which stated, that "everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence." The purpose of the paper is to present the structure and the main features of Article 8 of the Convention, particularly the purposes of the Article, negative and positive obligations of the states in connection with the Article 8, the protection of different means of communications and also the legitimate interferences with correspondence by the case law of the European Court of Human Rights.

KISS BARNABÁS*

Az alkotmány, illetve az alaptörvény fogalma és viszonyának alakulása a magyar közjog történetében

1. Bevezetés

Magyarország „történelmi alkotmányát” 1949-ben „Alkotmány”, majd a 2012 január 1-től a jelenleg is hatályos „Alaptörvény” váltotta fel. A társadalomtudományokban – sajnos – nem ritka jelenség, hogy a szakmai igényességet mellőzve, egy-egy politikai irányzat számára szolgálnak elméletinek tűnő megalapozással. Ez az „ideologizáló” törekvés a jogtudományokban, így az *alkotmányfogalmak* meghatározása területén is tetten érhető.

Az „ideologizálás” céljában három irány figyelhető meg. Az egyik lehetséges cél lehet, igazolni valaminek a létezését, ami valójában nincs is, de kívánatos lenne a fennállása. A másik irány annak a bizonygatása, hogy a vizsgált jelenség, állapot „minden világok legjobbika”, az egyetlen igazi, eredeti megoldás. A harmadik gyakran tapasztalható törekvés annak az ideológiai alátámasztása, hogy a definíció tárgya gyökeresen eltér a korábbi állapottól, „forradalmi” változás mutatható ki rajta. Nem ritka persze az sem, hogy a politika kiszolgálása iránti buzgóság ezeket az „ideológiai alapokat” kombinálva jeleníti meg.

Jelen tanulmány célja, hogy a magyar közjog, állam- illetve alkotmányjog történetének legjelentősebb művei és szerzői álláspontja alapján vázoljuk azokat az irányokat, amelyek a különböző *alkotmányfogalmak* meghatározása kapcsán kimutathatók az elmúlt korszakoktól napjainkig Magyarországon.

1. Az alkotmányfogalom különböző típusai és azok megjelenése a magyar közjogban¹

A mai értelemben vett *alkotmány* gondolata törvényhozási szinten először az 1790–91. évi törvényekben jelent meg hazánkban. A X. törvénycikk leszögezte, hogy Magyaror-

* egyetemi docens, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Közjogi Intézet.

¹ A fejezet alapjául szolgáló munkák: KOVÁCS ISTVÁN: *Alkotmány*. In: Szabó Imre (főszerk.): Állam- és jogtudományi enciklopédia. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. 7–43. pp. és KOVÁCS ISTVÁN: *Magyar alkotmányjog I.* JATE Kiadó. Szeged, 1990. 240–254. pp.

szág független, „*saját állami léttel és alkotmánnyal bíró*” ország, amely „tulajdon törvényei és szokásai szerint” kormányozandó. A *közjog tudományában* azonban csak jóval később, a szabadságharc bukását követően, a Habsburg abszolútizmus éveiben jelent meg az *alkotmányfogalmak tipizálására* irányuló törekvés.

A magyar jogtudomány az osztrák jogirodalomból vette át „ideologizált” alkotmányfogalomként elsőként a „*tágabb*”, majd ezt követően a „*szűkebb*” értelemben vett *alkotmány* fogalmát. Az időzítés – a fogalmak tartalmából következően – nem volt véletlen.

A *tágabb értelemben vett alkotmányt* a szerzők lényegében az *államszervezettel* azonosították, aminek következtében ilyen alkotmánya minden államnak van, tehát annak léte a feudális államban és az önkényuralom időszakában is igazolható. Ezt a fogalmat a „*constitutio*” legáltalánosabb jelentéséből vezették le, azt vetítették át az államra. A szó számos jelentéssel bír a különböző tudományokban, mint valaminek a felépítése, állapota, belső szervezete, berendezkedése stb. Előfordul a kifejezés továbbá a rendelkezés, rendelet, intézkedés szinonimájaként is. Ebben a széles értelemben olvasható aztán a *constitutio* (*alkotmány*) szó több alkalommal a XVIII. század politikai irodalmában a társadalom illetve az állam felépítésének, belső szervezetének a definiálására.

A *szűkebb értelemben vett alkotmányon* általánosságban az *állami főhatalom gyakorlását szabályozó és korlátozó jogszabályok összességét* értették. Ily módon ez a fogalom már *feltételezte* az államhatalmat gyakorló szervek tevékenységének *jogi szabályozottságát* és ezáltal *jogi korlátozottságát* is. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a definíció sem utal az alkotmány egyetlen lényeges elemére sem, megelégszik általánosságban a jogi szabályozottság pusztá tényével. A *szűkebb értelemben vett alkotmány* fogalma akkor jelent meg a magyar jogirodalomban, amikor a császári udvar elkezdte az önkényuralom felszámolását, és óvatossági lépéseket tett a két ország viszonyának jogi rendezése érdekében. A *tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány szembeállítását Pauler Tivadar* (1816–1886) későbbi igazságügyi miniszter által írt jogtudományi enciklopédia második kiadásához köthető. Az *Enciklopédia negyedik kiadásában* (1871)² már a következő meghatározásokkal találkozhatunk:

- „*Alkotmány* alatt *tágabb értelemben* az *államszerkezet*³ meghatározását értjük ...”
- „*Alkotmány* alatt *szorosabb értelemben* a főhatalom gyakorlását szabályozó és korlátozó jogtételek foglalatát értjük, és ez értelemben a *korlátozott (alkotmányos)* kormányidomot megkülönböztetik a korlátlan vagy nem alkotmányostól.”

Figyelemre méltó, hogy 1871-ben, tehát a Kiegyezés után a szorosabb értelemben vett alkotmány fogalmában *Pauler* a *jogilag korlátozott főhatalom* igényét már összekapcsolta az „*alkotmányosság*” követelményével, és ezzel komoly lépést tett lényegében a formális értelemben vett „*jogállamiság*” felé.

A *tágabb és szűkebb értelemben alkotmány* fogalmi kettőse a *II. Világháború végéig* meghatározta a *magyar közjogi irodalom* szemléletét. Mielőtt ezt részletesebben is bemu-

² PAULER TIVADAR: *Jog- és államtudományok encyclopaediája*. Pest, „Atheneum” 1871. 233–234. pp.

³ A szerző az „*államszerkezet*” kifejezést vélhetően az „*államszervezet*” fogalmával azonosította. Az „*államszerkezet*” az alkotmányjogban speciális tartalommal bír, az államhatalom vertikális tagozódását (unitárius, föderális állam stb.) jelenti.

atnánk a történeti korszakok sorrendjében, feltétlen kiemelés igényel egy másik tipizálási mód, az *anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállítás*. Ez utóbbi azért is elkerülhetetlen, mert ez a fogalompár főbb elemeiben szintén megjelent a kor állam- illetve alkotmányjogi munkáiban.

Szakmai szempontból egyszerűbb feladatnak minősül az *alaki, vagy formális értelemben vett alkotmány* definiálása. A XVIII. század végétől kibontakozó *polgári alkotmányozási folyamat* alapján nem volt nehéz az alaptörvények *külső, formai ismertetőjegyeit* meghatározni. *Formális értelemben vett alkotmánynak* tekintették és tekintik ma is az alkotmányjogászok azokat a törvényeket, amelyeket egyes államok kifejezetten alkotmánynak nyilvánítanak, illetve amelyek elfogadását (és módosítását) különleges eljárás-hoz kötik s ezzel a jogforrások hierarchiájában a közönséges törvények fölé helyeznek.⁴ A *magyar közjogi munkákban* – mint majd külön is szemléltetni fogjuk – az volt a legjellemzőbb, hogy a formai értelemben vett alkotmányt ún. *kartális alkotmány* elnevezéssel állították szembe hazánk történeti alkotmányával.

Szintén a szűkebb értelemben vett alkotmányból fejlődtek ki az *anyagi értelemben vett alkotmány* fogalmának különböző változatai. Az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállításra azon alapul, hogy a kétféle alkotmány általában *nem fedi egymást*. Gyakran kimarad a formális alkotmányból az a tárgykör, ami anyagi értelemben véve az alkotmányhoz tartozik, illetve a formális alkotmány tartalmazhat olyan szabályokat is, amelyek nem részei az anyagi értelemben vett alkotmánynak.

Az anyagi értelemben vett alkotmány fogalmának legáltalánosabb meghatározását *Georg Jellinek* (1851–1911) nevéhez kapcsolják a jogirodalomban. „Az alkotmány szabályként azokat a jogtételeket foglalja össze, amelyek az állam legfelsőbb szerveire vonatkoznak, rögzítik azok egymáshoz való kapcsolatát és működési körét, valamint az egyén alapvető viszonyát az államhatalomhoz.”⁵ A definíció annyival *megy túl a szűkebb értelemben vett alkotmány fogalmán*, hogy *kiegészíti* a jogtételek tartalmát az államszervezeti kérdéseken túl az *egyén és az állam* viszonyára, vagyis az *egyén jogaira* vonatkozó szabályokkal.

Jellinek meghatározását követően a XX. század során az anyagi értelemben vett alkotmány *számos változata* jelent meg a jogirodalomban, amelyek lényegében az ő fogalmának különböző *elemeit variálják*.⁶ Ennek kapcsán külön figyelmet igényel az a tény, hogy számos szerző *elhagyta* az anyagi definíciójából az *állampolgárok jogira*, az *állam és polgári viszonyára* vonatkozó szabályokat. Ez *nem jelentette* feltétlenül a *szabadságjogok* fontosságának *figyelmen kívül hagyását*. Az *elméleti alapvetésük* sok esetben az volt, hogy a *szabadságjogokat jogon kívüli szférának* tekintették, amelyek ily módon külön normatív szabályozást nem igényelnek. Az alapvető jogokat az állam csak akkor korlátozhatja, ha erre az alkotmány illetve a törvények felhatalmazzák. Az ún. *reflexjogi szemlélet* például ez alapján azt hirdette, hogy az állami szervek szervezetét és hatáskörét szabályozó normák „*(negatív formában) automatikusan garantálják az állampolgári alapjogokat, illetve szabadságjogokat is*.”⁷

⁴ KOVÁCS 1980, 9. p.

⁵ GEORG JELLINEK: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1900. 461. p. – Idézi: KOVÁCS 1980, 9. p.

⁶ L. erről KOVÁCS 1980, 9. p.

⁷ KOVÁCS 1980, 9. p.

2. Az alkotmányfogalmak előfordulása 1945-ig a magyar közjog egyes történeti korszakaiban

A történelmi viszonyok, vagyis az önálló, független államiság hiánya, sem 1848–49 előtt, sem azt követően nem kedveztek a magyar közjogi irodalom kibontakozásának.⁸ A kül- és belpolitikai helyzet hatására a bécsi udvar az *önkényuralom második időszakában* (1859–67) kényszerült arra, hogy keresse a Magyarországgal való megbékélést, és elfogadja az *alkotmányos reformok szükségességét*.

A hazai közjog fejlődésének némi lökést adott, hogy az „októberi diploma” (1860) eredményeként 1861-től *elindult* a pesti egyetemen *magyar nyelven a jogi oktatás* is. Az első tankönyvek azonban a bizonytalan alkotmányjogi helyzetre tekintettel kevés újdonságot tartalmaztak, leginkább a korábbi *latin nyelvű munkák fordításai* vagy *rövidített változatai* voltak.⁹

Ebbe a sorba illeszkedik a *Kiegészést megelőző korszakból* az általunk bemutatott első mű, *Suhayda János*: „Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848-ki törvényekre” című írása.¹⁰ A szerző már a címlapon jelzi, hogy munkája *Czirák Antalnak* a Magyar Királyság közjogáról írt, végül csak 1851-ben kiadott könyvének rendszerét követi, vagyis annak rövidített átdolgozása.¹¹

Mint már korábban jeleztük, a *tágabb és szűkebb értelemben alkotmány szembeállítása* 1862-ben, *Pauler Tivadar* jogi enciklopédiájában jelent meg először fogalmi szinten a jogirodalomban. *Suhayda* 1861-es közjogi munkájában nem adott besorolást a definíciójának az alkotmányt illetően, de egyértelmű a meghatározásából, hogy a *szűkebb értelemben alkotmány* fogalmat fogadta el.

A bevezetőben a szerző a *közjog* („*jus publicum*”) szabályait két részre osztotta. Az egyik az „*ország-alkotmány*” („*constitutio*”) szabályozása, a másikba pedig a *kormányzat* („*administratio*”) jogviszonyai tartoznak.¹² Ezt követően, az *alkotmány (constitutio) fogalmát* azon „*törvényes elvek és szabályok*” összességeként határozta meg, „melyek által az államban a *főhatalom gyakorlásának módja, terjedelme és határa*” állapíthatnak meg.¹³ Majd az ún. „*saját kútforrások*” között sorolta fel azokat az ún. *alaptörvényeket* amelyekből a magyar közjog elvei származnak, az Aranybullától (1222) az 1791-es törvényekig.¹⁴

A magyar közjog aktuális elméleti problémái természetesen nem juthattak napvilágra a cenzúrának alárendelt hivatalos közjogi irodalomban. Ezek a valóságos szakmai kérdések csak az *1861. évi országgyűlés előkészítése és tárgyalásai* során kerültek nyíltan előtérbe. Ebben a folyamatban kiemelkedő jelentőségre tett szert *Deák Ferenc* (1803–1876) munkássága. A „haza bölcse” a Magyarországot érintő ügyekben az *alkotmányosságot* és

⁸ L. erről részletesebben: KOVÁCS ISTVÁN: *Magyar államjog II.* JATE Kiadó Szeged, 1989. 122–165. pp.

⁹ KOVÁCS 1989, 168. p.

¹⁰ SUHAYDA JÁNOS: *Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti fejlődésére és az 1848-ki törvényekre.* Pest, 1861.

¹¹ Czirák Antal (1772–1852) közjogi műve „hányatott sorsáról”, a cenzúrázásával folytatott küzdelméről: I. KOVÁCS 1989. 132. p.

¹² SUHAYDA 1861, 1. p.

¹³ SUHAYDA 1861, 2. p.

¹⁴ SUHAYDA 1861, 4–7. p.

törvényességet hangsúlyozta, tehát jellemzően nem politikai, hanem kifejezetten *közjogi* illetve *alkotmányjogi összefüggéseket* tartott a szeme előtt.¹⁵

A következőkben *Deák alkotmánnyal, és alkotmányossággal* kapcsolatos írásai közül az „*Adalék a magyar közjoghoz*” (Pest, 1865) című könyvéből idézünk néhány gondolatot.¹⁶ A mű már a címlapján közli az olvasóval, hogy észrevételeket tartalmaz „*Lustkandl Venczel* munkájára: „Das ungarisch – österreichische staatsrecht” a magyar közjog történelmének szempontjából.” *Lustkandl* (1832–1906) magyar – osztrák államjogot tárgyaló könyve 1863-ban jelent meg Bécsben. A szerző nem hagyott kétséget afelől, hogy az *osztrák – magyar viszony közjogi alapjait az osztrák államjog* részeként, vagyis az *egyes birodalom* szemszögéből vizsgálta.

Deák Ferenc „*Adalék*”-a *Lustkandl* nézeteivel vitatkozva, lényegében az 1861. évi országgyűlésen elfogadott felirati javaslatok tételeit fejtette ki részletesebben, a közjogtudomány érveivel alátámasztva és igazolva azokat. (Ez a gondolatmenete még ugyanebben az évben hangot kapott a Pesti Naplóban április 16-án megjelent ún. *Húsvéti cikkében* is.)

Deák a magyar közjog történetének kiemelkedő jelentőségű történetének kiemelkedő jelentőségű törvényei alapján, mindenekelőtt a *Pragmatica Sanctióra* (1723), illetve az 1848. évi törvények alkotmányosságára hivatkozva igyekezett jogi érvekkel alátámasztani az önálló magyar államiság létét, és Magyarország alkotmányos függetlenségét. *Lustkandl* nézeteivel vitatkozva leszögezte, „*hogy Magyarország alkotmányos szabadsága nem privilégiumokon, hanem törvényeken s ünnepélyes szerződésen* alapszik, s épen ezért egyoldalúan visszavonhatatlan.”¹⁷ Az 1848. évi törvények, amelyek „*Magyarország alkotmányát az egész nemzetre kiterjesztették*”¹⁸ jogilag tehát érvénytelennek nem tekintetők, illetve újbóli életbe léptetésüknek nem lehet akadályja.

Deák Ferenc könyve *negyedik fejezetében* – a királyi jogok túlhangsúlyozásával, és változtathatatlanságával szemben – határozottan kiállt a magyar közjog évszázadokon át érvényesülő alapelve mellett, miszerint *törvényt csak az országgyűlés és a király együttesen* alkothat. Kifejtette, hogy a *nemzet és a király* közötti viszonyokat, a *törvényhozásra* és a *kormányzatra* vonatkozó kérdéseket korábban is *törvények határozták meg*, de ez nem fosztotta meg az államot attól a jogától, hogy ezeket szükség esetén *módosítsa*, vagy *új törvényeket* hozzon helyettük. „*Alkotmányunk történelmi alkotmány*, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és *formában időnként változásokon ment keresztül*.”¹⁹

A *változás lehetősége és szükségessége* kapcsán *Deák* példaként említette az *európai alkotmányfejlődés* útját. Mint írta, hajdan „*Európában mindenütt szűkebb vagy tágabb rendi alkotmányok állottak fenn*.”²⁰ (A szerző tehát *ismerte*, noha maga nem definiálta a *tág és szűk értelemben vett alkotmány* fogalmát a közjogban!) *A rendi alkotmányt* más

¹⁵ Deák közjogi munkásságáról l. részletesebben: KOVÁCS 1989, 168–191. pp., továbbá: KOVÁCS ISTVÁN: *Deák „Adalék”-a és a magyar közjog*. Utószó és jegyzetek Deák Ferenc „Adalék a magyar közjoghoz” című könyvéhez. KJK. Budapest, 1987.

¹⁶ A munka szerint kiadása megjelent „A jogtudomány magyar klasszikusai” sorozatban. L. KOVÁCS 1987.

¹⁷ DEÁK 1865, 19. p.

¹⁸ DEÁK 1865, 23. p.

¹⁹ DEÁK 1865, 88. p.

²⁰ DEÁK 1865, 88. p.

országokba is „a parlamentáris kormány eszméje” nyomán a „képviselet váltotta fel”, ezért nem lehet akadály a annak sem, hogy Magyarország a rendi alkotmányt a népképviseléssel cserélhesse föl.²¹

A magyar törvények módosítására, változtatására Deák szerint azonban csak az alkotmányosság követelménye szerint, vagyis csak a király (fejedelem) és a nemzet együttes akaratával kerülhet sor. „Csak azon elv nem változott, mely minden alkotmányos monarchiának alapelve, hogy bármely változtatás vagy módosítás jogosan csak az összes törvényhozás által vagyis a fejedelem és nemzet közös egyetértésével történhetik. ... Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelem valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.”²²

Ezt a gondolatmenetet folytatva az „Adalék” később – mintegy kijelölve a Kiegyezés lehetséges alkotmányos útját – kifejtette az országgyűlés és a király hatáskörére vonatkozó törvények módosításának feltételeit. „Alkotmányos országban a király és nemzet között fennálló viszony a király és nemzet egyesült akarata által lön megállapítva, s azt csak a kettőnek egyesült akarata változtathatja meg. Lemondhat a nemzet valamely jogáról, s azt fejedelmére ruházhatja által, lemondhat a király is valamely eddig törvényesen gyakorlott jogáról, s azt a nemzetnek visszaadhatja: de se egyik, se másik nem teheti azt, hogy ily jogot, közös egyetértés nélkül egy harmadikkal megosszon, vagy másra ruházzon.”²³

A Kiegyezést megelőző közjogi irodalomból meg lehet említeni az alkotmányfogalom alakulása szempontjából Karvassy Ágost (1809–1896) 1865-ben publikált művét az „alkotmányi és igazságügyi politika” kérdésében.²⁴ A szerző munkája nem előre mutató, haladó szellemisége miatt érdemel figyelmet, hanem az „alkotmányosságról” vallott „sajátos” felfogása, semmitmondó, retrográd megközelítése miatt. Szerinte ugyanis minden állam „alkotmányos ország”, ha van – bármilyen – alkotmánya. Karvassynál azonban a „szélesebb értelemben vett alkotmány” is alkotmány, így tehát valójában alkotmány sem szükséges az alkotmányos állam fogalmához.²⁵

Karvassy elmaradott felfogása azért is szembeötlő, mert írását megelőzően már jóval „korszerűbb” nézetek kaptak hangot a közjogi gondolkodásban. Példaként említhetjük az első magyar nyelvű lexikon (1858) alkotmányról és alkotmányosságról közzétett meghatározását. Az „Ismerettár” Tóth Lőrinc (1814–1903) kiváló író és jogtudós szerkesztésében jelent meg.²⁶ Eszerint:

„Alkotmány; alkotmányos rendszer. Alkotmánynak nevezetik politikai tekintetben, az uralkodó hatalom és a nép közötti viszony fő vonásait magában foglaló s meghatározó alaptörvény; alkotmányos rendszernek pedig szorosb értelemben pedig a népképviselet, vagyis: a népnek a törvényhozásban részvétele által mérsékelt monarchia.”

Az alkotmány fogalma a címszóban lényegében megelőzte korának a magyar közjogi művekben közölt definícióit, amelyek 1945-ig a tágabb illetve szűkebb alkotmány keretei

²¹ DEÁK 1865, 88–89. pp.

²² DEÁK 1865, 90. p.

²³ DEÁK 1865, 95. p.

²⁴ KARVASSY ÁGOST: *Az alkotmányi és igazságügyi politika*. 2. kiadás. Pest, 1865.

²⁵ Vö: KOVÁCS 1980, 11. p.

²⁶ TÓTH LŐRINC (szerk.): *Ismerettár*. Pest, 1858. I. kötet 171. p. Idézi: KOVÁCS 1989, 165. p.

között maradtak. A lexikon meghatározása ugyanis az alkotmány *anyagi és formai* elemére is kitér. Kiemelkedő jelentőségű továbbá az „*alkotmányos rendszer*” fogalmában az újkori alkotmányosság követelményének *értékalapú megközelítése*. A XIX. század folyamán már evidenciaként kezelték a *polgári jogtudományban*, hogy az alkotmányos állam nem egyenlő a – bármilyen – alkotmánnyal rendelkező állammal. Olyan *társadalmi értékeknek, tartalmi elemeknek* kell tükröződni az alaptörvényekben, amelyek a fejlett országok jogi kultúrája szellemében kiemelkedő jelentőségűek, mint pl. az *emberi jogok* tiszteletben tartása, *hatalommegosztás* stb. Az „Ismerettár” ilyen értéknek tekintette a *nép-képviselést*, ami a törvényhozáson keresztül befolyásolási lehetőséget biztosít a polgároknak az állami élet alakítására.

Nem kevésbé értékállóak a címszónak az *önkényuralom elítélésére* irányuló megfogalmazásai, amely ellentéte az alkotmányos rendszernek. Az „alkotmányos élet *érett, mivel, kifejezett népet* kíván; ... Oly nép, melynek az *önkormányzásban* semmi részvét sem engedtetik, elveszti érdekét a haza s a közügyek iránt, elbutul s elerkölcstelenedik. ...”

A *Kiegészést követően* tovább folytatódott hazánkban a közjog feldolgozásának és bemutatásának *jogtörténeti* vagy más néven *történeti-jogi iránya*. A szerzők nem törekedtek az élő, hatályos joganyag elméleti rendszerezésére, hanem – a történeti alkotmány védelmében – a régi jogot leírva jellemzően ugyanazokat a törvényeket ismételve hivatkoztak korábbi közjogi vívmányainkra.²⁷ Ehhez az irányzathoz sorolható *Korbuly Imre (1844–1876)* is. Közjogi tankönyvének első kiadása (1871) még alcímében is jelezte, hogy Magyarország közjogát a „*történeti fejlődésre tekintettel*” írják le.²⁸ A további kiadásokban már a „*magyar államjog rendszere*” alcím szerepelt az „ország közigazgatási szervezetével kapcsolatban.”²⁹

Korbuly munkájában a magyar államjog forrásai körében a *törvények egy sajátos típusaként* foglalkozott az *alap vagy sarkalatos törvények* meghatározásával. Ezek „azon törvények, melyek mint az *alkotmány alapját és lényeges intézményeit* meghatározók” a *magyar jognak* „*közös kútfőjét képezik*”, és amelyek *fontosságuknál fogva* válnak ki az ország törvényei közül.³⁰ Nyilvánvaló tehát, hogy a szerző *nem az alkotmány definícióját* adta meg, hanem Magyarország alaptörvények által meghatározott közjogi rendszeréből indult ki.

Korbuly Imre tankönyve további részében külön is visszatért az alaptörvények problematikájára. A szerző a korábbi definícióját némileg tovább részletezte. „*Sarkalatos vagy alaptörvénynek* az alkotmány legfőbb elveit és lényeges intézményeit, szóval az *állami szervezetet* írott törvény alakjában tüzetesen megállapító oly jogszabályokat nevezünk, melyeken az állam egész szervezete és alkotmányos rendszere, mintegy alapjain nyugszik. Az ily törvényeket tehát *tartalmuknál fogva* nevezzük, másféle tartalommal bíró törvényekkel szemben alaptörvénynek.”³¹ A megfogalmazásból egyértelműnek tűnik, hogy *Korbuly* lényegében a *szűkebb értelemben vett alkotmány fogalmát* ültette át az alaptörvényekre.

²⁷ Vö: KOVÁCS 1989, 192–193. pp.

²⁸ A tankönyv négy kiadást ért meg. Halála után a negyedik kiadás (1884) Fésűs György átdolgozásában jelent meg.

²⁹ A továbbiakban a harmadik kiadásból idézünk: KORBULY IMRE: *Magyarország közjoga*. Budapest, 1877.

³⁰ KORBULY 1877, 6–7. pp.

³¹ KORBULY 1877, 52. p.

A továbbiakban – nyilván a magyar történelmi alkotmány létjogosultságát igazolandó – azt esetelte, hogy az *alkotmány írásba foglalása nem feltétlenül szükséges*, de *feltétlenül kívánatos* ugyanakkor az „*alkotmány főbb elemeinek*” „tüzetesen megállapított tartalommal bíró törvényekbe” rögzítése.³² Korbuly az alkotmány, lényegében az alkotmányosság biztosítékaként meghatározta az *alaptörvények szabályozási tartalmát*, mintegy az *anyagi értelemben vett alkotmány* megközelítését vetítette rá a sarkalatosnak tekintett törvényekre. Szükségesnek látta „*határozott és világos*” törvényekben rögzíteni „*az uralkodási és kormányalkatot, az uralkodói jogkört, és az állampolgárok politikai jogait és szabadságait.*”³³ Különösen előre mutató a szabályozási tárgyak körében a *jogok és szabadságok* kiemelése, különösen annak fényében, hogy sok évtizeddel később is számos közjogi munka megrekedt a tágabb értelemben vett alkotmány fogalmánál.

Az *alaptörvény keletkezési módjára és alakjára* kétféle utat mutatott be a tankönyv. Az *egyetlen alkotmánylevélbe rögzített írott alkotmány* (Charta, Verfassungsurkunde) mellett meghatározta a szerző a *történeti fejlődés* folytán alakuló alkotmányok jellegzetességeit is, amikor „*az alaptörvények egyidejű eredettel nem bírnak.*” Ezek nem alakiságuk, hanem fontos *közjogi tartalmuk* alapján különböznek a közönséges törvényektől. Ennek a körülmények volt betudható Korbuly szerint az a tény, hogy az *alaptörvények „elősorolásában”* az államjogi szerzők igen *szerteágazó véleménnyel* bírtak. (Megjegyezzük, ez a helyzet később sem változott.) Az *alaptörvények „kiszűrésére”* alapelvként a Pauler által felállított ismerveket ajánlotta. Eszerint *alaptörvény az*, amit a *törvényhozás közvetlenül vagy közvetve* annak tekintett, illetve az ami *alkotmányos jelentőségű tartalmánál* fogva annak bizonyult.³⁴

A történeti-jogi irányhoz sorolható Boncz Ferenc (1829–1901) közjogi munkássága is. A *magyar államjogról* szóló könyvének (1877) fogalmi rendszere lényegében megegyezett Korbuly megközelítésével.³⁵ Boncz – a korszak számos közjogi munkájához hasonlóan – az *alkotmány „kütfői”* között foglalkozott a *sarkalatos vagy alaptörvények* meghatározásával. Ebbe a körbe szerinte csak *azok a törvények* tartoznak bele „melyek által az *államjogok állapítatnak meg*”.³⁶ Ezek „közül is különösen kimagasodnak azok, melyek az *alkotmány alapját, a kormányzat alakját, az uralkodás módját és az állampolgároknak az állam irányábani közös és egyszersmind lényegesebb jogviszonyainak szabályzását* foglalják magokban.”³⁷ A szerző tisztában volt vele, hogy *ezek száma* tekintetében a jogtudósok nézetei különbözőek majd maga ezt követően – történelmi sorrendben – igen *tekintélyes számú sarkalatosnak minősíthető törvényt* sorolt fel rövid tartalmi ismertetővel.³⁸ A listáján 31 *alaptörvény* szerepelt az 1869. évi 4. törvénycikkkel bezárólag Magyarországot illetően, de ehhez még *hozzávetett 15 olyan törvényt*, amely Erdélyre vonatkozott.

Új utat nyitott a Kiegyezés utáni közjogtudományban Paul Laband (1838–1918) magyarországi tanítványának, Nagy Ernőnek (1853–1921) a munkássága. Az eltérő megköze-

³² KORBULY 1877, 52. p.

³³ KORBULY 1877, 52. p.

³⁴ Vö: KORBULY 1877, 53. p.

³⁵ BONCZ FERENC: *Magyar államjog*. Az „Athenaeum” kiadása. Budapest, 1877.

³⁶ BONCZ 1877, 6. p.

³⁷ BONCZ 1877, 7. p.

³⁸ BONCZ 1877, 7–18. pp.

lítést már a magyar közjog kézikönyvének szánt munkája első kiadásának (1887) az *előszó*-*vában* vázolta.³⁹ *Kritikával* illetve az államjog tárgyalásánál az *egyeduralkodó jogtörténeti szemléletet*. Mint írta: „az ún. történeti módszer kizárólagos alkalmazása nem megfelelő már. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a dogmatikai elemzést.”

Nagy Ernő a pozitívizmus analitikai ágának, a *jogi dogmatizmusnak* a képviselőjeként a *hatályos jog* és annak *szabálytartalma* tárgyalását tartotta szem előtt, bár tisztában volt vele, hogy a *történet egészében nem mellőzhető*. A szerző későbbi műveiben fokozatosan még inkább *kompromisszumra* lépett a *történeti-jogi irányzattal*.⁴⁰ Nagy Ernő az *államjog kútfői* között szintén csak az *alaptörvények definícióját* adta meg. A *törvények* közül – nem formai – hanem *tartalmi alapon* azok tartoznak ebbe a körbe, „amelyek *alkotmányunk alapelveit* tartalmazzák”.⁴¹ Szemléletének megfelelően – a közjogi tankönyvek szokásával szemben – *nem is látta értelmét az alaptörvények „elősorolásának”*.

A Kiegyezést követő korszak szerzői közül kiemelkedett *Concha Győző* (1846–1933) politika-tudományi tevékenysége, aki a *történeti-jogi irányzat* szellemében határozottan védelembe vette a magyar *történelmi alkotmány* vívmányait, *nemzeti jellegét*, és lényegében *egyedül célszerű* voltát. *Concha* többek között két kötetben bemutatta a *nyugati alkotmányokat is*, de ezt bevallotta azzal a céllal tette, hogy a magyar alkotmány kiválóságát kiemelje, és elijesszen a külföldi példák másolásától.⁴²

Az alkotmány lényegével összefüggésben a következőkben vizsgáljuk meg *Concha* „*Politika*” című munkájának⁴³ ezzel kapcsolatos megállapításait. A szerző gondolkodásának központjában „*az állam szuverén akarata*” állt, fogalmi rendszere erre épült. Ez a szuverén akarat „*mozzanatokra*” különül el, *külön szerveket* képez, és ezek a mozzanatok és szervek egymással különböző viszonyra lépnek. Az „*államszemélyiség* egyszersmind *szervezetté* lesz, *alkotmányt nyer*.”⁴⁴ Ezt a lényegében *tágabb értelemben vett alkotmányfogalmat* – ha nagyon óvatosan is –, de kiegészítette az „*államtagok*”, vagyis az állampolgárok jogaira vonatkozó kérdésekkel. Az „*állam alkotmánya* nemcsak a szuverén akarat mozzanatainak, *főszerveinek* egymáshoz való viszonyát teszi, hanem a *szuverén akarat saját önkorlátozása* által keletkező alapjellegét is, mert ez önkorlátozás által lesz az *államtagoknak több vagy kevesebb egyéni joga*... *Az alkotmány e szerint az állami akarat főszerveinek* (törvényhozás, államfő, végrehajtás) *egymáshoz való viszonya* és az *állam akarata önkorlátozásából* folyó alapjellege.”⁴⁵ *Concha* szerint így „*minden államnak van alkotmánya*, mert a szuverén akaratnak mindenütt vannak legalább főmozzanatai, az mindenütt *korlátolt vagy korlátlan az állam céljára* tekintettel.”⁴⁶

Az előbbi definíciókból is kitűnik a szerző gondolkodásának konzervatív, arisztokratisz jellege. Egészen a II. Világháború végéig terjedő korszak közjogában nem ő volt az

³⁹ NAGY ERNŐ: *Magyarország közjoga. Államjog*. Athenaeum kiadás. Budapest. 1887. A könyv hét kiadást ért meg, utoljára 1914-ben publikálták.

⁴⁰ Nagy Ernő és a történeti-jogi irány vitájáról I. KOVÁCS 1989, 194–196. pp.

⁴¹ NAGY 1887. 4. p.

⁴² L. erről: KOVÁCS 1989, 194. p.

⁴³ CONCHA GYŐZŐ: *Politika. I. kötet Alkotmánytan*. Az Eggenberger kk. kiadása. Budapest, 1895.

⁴⁴ CONCHA 1895, 340. p.

⁴⁵ CONCHA 1895, 340. p.

⁴⁶ CONCHA 1895, 341. p.

egyetlen, aki *tagadta az emberi jogok természetjogi gyökereit*, és pusztán *állampolgári jogokat* ismertek el, azt is csakúgy, amely az *állam „adományaként”*, saját *önkorlátozásából* ered, ez is jellemzően csak akkor biztosítandó, ha az illető teljesítette *állampolgári kötelességeit*.⁴⁷ Concha Politikájában erről így írt. „A *szuverenitás önkorlátozása* tehát annak meghatározása, mit *akar az állam maga* valósítani és *mit bíz* a társadalomban önerejével működő *egyénre*, mit tekint magáénak, mit az egyénének.”⁴⁸ Ezek a *célok (jogok és szabadságok)* szerinte az *állam eszméjével nem ellenkezhetnek*. Számos területen Conchánál az *államérdek* a meghatározó, tehát teljes *szabadság és egyenjogúság nem érvényesülhet*.⁴⁹

Concha Győző önálló részben (93. §) foglalkozott az *államformák és alkotmányok* viszonyával és fejlődésével. Kapcsolatuk alapja az, hogy mindkettő a *szuverenitással* függ össze. *Az államformában a szuverenitás alanya*, a hatalom birtokosa ölt testet, az *alkotmány* ezzel szemben arra ad választ, hogy a *szuverén alany akarata milyen irányban* (törvényhozás, végrehajtás, közigazgatás) nyilvánul meg.⁵⁰ A szerző világossá tette, hogy az *államforma* nem dönti el szükségképpen az *alkotmányt* és fordítva. Azt is kifejtette, hogy az *államnak sorsa, sikere* sokkal inkább függhet alkotmányuktól, mint államformájuktól.

Concha Politikájából végezve röviden vázoljuk a *történelmi és az írott alkotmányok szembeállításával* kapcsolatos gondolatait. Nyilvánvalóvá tette, hogy az egyetlen üdvözítő forma a *történelmi alkotmány*, amelyekben „történelmi korszakokon át azonos elvek húzódnak végig”, míg az *írott alkotmányokba* a vezérelve a megelőzővel éles ellentétben állnak. Úgy tűnik, hogy a szerző az *írott alkotmányok változásának* csak két útját ismerte, az *államcsíny*t és a *forradalmat*. Mindkét mód *jogtalan, erőszakos* és veszélyes, még akkor is, ha esetleg erkölcsileg igazolhatók.⁵¹

A *XX. század fordulóját* követően egyfajta élénkülés volt tapasztalható a közjogi irodalmunkban. Olyan összefoglaló munkák születtek, amelyek egyeztetni kívántak a különböző irányzatok között. Ezek sorából elsőként a *Ferdinandy Gejza* (1864–1924) 1902-ben kiadott közjogi tankönyvéből idézünk néhány témánkba vágó gondolatot.⁵²

Az alkotmány meghatározásával kapcsolatos elmékedését az *állam szervezésére* vonatkozó megállapításokkal indította a szerző. Az állam külső szervezet nélkül nem létezhet, és ezt csak maga az állam alkothatja meg. Az *állami szervezet létesítése* azon *viszonyok meghatározásából* áll, amelyben az államot alkotó egyesek és szervek egymáshoz állnak.⁵³ Ez alapján jutott el Ferdinandy – kimondva kimondatlanul – lényegében a *tág értelemben vett alkotmány* fogalmához. „Az államnak részint ethnikai alapon, részint *önmaga alkotta szabályok* által meghatározott *szervezete alkotmánynak* [...] neveztetik. Ebben az értelemben tehát alkotmánnyal *minden államnak* kell bírnia [...] egyes államok alkotmánya nem egyéb mint az *államhatalom szervezete*”.⁵⁴

A szerző azonban nem ragadt le ennél a meghatározásnál, nem elégedett meg a *tág értelemben vett alkotmány* semmitmondó fogalmával. *Az államok másik csoportja* kapcsán

⁴⁷ L. erről: KISS BARNABÁS: *A jog egyenlősége – az egyenlőség joga*. SZEK JGYF Kiadó. Szeged, 2006. 26. p.

⁴⁸ CONCHA 1895. 306. p.

⁴⁹ KISS 2006, 39. p.

⁵⁰ L. CONCHA 1895, 396–397. pp.

⁵¹ L. erről CONCHA 1895, 401–403. pp.

⁵² FERDINANDY GEJZA: *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)*. Politzer és fia kiadása. Budapest, 1902.

⁵³ FERDINANDY 1902, 25. p.

⁵⁴ FERDINANDY 1902, 26. p.

már a *szűkebb értelemben vett alkotmány* definícióját olvashatjuk összekapcsolva az *anyagi értelemben vett alkotmány* meglehetősen előre mutató kritériumaival, sőt az *alkotmányosság* elvével. A *szűkebb értelemben vett alkotmányok*nak *Ferdinandy* szerint magában kell foglalnia a *főhatalom korlátait* is, meghatározva „*az állam tagjainak szabadsági körét*” az állammal szemben, *befolyást biztosítva polgárainak a főhatalom gyakorlására*.⁵⁵

Ferdinandy közjogi tankönyve kapcsán végezetül azt jegyezzük meg, hogy az – a kor jellegzetességeinek megfelelően – külön is foglalkozott az *alaptörvények (leges fundamentales)* problematikájával, de ebben a kérdésben semmi újdonsággal nem találkozhatunk.⁵⁶

A dualizmus korában – az átfogó közjogi művek mellett – kiemelés érdemel egy terjedelmes *monográfia* *Joó Gyula* (1876–1945) tollából. „A magyar törvény fogalma és jogi természete jogtörténeti és összehasonlító alapon” címmel.⁵⁷ A szerző munkája céljának azt tekintette, hogy tudományos eszközökkel kimutassa: Magyarország alkotmánya a *törvény* tekintetében mennyiben *eredeti* és mely részében olyan, amely „*idegen recepció eredménye*”⁵⁸ illetve hogyan felel meg a *modern állam* követelményének. A könyvön a *dogmatikai jellege* mellett végigvonul egy sajátos *kettősség*. Egyrészt az *összehasonlító* vizsgálatok alapján a szerző tisztában volt a *modern európai* megoldásokkal, ugyanakkor határozottan kiállt a *magyar alkotmány ősisége*, eredetisége, sőt az európai államokénál nem ritkán *értékesebb* volta mellett.

Az *alaptörvénynek* azokat a törvényeket tekintette „amelyek az *államélet alaptételeit* tartalmazzák.”⁵⁹ Ezek létrejöhetnek *közönséges törvények* formájában (Magyarország) vagy azoktól *eltérő módon*. Ez utóbbiakat nevezte *Joó* „alaki vagy alkotmányjogi értelemben vett” *alaptörvényeknek*. Azok az *alaptörvények* pedig, amelyek az *alkotmány összes alaptételeit* magukban foglalják „*rendszeres*” *alaptörvényeknek* tekinthetők.

Az *alaptörvények szabályozási tárgyait* illetően *Joó Gyula* egy korát meghaladó, lényegében *anyagi értelemben vett alkotmányfogalmat* határozott meg. „Az *alaptörvények* általában az *államnak* az általános *irányelveit*, az állampolgári *szabadság (alap)* és *politikai jogokat*, az *állam szerveit és hatáskörét* állapítják meg, egyszóval úgy az *államnak*, mint az *államtagoknak* a legfontosabb és legkényesebb érdekeit szabályozzák.”⁶⁰ Definíciójában külön is figyelemre méltó, hogy az *alapjogokat* az *államszervezeti kérdések elé* helyezte.

Éppen a századfordulón jelent meg a következő általunk bemutatandó szerző, *Kmety Károly* (1888–1929) közjogi kézikönyve.⁶¹ A budapesti egyetemi tanár ezt követően tankönyvet is írt a magyar közjogról, amelynek ötödik kiadását 1911-ben publikálta.⁶² A tankönyv általunk bemutatandó része tartalmilag lényegében megegyezett a kézikönyvben leírtakkal, de némiképpen precízebb megfogalmazásokat tartalmazott.

⁵⁵ FERDINANDY 1902, 26. p.

⁵⁶ FERDINANDY 1902, 77–79. pp.

⁵⁷ JOÓ GYULA: *A magyar törvény fogalma és jogi természete jogtörténeti és összehasonlító alapon*. Szilágyi László könyvnyomdája. Kecskemét, 1908.

⁵⁸ JOÓ 1908, 4–5. pp.

⁵⁹ JOÓ 1908, 47. p.

⁶⁰ JOÓ 1908, 48. p.

⁶¹ KMETY KÁROLY: *A magyar közjog kézikönyve*. Politzer és fia kiadása. Budapest, 1900.

⁶² KMETY KÁROLY: *A magyar közjog tankönyve*. Ötödik javított kiadás. Grill Károly Kk. Budapest, 1911.

Kmety számos korábbi szerzőhöz hasonlóan *nem az alkotmány*, hanem az *alaptörvények* fogalmának a meghatározását adta meg tankönyvében. Az alaptörvények körét *Pauller Tivadart* követve *két csoportban* állapította meg. Az elsőbe tartoznak azok a törvények, amelyek „nagyjelentőségű törvényeket maga a törvényhozó nevez alaptörvényeknek”.⁶³ Témánk szempontjából fontosabb az a *második csoport* amibe *tartalmi fontosságuk* alapján kerülhetnek – lényegében az *alkotmány szabályozási tárgyainak megfelelő* – törvények. Ezek azok „a.) melyek állami jogunk, alkotmányunk legfőbb, vagyis alaptételeit foglalják magukban, melyek a *honpolgárok legfontosabb közkötelezettségeit és szabadságait* szabályozzák, melyek tehát az államhatalom és a polgárok közti viszonyra vonatkozó nemzeti felfogás kifejezései; b) az *állami hatalom szervezetének legfőbb organumait*, ezek alakulását, működését, egymáshoz való viszonyát meghatározzák.”⁶⁴ Ez utóbbiak, vagyis a második csoport kapcsán megjegyezte a szerző, hogy ezek körét *egyrésztben nem írott*, hanem *szokásjog szabályozza*. Kmety definíciója lényegében az *anyag* értelemben vett *alkotmány meghatározásának* felelt meg azzal a figyelemre méltó különbséggel, hogy a polgárok *kötelességeire és szabadságaira* vonatkozó szabályokat ő is az *államszervezeti kérdések elé* helyezte. Persze Kmety sem lépte túl a „nemzeti felfogás” megszokott kereteit, így a *közkötelezettségek* nála is *megelőzték a szabadságjogokat*.

A magyar közjog következő korszaka a *két világháború közötti* időkre tehető. Ezeket az évtizedeket a közjogban a korábbiaknál erőteljesebben befolyásolta a *politikai állásfoglalás*. A jelentős professzorok döntően *két irányzat* köré tömörültek. Az ún. „*aulikusok*” a kormányzói hatalom véglegesítését, intézményesítését támogatták. A másik csoportba tartozó szerzők ezzel szemben a „*törvényes*” – azaz Habsburg – uralkodóház újbóli trónra jutását támogatták, és Horthy rendszerét egy *ideiglenes – provizórikus – jogrendnek* tekintették.⁶⁵

Az ún. aulikusok csoportjához tartozott a jelentősebb közjogászok közül *Tomcsányi Móric* (1878–1951, aki lényegében az egész Horthy korszakon át a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem professzora volt. Munkássága során tudományos igényességgel igyekezett igazolni az ideiglenes intézmények törvényességét és alkotmányosságát.⁶⁶ Első tankönyve „*Magyar közjog – Alkotmányjog*” címmel 1926-ban jelent meg.⁶⁷

Tomcsányi alkotmányfogalmának központjában az *állami szuverenitás* állt. Saját megfogalmazásaiban az alkotmánynak „a szuverenitás a tengelye, e körül forog az egész alkotmány kereke.”⁶⁸ Álláspontja szerint az *állam alkotmányába tartozik* mindaz, ami az állami szuverenitással akár szervezeten, akár működésileg szorosabb kapcsolatban van. „Az *alkotmány* tehát röviden, általánosságban szólva nem egyéb, mint az *állam berendezkedése* a maga szuverenitásában.”⁶⁹

Azt a kérdést vizsgálva, hogy milyen ügyek tartoznak az *alkotmány szabályozási tárgyai* körébe, a szerző a korábbiaknál precízebb, korszerűbbnek mondható, *anyag* értelemben vett meghatározást adott. Ezek – összefoglaló jelleggel – a következők:

⁶³ KMETY 1911, 17. p.

⁶⁴ KMETY 1911, 17–18. pp.

⁶⁵ L. erről KOVÁCS 1989, 199–206. pp.

⁶⁶ Tomcsányi közjogi nézeteiről I. KOVÁCS 1989, 201–206. pp.

⁶⁷ TOMCSÁNYI MÓRIC: *Magyar közjog – Alkotmányjog*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1926.

⁶⁸ TOMCSÁNYI 1926, 18. p.

⁶⁹ TOMCSÁNYI 1926, 15 p.

- az állam alapelemei, a terület s a népesség alapkérdései;
- az államhatalmi fő szervek egymáshoz való viszonya;
- politikai jogok, egyeseknek a közakarat kialakításában való közvetlen és közvetett részvétele;
- egyéni szabadságjogok, alapjogok, az állam önkorlátozása folytán elismert, egyesek emberi mivoltukból folyó egyéni szabadságai;
- az állam irányában fennálló alapkötelezettségek, az állammal szembeni alávetettség, hűség, odaadási kötelezettség és engedelmisség.⁷⁰

Tomcsányi ezt követően röviden kitért a „gyakorlati közfelfogás” szerinti alkotmányosság fogalmára is. Ez alapján alkotmányos államon azt az állami berendezkedést értették „melyben a honpolgároknak magán- és politikai szabadsága biztosítva van”...⁷¹ A „alkotmánybiztosítékok” között említette, többek között a bírói függetlenséget, a sajtó- és gyülekezési szabadságot.

Kiemelést igényel, hogy Tomcsányi Móric a későbbiekben „Magyarország közjoga” címmel nagy terjedelmű összefoglaló műveket publikált, de ezekben az alkotmány és alkotmányosság fogalmára vonatkozó nézetei lényegében semmi változást nem mutattak. A tankönyv utolsó átdolgozott és bővített kiadása 1943-ban jelent meg.⁷²

Tomcsányi első tankönyvével egyidőben jelent meg Pécsen Faluhelyi Ferenc (1886–1944) egyetemi tanár tankönyve.⁷³ A szerző nem is definiálta az alkotmány fogalmát, pusztán annyit olvashatunk nála miszerint a közjog vagy alkotmányjog tárgya az, hogy az „államot mint kész alkotmányt vizsgálja a maga álló állapotában.”⁷⁴ Ez a közvetett meghatározás lényegében a tág értelemben vett alkotmánynak felel meg. Az alaptörvényekről pedig azt jelentette ki, hogy korának közjoga ilyeneket nem ismer.

A Horthy korszak legitimista közjogászainak vezető egyénisége Molnár Kálmán (1881–1961), a pécsi egyetem professzora volt. Az I. világháborút követően az új közjogi intézmények elfogadását külső kényszerrel indokolta. Az így kialakult rendkívüli jogrend, a „közjogi provizórium” feladatának azt tekintette, hogy segítséget nyújtson – az anarchia elkerülésével – az ősi alkotmányos rend restaurálásához.⁷⁵

Molnár nagy terjedelmű, korszakos jelentőségű tankönyve legismertebb harmadik kiadása 1929-ben jelent meg.⁷⁶ A szerző a jogforrások körében foglalkozott az alaptörvények fogalmával. Definíciójában átvette a korábbi munkák jellemző meghatározását. „A magyar közjogban alaptörvényeknek azokat a törvényeket nevezzük, amelyek az alkotmány alaptételeit tartalmazzák, s így alkotmányjogi szempontból kiváló jelentőségűek.”⁷⁷ Más államok írott alkotmányával szemben a magyar fontosabb „alkotmány-törvények” teljesen olyan alakítások mellett jönnek létre, mint a „leglényegtlenebb” törvények.

⁷⁰ Vö: TOMCSÁNYI 1926, 15–16. pp.

⁷¹ TOMCSÁNYI 1926, 16. p.

⁷² TOMCSÁNYI MÓRIC: *Magyarország közjoga*. Ötödik kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1943.

⁷³ FALUHELYI FERENC: *Magyarország közjoga*. Karl Könyvesbolt kiadása. Pécs, 1926.

⁷⁴ FALUHELYI 1926, 3. p.

⁷⁵ Vö: KOVÁCS 1989, 200–201. pp.

⁷⁶ MOLNÁR KÁLMÁN: *Magyar közjog*. Harmadik kiadás. Danubia kiadás. Pécs, 1929.

⁷⁷ MOLNÁR 1929. 19. p.

Molnár szerint két formai értelemben vett alaptörvény „csúszott be alkotmányunkba”.⁷⁸ Az egyik a *magyar-horvát kiegyezés* (1868: XXX. tc.), a másik pedig a *trianoni békeparancs* (1921: XXXIII. tc.). Ezek azonban már nem a magyar állam alaptörvényei, mert idegen hatalmi tényezők erőszakolták az országra.

Molnár Kálmán nem tette magasra a mércét az alkotmány és alkotmányosság fogalmával, kritériumaival kapcsolatban sem. „Alkotmány alatt azt a szervezetet értjük, amelyben az állam hatalmi élete lejátszódik. Így tekintve minden államnak van alkotmánya, mert minden államnak van szervezete, s a jogkörök körülhatárolását egyetlen állam sem nélkülözheti.”⁷⁹ Eszerint tehát a tágabb értelemben vett alkotmány is alkotmány, sőt – ezzel a sajátos megközelítéssel – minden állam „alkotmányos” is egyben. Ezt az abszurditást azonban feloldani igyekezett *Molnár* a „szűkebb értelemben vett alkotmányos állam” fogalmával. „Szűkebb értelemben azonban csak azt az államot nevezzük alkotmányos államnak, ahol az államhatalom gyakorlása, vagyis az állam ügyeinek intézése a polgárok részvételével történik.”⁸⁰ Ahol ez nem valósul meg, ott önkényuralom valósul meg. Az állam tagjai ezekben az államokban passzív alattvalók, és nem aktív polgárok, vagyis nem állampolgárok a szó szoros értelmében. A szerző a továbbiakban azt bizonygatta, hogy a történelmi alkotmány előnye messze felülmúlják az írott alkotmányokkal szemben az „apró technikai hátrányokat.”⁸¹

A Horthy korszak közjogának következő kiemelkedő alakja *Polner Ödön* (1865–1961) volt, aki a közjogi dogmatikai iskola képviselőjeként számos területen jelentős munkákat alkotott.⁸² Témánk szempontjából „Az államélet néhány főbb kérdése” címmel tartott akadémiai székfoglaló előadása (1931) érdemel figyelmet, ami később nyomtatásban is megjelent.⁸³ *Polner* megfogalmazásaiból elsősre úgy tűnik, hogy még mindig ő is megragadt a tág értelemben vett alkotmány fogalmánál, de azzal, hogy az állam összetétele és szervezete rendjének, vagyis az alkotmány meghatározását szabályalkotásként definiálja, lényegében tovább lépett a szűk értelemben vett alkotmány felé. Kiinduló pontja tehát az volt, hogy az állami szervezet megalkotása, az állam alkotórészeinek fenntartása szabályalkotást feltételez. Ennek keretében kerül meghatározásra *Polner* szerint:

- az állam összetétele és szervezetének rendje;
- az állam kikből áll és hogyan;
- kik az államnak a hatalmi szervei, mi a „hatalmi körük”, és egymással miféle jogviszonyban vannak.⁸⁴

⁷⁸ MOLNÁR 1929, 20. p.

⁷⁹ MOLNÁR 1929, 243–244. p.

⁸⁰ MOLNÁR 1929, 244. p.

⁸¹ MOLNÁR 1929, 245. p.

⁸² Vö: KISS BARNABÁS: *Polner Ödön* (1865–1961). In: Homoki-Nagy Mária (főszerk.) *Forum Acta Juridica et Politica*. X. évfolyam 1. sz. Szeged, 2020. 587–605. pp.

⁸³ POLNER ÖDÖN: *Az államélet néhány főbb kérdése*. MTA Budapest. 1935.

⁸⁴ Vö: POLNER 1935, 66–67. pp.

„Az állam összetételének és szervezetének vagyis *megalkotottságának* eme rendje az *állam alkotmánya* és ezért az állam eme rendjének a meghatározása az *alkotmánymeghatározás* vagy röviden *alkotmányozás*.”⁸⁵ Majd azt is külön hangsúlyozta, hogy *alkotmány alatt* helyesen, az *állam egész szervezetének* a rendjét kell érteni. Az ezt meghatározó jogszabályok alkotják az *alkotmányjogot*.

A II. világháború végéig terjedő időszakban összefoglaló jellegű közjogi művel jelentkező szerzők között *Bövényi József* (1902–1990) munkássága igényel figyelmet, aki a *legitimisták* táborát erősítette. Közjogi *tankönyvében*⁸⁶ *alaki alaptörvények és anyagi alaptörvények vagy sarkalatos törvények* között különböztetett.⁸⁷ Az előbbieket a magyar jogban ismeretlen „*minősített törvényhozás*” útján születtek, az utóbbiak pedig *tartalmuknál* fogva váltak „sarkalatossá”.

A magyar közjog időszerű kérdéseivel foglalkozó könyvében (1941)⁸⁸ szintén nem találkozhatunk eredeti fogalmi megközelítésekkel. Sokkal szembetűnőbb az „*ideologizáló*” törekvés, vagyis a *magyar történelmi alkotmány* „*egyedülálló nagyszerűségének*” a hirdetése. Az *alkotmány fogalmával* kapcsolatos álláspontja némi zavart tükröz, ami az Országos Vitézi Szék társadalmi bizottságában 1939. október 31-én tartott előadásában érhető tetten.⁸⁹ Többször találkozhatunk olyan meghatározásokkal az alkotmányjogi fogalmak körében, ami lényegében a *szűkebb értelemben vett* alkotmánynak felel meg. *Bövényi* szerint az alkotmány az *állami élet működési rendjét, az államhatalom gyakorlásának a módját rendezi*. „Meghatározza az erre jogosult szerveket, szabályozza azok hatáskörét, egymáshoz és az állampolgárokhoz való viszonyát, megállapítja működésük korlátait.”⁹⁰ Definícióját ezt követően a *tágabb értelemben vett* alkotmánynak nevezte – mindennapi szóhasználat szerint, ami nem szükségképpen feltételez „*alkotmányos uralmat*”. Ebben az értelemben szerinte alkotmánnyal rendelkezik tulajdonképpen az abszolút monarchia is. Ezt az alkotmányjogi abszurditást ugyanakkor a *modern államjogi felfogás* álláspontjával is kiegészíti, ami pedig az *anyagi értelemben vett alkotmány* típusához sorolható. Az „*alkotmányos állam*” fogalmához a mindennapi szóhasználat *Bövényi* szerint „nem csak az állami élet működési rendjének a meghatározását kívánja meg, hanem azt is, hogy az államhatalom gyakorlásában az *állampolgárok* is részesedjenek, „*egyéni és politikai szabadságuk* biztosítva legyen.”⁹¹

Bövényi szélsőségesen *túlértékelt* a *történelmi alkotmány erényeit*. A magyar alkotmány legfőbb jellemvonásának azt tartotta, hogy *fokról-fokra fejlődött* a kor követelményei szerint, anélkül, hogy e fejlődés folytonossága erőszakos úton megszakadt volna.⁹² Ezzel Magyarország alkotmánya a történelmi alkotmányok *legtípusabb* példája. Az *írott vagy charta alkotmányok* ezzel szemben „*forradalom vagy oktroj útján*” lépnek szerinte életbe, és sokszor nem függenek össze a korábbi fejlődéssel. A magyar alkotmány *egyedül állt a világon* *Bövényi* álláspontja alapján abban, hogy szívósan ragaszkodott a *jogfolytonossághoz*

⁸⁵ POLNER 1935, 67. p.

⁸⁶ BÖLÖNYI JÓZSEF: *Magyar közjog*. I. kötet. Budapest, 1842.

⁸⁷ BÖLÖNYI 1942, 46–48. pp.

⁸⁸ BÖLÖNYI JÓZSEF: *A magyar közjog időszerű kérdései*. I. kötet. (1926–1940) Budapest, 1941.

⁸⁹ BÖLÖNYI 1941, 55–69. pp.

⁹⁰ BÖLÖNYI 1941, 55–56. pp.

⁹¹ BÖLÖNYI 1941, 56. p.

⁹² BÖLÖNYI 1941, 57. p.

elvéhez. Szerinte még az *angol történelmi alkotmány* sem vezethető vissza „minden törés nélkül eredeti alapjára úgy, mint a magyar alkotmány.”⁹³ Az alkotmányjogi abszurdumokat leginkább azzal tetézte, hogy a jogfolytonosságot egészen a *vérszerződésig* vezette vissza. Böllöny úgy látta, hogy alkotmányunk gyakran *messze túlhaladta korát*. „Így már a *vérszerződésben* megtaláljuk a mai *modern alkotmányos élet alapelveit*: az államhatalom közhatalmi természetét s a nemzet tagjainak abban való részesedését.”⁹⁴

Nem maradt le a magyar alkotmány dicsőítésében *Egyed István (1886–1966)* sem, aki „*A mi alkotmányunk*” című könyvében (1943) nem ismertetni, hanem *jellemezni* kívánta az alkotmányt.⁹⁵ Már az előszóban leszögezte, hogy *nem joganyagot ad*, nem tételes rendelkezésekkel kíván foglalkozni, hanem az alkotmányban a *nemzet lelkét* keresi, a nemzeti jellemet vizsgálja. *Célja* kimutatni, hogy ez az alkotmány több tekintetben különálló történelmi fejlődés eredménye, a *magyar nemzeti lélek hatalmas alkotása*, a nemzeti kultúra értékes bizonyítéka, kimutatni, hogy a magyar alkotmány *különleges helyet* foglal el az alkotmányok rendszerében.⁹⁶ A szerző figyelmének központjába a *magyar alkotmány „örök érvényű elveit”*, a *jogfolytonosság* nagy szerepét és a *külföldi fejlődéstől való eltéréseket* helyezte.⁹⁷ Már a könyv céljaiból kiderülhet, hogy *Egyed* a művét – nem véletlenül – az *új magyar történelmi iskola* irányzatába helyezte. Az *alkotmány fogalmáról* vallott felfogása kísérteties hasonlóságot mutatott *Böllöny József*ével. „Az alkotmány a nemzet életformája, a magyar állam életének a rendje. Az alkotmány *szabályozza az állam szervezését*, az államhatalom gyakorlási módját, az *állampolgárok jogait és kötelességeit*.”⁹⁸ Rámutatott arra is, hogy míg az *írott (kartális) alkotmányok* csak *alkotóik* vagy egy *nemzedék* elgondolásait fejezik ki, úgy a *történelmi magyar alkotmány* a kontinentális államok alkotmányainál *„hívebben tükrözi a nemzeti jelleget*.”⁹⁹

Egyed munkájának legjellegzetesebb része a *„magyar alkotmány alapelveinek”* egy csokorba gyűjtése.¹⁰⁰ Ezek a következők:

1. a *történelmi jelleg*, a *jogszokás* jelentősége, és a *jogfolytonosság* alapelve;
2. a *közjogi szellem*;
3. az *erős nemzeti vonás*, amely azonban „figyelemmel volt a nemzetiségi igényekre”;
4. a *keresztény jelleg* „benső kapcsolat a keresztény egyházakkal”;
5. a *királysági államforma*, átruházott és korlátozott királyi hatalommal;
6. *alkotmányosság*, „azaz a nemzet önrendelkezése”
7. a *jogállamiság*, azaz az egyéni jogok és polgári szabadságok bírói védelme.

A szerző felsorolásából nyilvánvaló, hogy az alapelvek jelentős részének nem sok köze volt azok alkotmányjogi értelméhez, sokkal inkább egyfajta *ideológiai háttér*et kívántak biztosítani a nem túl korszerű és haladó magyar alkotmányjogi rendszer igazolására.

⁹³ BÖLLÖNY 1941, 63. p.

⁹⁴ BÖLLÖNY 1941, 58. p.

⁹⁵ EGYED ISTVÁN: *A mi alkotmányunk*. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1943.

⁹⁶ EGYED 1943, 5. p.

⁹⁷ EGYED 1943, 6. p.

⁹⁸ EGYED 1943, 36. p.

⁹⁹ EGYED 1943, 37. p.

¹⁰⁰ Vö: EGYED 1943, 39. p.

A II. világháború végéig terjedő korszakból az összefoglaló jellegű munkával jelentkező szerzők közül utolsóként Csekey István (1889–1963) kolozsvári egyetemi tanár 1943-ban kiadott könyvéből idézünk néhány gondolatot a magyar alkotmányról.¹⁰¹ Az *ideologizáló* alapállás a *közjogi – szakmai szabályok háttérbe szorítása*, már a könyv bevezetésének első mondatából nyilvánvaló: „A magyar alkotmány a Kárpát-medence népei életének jogi alaprendje.”¹⁰² Ezt követően a magyar történelmi jellegű alkotmány egyedülálló nagyszerűségének alátámasztására néhány jellemző vonást emelt ki a szerző, szembeállítva azokat az írott alkotmányokkal. Leírása szerint a magyar történelmi alkotmány szabályai korszakonként keletkezett törvényekbe és szokásjogi megállapodásokba lettek foglalva, ami ezeréves fokozatos fejlődés eredménye. Csekey az ilyen alkotmány egyik fő erősségének tartotta, hogy *nincs* minden részében *kodifikálva*. Ennek az alkotmánynak szerinte „*nem* is annyira a *szava*, mint inkább a *szelleme dönt*.”¹⁰³ Az írott alkotmányokat egységesen *merev alkotmányoknak* minősítette, noha tisztában volt azok elfogadásának és módosításának ma is ismert változataival, mint az alkotmányozó gyűlés, népszavazás, minősített többség vagy több egymást követő ülészak jóváhagyása. Ezekkel szemben a magyar alkotmány „*hajlékony*”, mert változtatása egyszerű törvényekkel történhetik. Ereje „*hogy nem mesterségesen keletkezett*, hanem a nemzeti kultúra legnagyobb és legkifejezőbb alkotása. „*Hű tükre a nemzet egyéniségének, lelki világának*.”¹⁰⁴

Csekey szerint az *igazi alkotmány lassan és szervesen fejlődik*, ezért tartotta fontosnak, hogy a magyar alkotmány történelmi vezérfonalként vonult végig a *jogfolytonosság elve*. Az írott alkotmányok a szerző szemében *puszta formaságok*, amelyek ha kell *jogi úton*, vagy ha nem lehetséges *forradalmi úton* illetve *államcsínnel* „*félretolhatók*”. Míg az „*alaptörvénybe merevített alkotmányok*” *mintaképek* szerint keletkeztek, addig a magyar alkotmány „*mind keletkezésében, mind szellemében és jellegében egészen magyar alkotmány*.”¹⁰⁵

Csekey István többféle megfogalmazásban, de még mindig a *tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány* definícióját vallotta sajátjának. „*Mivel az alkotmány az állam szervezete*, nyilvánvalóan alkotmány nélkül állam el sem képzelhető. Az abszolút monarchiának is van alkotmánya.”¹⁰⁶ Később az alkotmányjog fogalmáról szóló részben a szerző szerint az „*alkotmány az államnak az az alaprendje, amelyből minden más jog származtatható*. Az alkotmány látja el az államot *akaró és cselekvő szervekkel*.”¹⁰⁷ Ezt követően Csekey a *politika tudomány* fogalmát úgy összegezte, hogy e megközelítésből az alkotmány „*a legmagasabb rendű jogi szabályok*” foglalata. „*Az alkotmány csak az állami főszerveket és működésüket szabályozza*.”¹⁰⁸

Az alkotmány fogalmához hasonlóan – finoman szólva – nem egyértelmű Csekeynek a *polgárok egyéni és politikai szabadságáról* illetve az *alkotmányos államról* vallott álláspontja. Tisztában volt vele, hogy a XIX. század óta a „*modern alkotmányos állam*” nem képzelhető el az *állampolgárok részesedése* nélkül az *államhatalom működésében*,

¹⁰¹ CSEKEY ISTVÁN: *Magyarország alkotmánya*. Renaissance Könyvkiadó. Budapest, 1943.

¹⁰² CSEKEY 1943, 5. p.

¹⁰³ CSEKEY 1943, 10. p.

¹⁰⁴ CSEKEY 1943, 11. p.

¹⁰⁵ CSEKEY 1943, 12. p.

¹⁰⁶ CSEKEY 1943, 16. p.

¹⁰⁷ CSEKEY 1943, 30. p.

¹⁰⁸ CSEKEY, 1943, 31. p.

és az állampolgárok egyéni és politikai szabadságjogai biztosítása hiányában. „Az ilyen alkotmányosságnak (konstitucionalizmusnak) ellentéte az önkényuralom (abszolútizmus, diktatúra, parancsuralom).”¹⁰⁹ Ugyanakkor látványosan védelmébe vette a magyar alkotmány retrográd jellegét, amely „sikeresen ellenállt” a korszellemnek, vagyis a „gyökeretlen parlamentarizmus” és a „liberális demokrácia elfajulásának”.¹¹⁰ Ezt a „sikert” azzal támasztotta alá, hogy a magyar alkotmány nem ismerte el az egyének alapjogait, az úgynevezett alanyi közjogokat. Hasonlóan nem fogadta el Magyarország az általános, titkos választójogot, és az államhatalmi ágak merev elválasztását.¹¹¹

Csekey a parlamentarizmus és a liberális demokrácia válságának orvoslására megértéssel és szimpátiával írt tankönyvében a fasiszta és nemzeti szocialista rendszerekről is. Álláspontja szerint a liberális államnak az volt az egyik célja, hogy biztosítsa az egyén szabadságjogait. Korának szociális állama ezzel szemben elsődlegesnek a közösséget tekintette, mivel „az egyén a közösség szolgája”, és nincsenek többé az egyénnek megszerzett alapjogai. Csekey szerint a nemzeti szocializmus alkotmányfogalma közeledett a történelmi alkotmányokéhoz, mivel elvetette az alkotmánymódosítás nehezített módját.¹¹² A szerző a jövő boldogulás zálogát a „dicső múltban” vélte megtalálni. „Az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus megújította nemzeteknek nemzeti alapon való újjáéledése. Nem idegenből, hanem önmagukból termelték ki új állami és társadalmi életformáikat. Ami azonban náluk még csak kísérlet, azt mi már régen megvalósítottuk.”¹¹³ Mivel tehát a magyaroknak több évszázados jogintézményei vannak, nincs szükség arra, hogy idegenből vegye át azokat.

3. Alkotmányfogalmak a II. világháború utáni állam- illetve alkotmányjogi irodalomban

Még a világháború teljes befejezését megelőzően került napvilágra a Szegeden megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja, amely kimondta: „Az új magyar demokratikus rend megszilárdítására és betetőzésére össze kell hívni az alkotmányozó nemzetgyűlést.”¹¹⁴ A programot aláíró jobb és baloldali pártok elképzelésének megvalósulásához azonban nem kedveztek sem a bel-, sem a külpolitikai feltételek. Az elkövetkező bő egy évben alkotmányjogi kérdésekben csak ideiglenes, átmeneti intézkedések történtek. Nem voltak még meg egy radikális baloldali fordulat feltételei, a jobboldali pártok pedig nem kívánták a történelmi alkotmány gyökeres megreformálását. A két oldal között egyfajta kompromisszumot jelentett az alkotmányozás ügyében Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvénycikk elfogadása, amely korlátozott tartalma alapján is lényegében alkotmányos jellegű alaptörvénynek, ideiglenes alkotmánynak volt tekinthető. A törvény elfogadását Sulyok Dezső, a napirend előadója a Nemzetgyűlésben azzal indokolta, hogy kifelé dokumentálja az ország demokratikus elszánását, befelé pedig oldja a munkáspártok és polgári alapon álló többségi párt között meglévő természetes

¹⁰⁹ CSEKEY, 1943, 16. p.

¹¹⁰ CSEKEY 1943, 17. p.

¹¹¹ Vö: CSEKEY 1943, 17–19. pp.

¹¹² Vö: CSEKEY 1943, 15. p.

¹¹³ CSEKEY 1943, 20. p.

¹¹⁴ Délmagyarország, 1944. december 3-i száma.

bizalmatlanságot.¹¹⁵ Parragi György kiskazda képviselő a nemzetgyűlési vitában a törvény *preambulumban* rögzített *emberi jogok és szabadságok* kapcsán azt értékelte, hogy a „magyar történelemben *első ízben emeljük törvényerőre* az emberi jogokat. Ezzel az új magyar alkotmánynak voltaképpen alapkövét fektetjük le.”¹¹⁶

Radikális fordulatot vett az alkotmányozásról szóló elképzelések alakulása azzal, hogy a munkáspártok részéről 1947-től megkezdődött az *egypártrendszerű proletárdiktatúra* kialakításáért folyó harc. A *Magyar Dolgozók Pártja* az egyesítő kongresszuson a *program-nyilatkozatában* (1948. május 9.) megfogalmazta egy új népi demokratikus alkotmány szükségességét. Az 1949 májusában tartott első ún. népfrentválasztások után az Országgyűlés 1949 augusztus 18-án egyhangúlag fogadta el a kormány által benyújtott javaslatot, amelyet az 1949. évi XX. törvénnyel hirdettek ki augusztus 20-án. A *Magyar Népköztársaság Alkotmánya* a kihirdetéssel hatályba is lépett. Az új alkotmány *gyökerelesen szakított a történelmi alkotmány* minden elemével, és az 1936-os szovjet alkotmány példájára a *proletárdiktatúra vezérelveit* deklarálta. Az írott alkotmány elfogadásával az „ideologizáló” funkció a csúcára érkezett.

A szocialista alkotmány elfogadását követően 1951-ben jelent meg az *első egyetemi alkotmányjogi tankönyv*, és egyben a magyar jogi egyetemek első olyan tankönyve, „amely a népi demokratikus jogrendszerre épülve a marxizmus-leninizmus elméletének alapján átfogóan” tárgyalta egy jogág anyagát. A könyv „dolgozó népünk alaptörvényének: Magyar Népköztársaság Alkotmányának első rendszeres tudományos jellegű feldolgoása” – írta előszavában *Beér János* szerkesztő.¹¹⁷

Az alkotmányjogi tankönyvnek az alkotmány fogalmával kapcsolatos fejezete *Szabó Imre (1912–1991)* munkája volt. Írását – az egyes 1945 előtti közjogászokhoz hasonlóan – a „*legszélesebb értelemben*” és a „*szűkebb értelemben*” vett alkotmány szembeállításával kezdte. Az alkotmány *legszélesebb értelemben* szerinte „egy adott állam megszervezésének, felépítésének alapelveit és módját határozza meg. ... Az állam alkotmánya alatt ez esetben *állam szervezeti rendjét* kell érteni, tekintet nélkül arra, hogy külön alkotmánytörvényekben kifejeződik e.”¹¹⁸ Ez alapján tehát *minden államnak* van alkotmánya, állapította meg *Szabó Imre*. A definíciójából egyértelmű, hogy *átvette* a korábbi irodalomból az ún. *tágabb értelemben* vett alkotmány fogalmát. A *szűkebb értelemben* vett alkotmány fogalmát ugyanakkor az *anyagi értelemben* vett alkotmány megközelítésével, és a XIX. század második felétől jellemző „*alkotmányos állam*” követelményével kapcsolta össze. A „burzsoázia olyan államot követelt, amelyben az *állam szervezetére*, a burzsoáziának az *állam ügyeiben való részvételére*, a „*népképviseleti*” *parlamentre*, az *állampolgárok jogaira* vonatkozó tételek írott formában, alkotmányban nyernek biztosítást.”¹¹⁹

Szabó Imre ezt követően hosszú távra megalapozta a szocialista jogirodalom nézetrendszerét az alkotmányok *formális (alaki)* és *materiális (tartalmi) elemeinek* elkülönítésével, mivel ezek különböztetik meg azokat az állam többi törvényétől. Kiemelte, hogy a

¹¹⁵ Vö: BALOGH SÁNDOR (válogatás és bevezető): *Földet, köztársaságot, állami iskolát!* Viták a magyar parlamentben 1944–1948. Gondolat, Budapest, 1980. 150–151. pp.

¹¹⁶ BALOGH 1980, 243. p.

¹¹⁷ BEÉR JÁNOS (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. Tankönyvkiadó, Budapest. 1951.

¹¹⁸ BEÉR 1951, 22. p.

¹¹⁹ BEÉR 1951, 23. p

szocialista jogtudomány a *tartalmi elemekre*, vagyis lényegében az *állam osztálytartalmára* helyezi a hangsúlyt, és ezáltal fejezi ki a polgári alkotmányokkal fennálló különbségeket. A *formális értelemben vett alkotmányok külső jelek* alapján, vagyis az alkotmánytörvény meghozatalának és módosításának sajátos módja szerint különböztethetők meg a közönséges törvényektől. *Szabó* szerint az *alkotmány lényege*, annak *osztálytartalma*. „A marxizmus-leninizmus tanítása szerint az alkotmány azért *alaptörvény*, mert az állam *társadalmi berendezésének*, osztálytartalmának, *politikai szervezetének* s az *állampolgárok jogi helyzetének* a *leglényegesebb tételeit* szögezi le.”¹²⁰ Az alkotmány tehát nemcsak egy adott állam, hanem annak *jogrendszerének is alaptörvénye*. Ez az ideológia – a burzsoá és szocialista alkotmányok éles szembeállítására –, hosszú évtizedekre meghatározta az államjogi irodalom alapállását. Az egész korszakon át jellemzővé vált az *alkotmány tartalmának és formai elemeinek* a kiemelése.

A szocialista korszak második összefoglaló jellegű egyetemi tankönyve 1960-ban került kiadásra „*Magyar államjog*” címmel.¹²¹ Ebben a könyvben az alkotmány általános fogalmáról szóló részt *Beér János* (1905–1966), a kötet szerkesztője írta. *Beér* megfogalmazásai nem hoztak új, eredeti gondolatokat, sőt a rendszerezése ismérvei *teljes zavar* tükröztek az irodalom addigi eredményeihez képest. Különösen igaz ez a „*bővebb értelemben vett alkotmány*” definíciójára. „Alkotmánynak nevezünk tehát közelebről azoknak a *jogszabályoknak az összességét*, amelyek a *társadalom állami rendjére*, s ennek megfelelően a *közhatalmat gyakorló szervekre*, ezek létrehozásának módjára, jogkörükre, működésük alapelveire, valamint az állampolgári kötelekre és az *állampolgárok alapvető jogaira, kötelességére* vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket ölelik fel.”¹²² Ehhez a szerző még hozzátette, hogy ilyen értelemben „*minden államnak lehet alkotmánya*”, holt ez nyilván nem igaz. A zavart mindenekelőtt az okozza, vagy fokozza, hogy *Beér* ezt – a lábjegyzete szerint – *Jellinek* fogalmából merítette, aki pedig az ún. *anyagi értelemben vett alkotmány* atyja volt. A definícióban szereplő szabályozási tárgyak felsorolása ugyanakkor megegyezett a *Szabó Imre* előző könyvében szereplő listájával a *szocialista alkotmányok tartalmi elemeiről*. Ez persze nem lehetett véletlen, hiszen mindkettő a *szovjet államjogi könyvekből* származott. A különbség „pusztán” az volt, hogy *Szabó* „alaptörvényről” beszélt, míg *Beér* „jogszabályok összességét” említette. Ez utóbbi pedig nem az alkotmányok, hanem alkotmányjog mint *jogágazat* megfelelője. A *szűkebb értelemben vett* alkotmányt illetően a szerző szintén átvette *Szabó* álláspontját, aki ezt a fogalmat az „*alkotmányossággal*” azonosította, annak a már a száz évvel korábban kialakított tartalmával egyezően. Az *alkotmányos állam* tehát nem egyszerűen bármilyen alkotmánnyal rendelkező államot jelent, hanem kizárólag olyat, amely *befolyást* biztosít az *állampolgároknak az állami élet vitelére, a közügyek intézésébe*.¹²³

A rendszerváltást megelőző évtizedekből feltétlen kiemelést igényel a korszak kiemelkedő jogtudósa, *Kovács István* (1921–1990) akadémikus, szegedi egyetemi tanár állam illetve alkotmányjogi munkássága. *Kovács professzor* abból indult ki, hogy ha az *alkotmányokat* az egyes országok *jogrendszerének részeként* tekintjük, akkor adott a lehetőség egy

¹²⁰ BEÉR 1951, 24. p.

¹²¹ BEÉR – KOVÁCS – SZAMEL: *Magyar államjog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960

¹²² BEÉR – KOVÁCS – SZAMEL 1960. 26. p.

¹²³ Vö: BEÉR – KOVÁCS – SZAMEL 1960. 27. p.

általános alkotmányfogalom kidolgozására, amely összhangban van az alkotmány társadalmi szerepével. Az általa elfogadott definícióban arra törekedett, hogy az alkotmányoknak mind a *tartalmi*, mint pedig a *formai elemei* egyaránt megjelenjenek. „Az alkotmány az alkotmányjog kódexe, azaz egy adott ország alkotmányjogának legfontosabb szabályait rendszerezett formában összefoglaló törvény (esetleg több egymással összefüggő törvény, melyet a benne foglalt szabályok jelentősége, gyakorlati realitásuk különleges biztosítékai (ún. alkotmányos garanciák) az ország közönséges törvényei fölé emelnek.”¹²⁴

A szocializmus időszakában természetesen nem maradhatott el az alkotmányokkal kapcsolatban sem az *ideológiai alapállás* bemutatása. Ezek a kötelező feladatok a „szocialista alkotmányok tartalmi elemei” című fejezetekben öltöttek testet, úgy mint proletár diktatúra, a társadalmi tulajdon, a szocialista demokrácia elve stb.¹²⁵

A tankönyvi meghatározások mellett feltétlen idézést érdemel a korszakban méltatlanul háttérbe szorított sokoldalú demokratikus politikai gondolkodó és kiváló jogász, *Bibó István* (1911–1979) álláspontja az alkotmányokat illetően. „A nemzetközi államközösség bénultsága” (1972–1976) című tanulmányában az ún. *tartalmi és formai legalitás* feszültségének feloldására írt egy olyan módszerről az európai és újvilági kultúrában, amely a szabályok, parancsok rendeződését jelenti fontosság és időbeli érvényesség síkján.¹²⁶ Ennek értelmében a *közösségi rend bizonyos részénél* helye van a vitának, a szabályok módosításának. Bizonyos, rendszerint kisebb számú szabályt, viszont elvileg nem változtathatóknak, mindenki által tiszteletben tartandóknak, pártharcokon felül állónak kell tekinteni. „Az államokon belüli jogrendben ezeket a szabályokat szokták az *alkotmány vagy alaptörvények* neve alatt összefoglalni, bár politikai mellékszempont és jogászai tudálékosság az ún. alkotmányba *sok mindent beletesz*, mely nyugodtan változtatható és sok mindent *kihagy*, ami nagyon is igényli az állandóságot.”¹²⁷ Ebből az alapállásból kiindulva *Bibó* egy a *szabályozandó elvek és szabályozási tárgyak* körét felsoroló alkotmányfogalmat határozott meg. „Az igazi, lényeges *alkotmányos szabályok*, alaptörvények azok, melyek az alapvető elvek megvalósításának, konkretizálásának, a *jogszabályok alkotásának* módját és eljárásait, a *közügyekben való tanácskozást*, a *közfunkciók* betöltését, a *kormányzás hatáskörét és korlátait*, a *közösségi rend társadalomgazdasági* alapintézményeit megszabják, s ezáltal közvetítik az alapvető rendező elvek igazoló hatását az egész szóban lévő közösségi rend, hatalmi szervezet, jogrend számára.”¹²⁸

A *rendszerváltozáskor*, 1989-ben nem került sor új alkotmány elfogadására Magyarországon, hanem a szocialista alkotmány átfogó tartalmi revíziójával lépett hatályba a „*Magyar Köztársaság Alkotmánya*”. Az Alkotmány köztudottan politikai kompromisszum eredményeképpen jött létre, és a viták során *nem merült fel az „alkotmány” elnevezés elvetése*. Az ezt követő *alkotmányozási kísérletek* során nem került napirendre ez a kérdés.

A Köztársasági Alkotmány hatálya alatt kiadott tankönyvek alkotmányfogalmai közül kiemelést érdemel *Takács Imre* (1926–2001) álláspontja, aki *többféle megközelítésben* adott definíciókat.¹²⁹ Az *alkotmány közkeletű fogalma* a szerző szerint *különleges törvényt*

¹²⁴ KOVÁCS 1990, 240–241. p.

¹²⁵ Vö: KOVÁCS 1980, 12–13. pp.

¹²⁶ Vö: BIBÓ ISTVÁN: *Különbség*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 1990. 192. p.

¹²⁷ BIBÓ 1990, 192. p.

¹²⁸ Bibó 1990, 193. p.

¹²⁹ L. ezeket: KUKORELLI ISTVÁN (szerk.): *Alkotmánytan I.* Osiris Kiadók Budapest, 2007. 21–23. pp.

jelent, olyan *alaptörvényt*, amelyben az *állam önmagát korlátozva* biztosítja polgárai számára az *alapvető jogokat*, megszabja a *hatalom gyakorlásának törvényes keretét és szervezetét*. Az *alkotmány politikai megközelítésben* – az előzővel szinkronban – a *társadalom és a közhatalom* viszonyát fejezi ki, megállapítja a hatalom korlátait s ennek a viszonynak a másik oldalán az állampolgárok szabadságjogait. (Alapvető igény, hogy az alkotmány ne csak deklarálja a jogokat, hanem biztosítson *garanciákat* is azok érvényesítéséhez.)

Takács Imre ezt követően az *alkotmányfogalom egy sajátos kettős értelmezését* adta, amely gyökeresen eltért a tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány addig ismert megközelítéseitől. Álláspontja szerint *szűkebben az alkotmányt, mint alaptörvényt* értik rajta, másfelől *tágabban pedig az alkotmányosságot*, azaz a jogilag szabályozott és *korlátozott államhatalom* követelményét. A *szűkebb* értelemben vett alkotmányt később a fogalom *jogi megközelítésének* hívta. Ez azt takarja, hogy az alkotmány a *legmagasabb szintű jogszabály*, a törvények törvénye, a jogforrási rendszerben elfoglalt helyét tekintve *alaptörvény*. Világos tehát, hogy *nem a norma elnevezése*, hanem *jogforrási helye és tartalma* alapján beszélt „alaptörvényről”.

Még több kérdés merülhet fel azonban a *Takács Imre* által *tágabb értelemben vett alkotmánynak* nevezett definícióval kapcsolatban. Először is nem érthető az „*alkotmány*” fogalmának és az „*alkotmányosság*” követelményének az azonosítása. Amit az alkotmányosságról írt, az pedig nem más, mint a *jogállamiság*, vagyis az *alkotmányosság egyik követelményének* a summázata. (A tankönyvben később maga is ebben a felfogásban írt a kérdéstről.)¹³⁰ *Harmadsorban* az állapítható meg, hogy a tágabb értelemben vett alkotmányról leírtak a *XIX. század végi közjogi szerzők* álláspontját tükrözik, csak ők éppen a „*szűkebb értelemben*” vett alkotmányt értették alatta.

Figyelemre méltó végül *Takács Imre* kísérlete a *demokratikus alkotmány* definiálására. Az „*alkotmány széles körű társadalmi megegyezést kifejező alaptörvény*” – írta a szerző. Ezt követően ennek *tartalmi összetevőit* illetően gyakorlatilag *taxatív* listát állított fel az alkotmány *szabályozási tárgyairól*.¹³¹

4. 2011 – Alkotmány helyett Alaptörvény

A 2010-es választásokat követően a kormányzat felhatalmazottnak nyilvánította magát egy új alkotmány elfogadására. Az Országgyűlés 2010 júniusában *Alkotmány-előkészítő Eseti Bizottságot* állított fel az új alkotmány kidolgozására, amely 2011 márciusában befejezte a munkáját. Az Országgyűlés elé azonban március 14-én már „*Alaptörvény*” elnevezéssel került javaslat a kormánypárti képviselők aláírásával. Az új Alaptörvényt az Országgyűlés 2011. április 18-án el is fogadta.

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy *mi indokolta az Alaptörvény elnevezés használatát*, nem igen találhatunk valóban nyomós szakmai érveket. Európában egyedül a *Német Szövetségi Köztársaságnak* volt már 1949-től „*alaptörvénye*”. Ezt a meghatározást azért választották, mert a bonni alkotmányt eredetileg „*átmeneti időre*” szánták. A szabályozás azt a célt szolgálta, hogy az *egységes német állam alkotmánya* elfogadásáig legyen az

¹³⁰ KUKORELLI 2007, 29–30. pp.

¹³¹ KUKORELLI 2007, 29. p.

állam alaptörvénye. A német irodalom rámutatott arra, hogy az „alaptörvény” fogalma régebben különösen fontos, tartós szabályozást jelentett, de ezt az elnevezést az alkotmányozók aktuálisan az átmeneti jogalkotásra használták.¹³²

Az „alaptörvény” név használata mellett indokként az a leggyakrabban felhozott érv, hogy a történelmi alkotmányra való hivatkozás is megjelenik az alaptörvény elnevezésében. „Álláspontunk szerint azzal, hogy az alkotmányozók az Alaptörvény elnevezés mellett döntöttek egyrészt kifejezése kívánták juttatni közvetett formában a *történelmi alkotmány vívmányainak* jelentőségét.”¹³³ „A magyar közjogi hagyományok nem ronthatják le az Alaptörvény rendelkezéseit, hanem segítséget adnak az értelmezéshez. Az alaptörvény elnevezés pontosan azt fejezi ki, hogy *történelmi alkotmány értelmezési keretként* megmarad.”¹³⁴ Az álláspont hirdetői arra nem adtak választ azonban, hogy miért ne lehetne a történelmi alkotmány vívmányaira hivatkozni és a magyar közjogi hagyományokra támaszkodni akkor, ha alkotmánynak hívnák az alkotmányt? *A történelmi alkotmány* ugyanis nem azonos az *alkotmány*, mint intézmény fogalmával, hanem annak egyik – kivételes – típusa, megjelenési formája, amely az *iratlan alkotmányok* leírására született az írott alkotmányok ellentétpárjaként.

Megjelent további érveként az alaptörvény elnevezés indoklásaképpen egy olyan álláspont is *Szájer József* részéről, ami az „alaptörvény” és az „alkotmány” fogalmának sajátos elhatárolásán alapult. Véleménye szerint az *alkotmány* fogalma jóval *szélesebb az alaptörvényénél*. Az kétségtelenül igaz, hogy az *alaptörvény* – jelenlegi formájában – egy egységes dokumentum, de az alkotmány definíciója már erősen vitatható. „Az *alkotmány szélesebb értelemben* fogalmazza meg egy ország jogrendjének különböző szabályait, amelybe nemcsak a tételes jogágak, hanem az értelmezési elvek és maga a jogi hagyomány is benne foglaltatik. ... Az *alkotmány magában foglalja* a sarkalatos törvényeket, a történelmi alkotmányt, a „hagyomány különböző elveit, az értelmezési elveket.”¹³⁵ Az alkotmány fogalma valóban igen szélesre sikerült. Az első mondatban valójában a *jogrendszerről*, a másodikban pedig az *alkotmányjogról* lehet szó. Arról már nem is beszélve, hogy miként értelmezhetők jogforrási szempontból a „hagyomány különböző elvei.”

A *Szájer József*vel készített interjúban végülis eljuthatunk a névválasztás „igazi” okához. Nem akartak visszaélni az alkotmány szó történelmi fogalmával, amivel az *1949. évi XX. törvény visszaélt és „bitorolta” az alkotmány nevet*.¹³⁶ Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a döntés tisztán *politikai – ideológiai alapon* történt, ezzel kívántak elhatárolódni a korábbi rendszer állami – jogi berendezkedésétől. Az már más kérdés ha minden állam elvetné az „alkotmány” nevet, amely utólag elhatárolódik valamely történelmi korszakától, akkor valószínűleg nem sok államnak lenne alkotmánynak nyilvánított alaptörvénye.

¹³² Vö: KOVÁCS ISTVÁN (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai*. KJK, Budapest, 1988. 309. p.

¹³³ TRÓCSÁNYI – SCHANDA – CSINK (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba*. HVG-ORAC. Budapest, 2019. 60. p.

¹³⁴ ABLONCZY BALINT: *Az alkotmány nyomában*. Elektromédia Kft. 2011. 26. p.

¹³⁵ ABLONCZY 2011, 39. p.

¹³⁶ Vö: ABLONCZY 2011, 39. p.

BARNABÁS KISS

THE DEFINITION OF CONSTITUTION AND FUNDAMENTAL
LAW AND THEIR RELATION IN THE HISTORY OF HUNGARIAN
PUBLIC LAW

(Summary)

The present article aims to introduce the different types of definitions of the terms constitution and fundamental law according to the standpoint of the most significant authors and works of the Hungarian public law's state law and constitutional law history.

The „historical constitution” of Hungary was replaced by the „Constitution” in 1949 and by the „Fundamental Law” in 2012. In social sciences, including legal sciences, it is a very common phenomenon that the abovementioned terms serve as a theoretical foundation for a political ideology, regardless of their professional meaning. Such an „ideology-making” approach can be witnessed in the field of the definitions of constitution.

The present article introduces, since the second half of the XIXth century, how such an ideology-making approach influenced the standpoint of the given era's authors regarding the application of the different definitions of constitution.

NAGY ZSOLT*

A Kritikai Jogi Tanulmányok, mint jogszociológiai mozgalom és intellektuális következményei

Ha lehet ilyen mondani, akkor a Kritikai Jogi Tanulmányok (*Critical Legal Studies*, röviden CLS, *kriték*), mint jogelméleti vállalkozás szociológiai perspektívái talán a leginkább kortárs szellemi irányvonalnak tekinthető. Az elnevezés egy kissé szokatlannak tűnik, egyrészt, hogy önmagát sem definiálja egzakt módon, másrészt pedig a „tanulmányok” kifejezés, illetve annak többes száma. Pedig a megfejtés – mindkét előző felvetéssel összefüggésben - viszonylag egyszerű: sokféle irányvonalról beszélhetünk, melyek nem törekednek kizárólagosságra, ezért nem használható a „tan” vagy „tanok” vagy valamilyen ideológiát megtestesítő „-izmus” kifejezés, a többes szám oka éppen az előbbieken rejlik, miszerint tanulmányok, kutatások megjelenéséről, explikálásáról van szó. *Differencia specifikája* a kritikai vonal, nevezetesen a különféle irányvonalaktól eltérően, amelyek a meglévő rendszer keretei között fejtik ki nézeteiket, hogy a fennálló jogrendszer többé-kevésbé egészében kritika alá vonja; *genus proximuma* pedig, hogy – akár általánosságban, akár partikularitásában, de a szellemi irányban a kriték célja valami módon a liberális, demokratikus társadalom jogi doktrínáinak demisztifikálása, továbbá legitimitásának megkérdőjelezése jelenik meg. Sokan a mozgalmat egyszerű marxista, neo-marxista intellektuális halmazként aposztrofálják, ám a kérdés ennél komplikáltabb, noha tényként kezelhető, hogy a mozgalom bizonyos szegmensei valóban tartalmazznak marxi ihletésű gondolkodást, illetve *meglehetősen* sokféle kutatásukban jelennek meg neo-marxista gondolatok. Azonban annyiféle irányzat, mozgalmi szegmens létezik, amit nehéz lenne nemhogy rendszerezni, de akár tökéletesen feltérképezni. Visszatérve az elméleti gyökerekhez, a mozgalom elsősorban a magánjog (elsősorban a szerződések joga) szociológiai vizsgálatából eredeztethető, ahol szociológiai módszertant használva egyértelműen kimutatták a kötelmi doktrínákba involvált ellentmondásokat. Azonban a magánjogi viták áttértek más jogágakra, majd a társadalmi problémák egyre szélesebb körére, s a jogelvi vagy ideológiai problémák megjelentek, mint társadalmi kérdések, vagy éppen általánosságban a humaniorákat érintő problémák diszkussziójában, mi több a hatalom és autoritás problematikájában, továbbá így az elnyomás, a kisebbségek, kisebbségi tudatosság, de akár a feminizmus szellemi körében is.

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet

I. A Kritikai Jogi Tanulmányok genus proximuma

Nem minden történeti előzmény nélkül, az utóbbi három évtizedben a jogtudományra (s ebbe nemcsak a jogszociológia, jogelmélet értendő, hanem a tételes jogtudományok is) világszerte talán legnagyobb intellektuális befolyás gyakorolt a Kritikai Jogi Tanulmányok mozgalma. Egyesek közvetlenül a jogi realista mozgalomból eredeztetik, ami nem alaptalan, s egyvalamiben tényleg meg is egyeznek: a jog és a politika elválaszthatatlan egymástól.¹ (A politika befolyást gyakorol a jogalkotásra, de a jogalkalmazásra is, s ebben mindkét mozgalom egyezik, továbbá mindkét intellektuális vállalkozás ellentétben áll a liberális doktrínával, ami szerint a két szféra hermetikusan szeparált egymástól.) A Kritikai Jogi Tanulmányok történetéhez tartozik, hogy első tudományos konferenciájukat *Wisconsin* államban *Madisonban* 1977-ben tartották. Nem is feltétlenül volt. „A kritikai szemlélet” a konferencia előkészítésekor is fókuszpontban, ám az akadémiai szféra résztvevő tagjainak többsége egyértelműen a liberális jogi doktrínák kritikáját fogalmazta meg; miszerint a jogelvek, s vele együtt az azokat használó társadalom tagjainak szabadsága csak látszólag mentes a politikai interferenciától, s valójában tele van ellenmondásokkal és inkonzisztenciával. A gondolatmenetet (már a konferencián) kiterjesztve megállapították, hogy már a XVII. századtól eredeztethető liberális gazdasági és jogi elvek csupán mítoszok a társadalom valóságához képest.² Ugyan ezt akkor elsősorban az Egyesült Államok, Kanada és Anglia jogrendszerére vetítették, de az előadott posztulátumok meglehetősen globális jellegűeknek mutatkoztak/nak. S a konferencia, illetve az azt követő akadémiai diskurzusok konklúziójaként kimondható, hogy - a formálódó intellektuális közösség szerint - az elvekben meghatározott szabadság, csak akkor valósulhat meg, ha a meglévő szociális, politikai és gazdasági intézmények is transzformálódnak. De igazából lehet találni néhány, a fentiekén túl, olyan konkrétabb pontokat, amelyek a kritikai tanulmányok szemében elsődleges fontossággal bírnak.

1. A jog bizonytalanságának problémája. A kritikai mozgalom eleve tagadja, hogy a jog szabályok koherens rendszere, logikailag kikezdzhetetlen szisztéma lenne. Egyáltalán nem egy strukturált „építmény”, mely mintegy eleve elrendeltetett fix választ tudna adni, minden jogi esetre vagy szituációra. Az az „álom”, hogy a jog mindig minden esetre logikus és az egyetlen korrekt választ adná eleve elképzelhetetlen; esetleg a válaszok indoklásainak képviselhetőségének fokozatai igazolhatják a döntések helyességét.

2. A jog antiformalizmusának kérdése. A kritikai tanulmányok már régen leszámoltak azzal a posztulátummal, hogy létezik egy formális, logikus, neutrális jogi érvelési módszer, mert mondjuk, amikor a bíróságok jogi logikájukat használják, egyáltalán nem mentesek az ideológiai vagy politikai meggyőződéstől. Ahogy *Mark Tushnet* fogalmazott: „ami a politikai, intellektuális vagy személyes kérdéseket illeti, csupán elegendő válasz-

¹ MARK VICTOR TUSHNET: *Critical Legal Studies: An Introduction to its Origins and Underpinning*. 36. Journal of Legal Education. 505–517. 1986: 505. p.

² ANDREW ALTMAN: *Critical Legal Studies: A Liberal Origin*. Princeton University Press. Princeton. New Jersey. 1990.

tani egy doktrínát, ami alátámasztja a társadalom egyik vagy másik szegmensének érdekét”.³ S ennek alapján kijelenthető, hogy szerintük a jog és a politika egyáltalán nem elválasztható, s a liberális szeparációs doktrína semmiképpen sem felel meg a valóságnak. A liberális jogállam és az annak megfelelő politikaelmélet is a jog formalizmusához köthető, ezért miután a politika és a jog elválaszthatatlan „elegyet” képeznek, a jogi antiformalizmus egyértelművé válik.

3. *Az jog ellentmondásossága.* A kritikai tanulmányok szerint a liberális jogállam jogrendje olyan különféle inkoherens jogszabályoknak a gyűjteménye, melyek olyan társadalmi szemléleteket és társadalmi relációkat hordoznak, amik egymással is versengésben állnak, ezzel együtt ellenmondásokkal terheltek. (Példaként szolgálhat, hogy elvileg egy szerződés két vagy több fél privát megegyezéseként jön létre. Mégis ha a felek egy szerződést a szolgáltatás, ellenszolgáltatás feltűnő aránytalanságával kötötték vagy uzorás szerződés jött létre, a bíróság azt a törvény alapján érvénytelennek fogja kimondani.) Vagyis jogszociológiai szempontból a szerződések elveszíthetik magánjogi jellegüket, amint a bíróság beavatkozik a felek akaratába. Így pedig fel lehet tenni a kérdést: a szerződés két individuum privát ügye vagy az egész közösséget érintő kérdés? Egyik sem? Mindkettő? Bár-hogy is hangozzék a válasz és annak alátámasztására szolgáló logikai érvelés, azok mindenképpen ellenmondások maradnak: „a jogtudomány világán belül bármelyik elvi pozíció megcáfolható, aminek eredménye nyilvánvalóan az ellenmondásosság”.⁴

4. *A jog marginalitása.* Még abban az esetben is, ha egy adott társadalomban tökéletes megegyezés lenne a jogállami doktrínákat illetően, akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni, a döntéseket meghatározó/befolyásoló jogon kívüli interperszonális tényezőket. Az emberi viszonyok komplexitása, azok sokoldalúsága és fontossága eleve kizárja azt, hogy kizárólag jogi tényeken alapuló döntések születhessenek; ennek sok esetben következménye, hogy nagy mennyiségű és komoly relevanciával bíró jogon kívüli faktorokat kell a döntéshozónak figyelembe vennie.⁵ Ezért sokszor a jog a társadalmi konfliktusok feloldásában csupán marginális szerepet játszik. S a jog marginális szerepét átgondolva, mely intézmény épphogy „megérinti a társadalmi konfliktusokat”, ráadásul határozatlan, ellentmondásos, és korántsem formális *David Trubek* szavai szerint „semmi más, mint zavaros, bizonytalan, normatív előírások forrása. A jog, amelyet a valóság leképezéseként kölcsönöztünk, megmaradt árnyéknak”.⁶

³ MARK VICTOR TUSHNET: *Post-Realism Legal Scholarship*. 6. Wisconsin Law Review. 1383–1401. 1980. 1388. p.

⁴ ALAN DAVID FREEMAN: *Truth and Mystification in Legal Scholarship*. 90. Yale Law Review. 1229–1237. 1981. 1233. p.

⁵ Erre bővebben lásd: BENCZE MÁTYÁS – VINNAI EDINA (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2012.

⁶ DAVID TRUBEK: *Where the Action is: Critical Legal Studies and Empiricism*. 36. Stanford Law Review. 575–622. 1984: 578–579. pp. A platóni ideák alapján való gondolkodásmód explikálása, miszerint a valóság árnyéka lehet a valóság ideája, viszont jelen esetben már az ártérmezett valóság árnyának új kivetítését tapasztalhatjuk. Vagyis minél többször másolunk valamit, az eredetihez képest az új konstrukció már rekonstrukció vagy akár dekonstrukció.

5. *Jog és ideológia* összefüggésében a kritikai akadémiai szféra nézete szerint a társadalmi ideológiát a jogi doktrínák „tartják életben”. Az ideológiák alapot jelentenek számunkra, amelyek premisszákat, mi több egy világlátást is biztosítanak, miként kell egy társadalmat megszervezni, továbbá milyen társadalmi relációk szükségesek, hasznosak vagy lehetségesek, illetve milyenek nem. Ezen belül a jogrendszer ideológiája közvetlenül informálja a társadalom tagjait azokról az elvárásokról, amelyek világlátásuk minőségét meghatározzák. S ez a minőség (jelenleg a liberális jogelvek) a kapitalista társadalom integráns részét képezi: a szabad piac és vele együtt a jogi szabadság garantálja a társadalmi egyenlőtlenség, a hatalmi túlsúly, hierarchikus látásmód, társadalmi megkülönböztetések természetszerűségét: a tőkés társadalmat legitimálja a liberális jogi doktrína, a kapitalista társadalom pedig „cserébe” legitimálja a jogelveket.

A fentiekből következően számukra felvetődik a kérdés: lehet-e ezen változtatni, és ha lehet, akkor hogyan? A társadalmi világlátást, a szemléletet szükséges megváltoztatni, még hozzá akképpen, hogy az egyén és a társadalom az adott intézményes keretek között emancipált viszonyban álljanak egymással. Azonban a társadalmi szemlélet változása nagyon komoly feladat, és nagyon nehéz kérdés, hiszen minden tapasztalati tényt a kontextuális társadalmi realitásra vetítjük, illetve annak keretei között interpretáljuk. S itt általánosságban tényleg kapcsolódnak a marxista nézetekhez, miszerint a társadalmi tudat „hamis” ábrándokkal terhes, „egy beágyazott misztikus, hamis ábránd, amit a liberális szemlélet magában hordoz”.⁷ Vagyis *a jelenleg is regnáló társadalmi attitűd többnyire hazug premisszákon alapul és ez oly mélyen beágyazott a kollektív tudatban, hogy igazán fel sem ismerhető, mivel kívül van a társadalom felismerhető tudati tényezőin.*

6. *A fennálló jogrendszer tagadásának problematikája.* Az előbbiekből is látható, hogy a *kritik* mind a társadalmi tudatban, mind pedig a jogi intellektuális halmazban látják a „tévutakat”, ezért, hogy egy helyes utat (*Right of Way*) megtaláljanak, a korábbi társadalmi és jogi eszméket fel kell számolni, s mindehhez – álláspontjuk szerint – két feltétel szükséges. Ad1. A *misztifikáció* megszüntetése: „levetni a jogi eljárásokról a vakolatot, hogy a politikai döntések láthatóvá váljanak”.⁸ Ad2. A *delegitimáció* elérése, ami – a jog esetében - meg tudná szüntetni a lehetséges jövő konkrét döntéseit, és mindezt a társadalmi tudatban egy absztraktabb igazságossági szinten képes lenne realizálni.⁹ A CLS teoretikusai szerint, ha a liberális elveket „lemeztelenítjük”, nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a premisszák nem feltétlenül a mindennapi élet eseményeinek „szülőttei”, így megváltozna a társadalom önmagához, annak tagjainak pedig egymáshoz való viszonya. Másképpen mondva: napjaink jogi doktrínáinak ideája és a mindennapi élet praktikuma között mély szakadék, hatalmas ellenmondás van.¹⁰ Ha mondjuk, a közjog oldaláról tekintjük a demokrácia alapelveinek tekinthető, hogy a többség döntése (akár közvetlen,

⁷ ALAN DAVID FREEMAN i.m. 1230–1231. pp.

⁸ JOHN HENRY SCHLEGEL: *Notes Toward an Intimate, Opinionated, and Affectionate History of the Conference on Critical Legal Studies*. 36. Stanford Law Review. 391–411. 1984: 401. p.

⁹ ALAN DAVID FREEMAN i.m. 1230–1231. pp.

¹⁰ Ez persze nem jelent egyféle „jogi terrorizmust”, mivel a kritik más premisszákat és logikai formulákat javasolnak a valóság – főleg a hétköznapi életnek megfelelő – tényleges feltérképezéséhez, az annak megfelelő szabályok megalkotásának és alkalmazásának feltételeihez. ALAN DAVID FREEMAN i.m.

akár reprezentatív módon) szolgáltatja a jogszabályok alapját, *de jure* minden választópolgárnak van szavazati joga. Ugyanakkor ez a realitásban csak a társadalom bizonyos szegmenseinek a döntése, és más rétegek (például szegénységben élők, kisebbségek, stb.) sokkal kevesebb hatást tudnak kifejteni, vagyis *de facto* a demokratikus alapelvek nem veszik figyelembe a társadalom minden aspektusát. Ráadásul – például *Freeman* szerint – a jog elvárása, hogy „minek kellene lennie”, ellentmond a realitásnak, hogy „mi van”, aminek a legfontosabb következménye, hogy a társadalomban lévő ellentmondások rejtve maradhatnak, és felruházza az emberek közösségét azzal a szemlélettel, hogy a „világ relatíve fair és igazságos”, s az igazság ígérete egyúttal meg is akadályozza a szociális, politikai vagy gazdasági intézmények megváltoztatását, illetve annak igényét. Mert a valóságban, a társadalomban az egyenlőség helyett a megkülönböztetés dominál, annak minden válfajával, mint hierarchia, különbségtétel nem feltétlenül, rassz vagy éppen osztály szerint.

7. *A módszertan eklektikussága.* Amennyiben a Kritikai Jogi Tanulmányok módszertani kérdéseit szofisztikátabban át akarjuk tekinteni, egy sarkalatosnak tűnő kijelentéssel lehet a folyamatot kezdeni, mely *Debra Livingston*-tól ered: „a kriteknek nincs egy meghatározható metodológiai megközelítése”.¹¹ Bár azt is hangsúlyozza, hogy az előbbieket ellenére, különféle diszciplínák variábilis metodológiáját forrásként használják, de mik is azok a tudományterületek, amelyek konvencionális módszertanai - többségében legalábbis - megtalálhatóak. Elsőként említhető a *társadalomelméletek módszertana*, ami egyértelműen a szociológiából deriválható, s ebben megtalálható természetesen a *marxi, neo-marxi* perspektíva, a konfliktusteóriák, a *weberi* álláspont vagy a strukturális funkcionalizmus. Mindezekből azokat a részleteket emelték ki, amelyek hasznosak lehetnek számunkra, hogy feltárják az emberi viszonyokat, illetve a mögöttük álló jogi doktrínákat, s intellektuális táptalajul szolgálnak a tőkés társadalom elnyomó rendszerének felismerésében és esetleges megváltoztatásában.¹² Másodsorban - noha furcsán hangozhat – a *kritikai szemlélet* szintén metodológiájuk szerves részét alkotja, mintegy át- és áthatja, amely többek között, de talán leginkább kimutathatóan a Frankfurti Iskolához köthető, amely intellektuális közösségben olyan nevek találhatók, mint *Herbert Marcuse, Erich Fromm, Max Horkheimer* vagy *Jürgen Habermas*. Az iskolára jellemző volt a *Georg Hegeltől* eredeztethető negatív dialektikus gondolatmenet. Ez *Herbert Marcuse* jellemzése szerint egy folyamat, ami során „akkor jutunk el a tények igazi jelentéséhez, amikor az ellentmondásokon keresztül elutasítjuk azokat a tényeket, amelyek igazságként vannak számunkra prezentálva”.¹³ Végül pedig többnyire közös jellemzőként említhető, a szövegmagyarázat, a szövegek értelmezése, általában az *interpretáció szerepének* és a *narráció fontosságának* kiemelése. A jog esetében ez a

¹¹ DEBRA LIVINGSON: *Round and Round the Brumby Bush: From Legal Realism, to Critical Legal Scholarship*. 95. Harvard Law Review. 1669–1690. 1982: 1669. p.

¹² JAVIER A. TREVINO: *The Sociology of Law. Classical and Contemporary Perspectives*. Transaction Publishers. New Brunswick (U.S.A.) London (U.K.) 2008. 195. p.

¹³ HERBERT MARCUSE: *Ész és forradalom*. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat. Budapest, 1982. 26–27. pp. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése: Hegel filozófiájának alapjai, a társadalomelmélet keletkezése, a marxi elidegenedés és a munka problémájának kérdése, illetve a pozitívizmus. Például a liberális jogelvek alapjául szolgál az a premissza, hogy mindenki a saját jólétét és boldogulását keresse, ugyanakkor él az a kulturális érték is, miszerint az egyéneknek gondolni kell mások, a közösség jólétére (ezáltal saját jólétére) is; ez pedig ellentmondás, ami segíthet megérteni a liberális jogállamot, továbbá azt a társadalmi kontextust, amiben elveik elterjedtek.

jogi szövegek (írott szavak) explikálása és a hozzá kapcsolódó „történetek” (a retorika) együtt mutathatják meg a jogelvek, jogkonceptiók és elméletek igazi valóját. S ebben az intellektuális elképzelésben sokat merítettek a dekonstrukcionalizmusból: a szöveg és a történet színopszisa hozzásegíthet a szöveg felületén való áthatolásához, megmutatva a márkánsan ki nem nyilvánított, rejtett jelentések sokaságát is. S amennyiben a két vizsgálandó részre – mint szövegre és történetre - osztott mű (legyen az irodalmi, jogi, teológiai, etc.) kettősségének jelentése elválik egymástól, dekonstruálva lesz, hiszen azok struktúrája és logikája megkérdőjelezhetővé válik. Az említett tudományos irány a CLS számára természetesen a jogi doktrínakon belüli narratív inkonzisztenciának, a szövegek és az elvek ellentmondásosságának kimutatására vált leginkább hasznossá.

S ha „levernék a vakolatot” a liberális doktrínákról, delegitimálnák azokat, a társadalom meglátná, talán meg is találná önmagát, és végre transzparens lenne a „körülöttünk lévő valódi világ”; ha pedig a közösségek látják mindezt, akkor lehet csak igazán az elnyomó társadalmi rendszer transzformációjáról beszélni. S érdekességképpen említhető, hogy egy magánjogi elvekből is levezethető egy komplex társadalmi realizmus, vagy annak egyféle nézete.

II. A Kritikai Jogi Tanulmányok ikonja: Duncan Kennedy

1. A szabályok és sztenderdek kérdése

Duncan Kennedy a Harvard Egyetem jogászprofesszora 1976-ban publikálta „A magánjogi igazságszolgáltatás formája és lényege” címmel a mai napig is a Kritikai Tanulmányok magját szolgáltató munkáját.¹⁴ A műben *Kennedy* „ecseteli” a lingvisztikai stílus és a retorikai mód kettősségének kimutatásával a jogelvek szintjén megjelenő etikátlan kettősséget: az individualizmust és az altruizmust. Elsősorban esteken keresztül mutatja meg, hogy a különféle értelmezési módszerek mellett a magánjoghoz tartozó tényleges, faktikus kérdések hogyan válnak szabályok és sztenderdek kettősségévé, és az altruizmus a standardokat, az individualizmus pedig a szabályokat favorizálja az értelmezési keretek között. S ez egyáltalán nem egy irodalmi, retorikai, kognitív összeesküvés, hanem egyszerűen csak egy teljesen más társadalomfilozófiai problémakörből kiindult, mégis egységes textura alapján történő, különböző világlátási, szemléletbeli összeütközések eredőjeként definiálható jogfilozófiai és jogszociológiai probléma. A kétféle attitűd pedig nála a jó és rossz utópikus ellentétes víziója, a jó és a rossz megtestesülése pedig a *individualizmus* és az *altruizmus* antagonisztikus ellentétként való felvázolásának párhuzamaként jelenik meg.

Duncan Kennedy (1942-) a Harvard Jogi Karának (*Harvard Law School*) a jogtudomány professzora, a Kritikai Jogi Tanulmányok, tudományos mozgalom alapító tagja. 1964-től a Nemzeti Hallgatói Önkormányzat ellenőrzését végezte, majd később a Yale Jogi Karán

¹⁴ DUNCAN KENNEDY: *Form and Substance in Private Law Adjudication*. Harvard Law Review. Vol. 89. No. 8. 1976.1685-1778. <https://duncankennedy.net/documents/Form%20and%20Substance%20in%20Private%20Law%20Adjudication.pdf>

(*Yale Law School*) szerez diplomát, majd a Legfelsőbb Bíróságon Potter Stuart bíró vezetésével bírósági titkárként (*clerk*) dolgozott. Majd 1976-tól a Harvardon oktatott, 2010-ben és 2011-ben több amerikai és kanadai egyetem részesítette tiszteletbeli doktorátusban. 1967-től pedig tagjává vált az Amerikai Polgári Szabadság Egyesületének (*American Civil Liberties Union*). Társadalomtudományi elkötelezettsége bizonyos szempontból liberálisnak is mondható, de sok más elemet is tartalmaz, annak kritikáját, a hierarchia visszáságainak felmutatását, de neo-marxista elemek is megtalálhatóak elméleteiben.¹⁵

Mindenekelőtt érdemes figyelmet szentelni a *szabályok* és *sztenderdek* problémakörének. A szabályok olyan formális jogi normák, amelyek előre kalkulálható módon, determinálják a jogesetekben való döntéseket. Ezzel ellentétben a sztenderdek olyan informális jogi normák, amelyek az esetek partikularitásainak kérdéseihez „szabja” annak eldöntését. *Kennedy* szerint a szabály-standard kontinuum a jogi formalizmus szintjén található. A jogi formalizmus, ami a jog működési alapját szolgáltatja három dimenzió szerint karakterizálható: 1. a szabályok formális realitása ellentétben a standardok informalitásával; 2. az általánosság, és partikularitás kérdése; 3. a formalitás és a szabályok, mely utóbbiak funkciójaként realizálható az emberi magatartás „helyességének” elősegítése vagy a „helytelen” magatartástól való tartózkodás.

1) *A szabályok formális realizálhatóságának és az elvek informális jelenlétének problémája.* A legegyszerűbb megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy egy bíró ítélete meghozatalakor szükségképpen a pusztá, konkrét, merev és szigorú *szabályokra* hivatkozik; több okból is eredeztethetően. Egyrészt, mivel ezzel megőrzi annak látszatát, hogy a bíróság nem *ad-hoc* dönt, hanem a döntés „egy jól felderített tényállás alapján és egy jól körülírt jogszabály összevetésének eredményeképpen jött létre.”¹⁶ Ez a valóságban ténylegesen képes kiszámítani a jogi következmények megjóslásának meglehetősen bizonyosságát, ezáltal egyféle kiszámíthatóságot, amit a közgazdaságtan természetesen – saját logikájának megfelelően – üdvözít és egymás támogatását, mintegy a „rokonságot találják meg” a kétféle tudáshalmaz között; vagyis támogassák a kapitalista gazdaság és a társadalom struktúráját. (Holott!) Holott ezzel ellentétben az informális elvek (melyek többnyire a jogi oktatásban explikálódnak) lehetőséget adhatnak a döntéshozónak, hogy a szituációhoz mérten érthető, értékelhető, egyúttal a szubjektivitásnak is teret engedő specifikumait is figyelembe vett szentencia jöhessen létre, aminek viszont egyenes következménye lehet az abszurdítások elkerülése, párhuzamosan a bizonytalanság és az adminisztrálhatóság hiányának hátrányaival.¹⁷ Így jogszociológiai szempontból a szabályok igyekeznek a bíróságokat megakadályozni abban, hogy beavatkozzanak a felek szerződéses viszonyába, míg az elvek figyelemmel lehetnek az előnytelen helyzetben lévő fél(felek) védelmére.

¹⁵ Vö.: JAVIER A. TREVINO. i.m. 396. p.

¹⁶ „A tökéletesen felderített életbeli szituációnak megfelelő, tökéletesen meghatározott jogi érvelés utáni tökéletes döntés.” ANDREW ALTMAN: *Critical Legal Studies: A Liberal Critique*. Princeton University Press. Princeton. New Jersey. 1990. 107. p. S ez még hasonlít is *Weber* formális racionalitásához, miszerint minden döntés hatékonyságának feltétele a kiszámítható, logikus, és univerzális döntések szabályszerű ismétlődése.

¹⁷ Ez utóbbi probléma a weberi meghatározás szerint az emlékezet rögzítésének hiánya, így annak átadási problémáinak előtérbe kerülése. Vö.: MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1967.

2) *A generalizmus és a partikularizmus kérdése* esetében az előbbi képes megmutatni, hogy mennyi olyan normatív elv létezik, amelyre hivatkozni lehet az igény érvényesítése miatt. Ezzel együtt a generalitás bizonytalansága sok esetben a realitás bizonyosságának záloga is lehet, és a szabályok biztonsága akár a félreértések sokaságát is produkálhatja. (Példaként említhető, hogy a cselekvőképesség egyik feltétele egy bizonyos életkor betöltése, ám az értelmi érettség nem feltétlenül egy meghatározott határnaphoz köthető, hiszen ez személyenként – akár éves időintervallumokban is – változó, ezért a szabályok sok esetben túlzott általánosságokat, bizonytalanságokat, a realitásban pedig társadalmi feszültségeket is okozhat.¹⁸

3) *Formalizmus vagy a „helyes viselkedés” problematikája*, már inkább a szabályozások és az elvek kontinuumának fényében értelmezhetők. Miszerint a közszférához tartozó jogintézmények, szabályokat érvényesítő szervezetek, (mint ügyészség, büntetés-végrehajtás, rendőri kényszer, etc.) biztosíthatják a felek és a döntést hozó szervek közötti megfelelő kommunikációt (s itt érvényesülnek az elvek kevésbé) ezzel együtt a formális szabályok a jövőbeni magatartás mércéjéül is szolgálhatnak. Főleg abban az esetben, amikor a felek közötti kapcsolat akár a jövőre nézve is tartós viszonyt, jogviszonyt jelenthet; vagyis a helytelen magatartástól való tartózkodás vagy a megfelelő viselkedés megjósolható.

2. *Az individualizmus és az altruizmus kettőssége*

Előrevetítve szükséges megjegyezni, hogy *Duncan Kennedy* elsősorban magánjoggal foglalkozott, s ennek következtében a magánjog logikájából és annak – a jogszociológiai esetében lényegesebb - társadalmi relevanciáját helyezte fókuszpontba, így (noha sok esetben értelmezési módszereit kiterjesztette) ám az interpretációs keretek némileg korlátozottak. A felvetett dichotóm kérdés azonban túlmegy nemcsak a tétéles jogtudományon, a jogszociológián, de a jogelméleten és jogfilozófián is; egyúttal felvet filozófiai, társadalomfilozófiai, szociológiaelméleti, szociálpszichológiai, történeti, etc. s általában a széleskörű kognitív tudományok területén megjeleníthető kérdéseket, illetve ezek együttesen vezethet némi distinkcióhoz vagy éppen optimalizációhoz.

Persze az *individualizmust* általában úgy definiálják, hogy az individuumok „önmagára vonatkozó kényszere mások jogainak tiszteletben tartása érdekében”;¹⁹ ám - például *Kennedy* szerint - ez egyértelműen csupán egy liberális, hangzatos politikai doktrína, aminek társadalmi funkciója nem más, mint fenntartani a személyes önérdek mindenáron való érvényesülését. Az önérdek pedig, mivel minden egyes individuumnak érdeke, az egész társadalom érdeke, vagyis az egész szociális jólét az „élni és élni hagyni” maxima alapján tökéletesen működőképes lehet. *Kennedy* szerint a jog világán belüli diskurzusokban az individualista elem abszolút domináns szerepet játszik. A fentiek ellentétének tekinthető az *altruizmus*, ami *Kennedy* megfogalmazásában „egy olyan hitvilág, miszerint

¹⁸ ANDREW ALTMAN i.m. 108. p.

¹⁹ MARK G. KELMAN: *A Guide to Critical Legal Studies*. Trashing. Harvard University Press. Cambridge. Massachusetts. 1987. 16. p.

valaki nem helyezheti saját érdekeit mások fölé”.²⁰ Vagyis az altruizmus indukálja a diszt-ribúciót és az áldozatvállalást; vagy, ahogy az ősi biblikus formula is mondja: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”. Persze az a tény, hogy az individualista eszmék domi-nanciája figyelhető meg a jogi diskurzusokban, nem jelenti azt, hogy az altruizmus nincs jelen, így ki lehet jelteni, miszerint e két eszme a jog szubsztanciális szintjének legin-kább meghatározó intellektuális vonulata. S ha megnézzük, milyen összefüggések vannak az említett sztenderdek és szabályok között, kereshetjük a konnekción a jog szubsztanciája és formája között. Mindez pedig dialektikában, egymással versengő érdekek mentén szemlélve, mint például individuális jogok kontra mások jóléte, egyén vagy közösség, egyéni akarat érvényesülése kontra jogvédelem, önös érdekek vagy szolidaritás, érthetőek meg a szubsztanciális kérdések, mint a humaniőrak problémái, a társadalom, illetve min-den, ami az emberhez köthető. S attól függően, milyen „utópikus” vízióval bírunk, prefe-rálunk egyfajta értékrendet, ami magával hozza, milyen retorikai mód válik preferálttá egy másikkal vagy többel szemben. *Kennedy* véleménye alapján, ahhoz hogy megértsük a forma és a szubsztancia közti kapcsolatot, két kérdés elemzése szükséges: 1. a vázolt két retorikai metódus konfliktusának történeti áttekintése; 2. arról, hogyan működik az individualizmus és az altruizmus problémájára szubsztantív szinten információ szerez-hető a formális szinten zajló szabályok és standardok retorikájából.

2. 1. A jogi retorikai módok történeti konfliktusának elemzése

Duncan Kennedy az előbb említett dichotómiák történeti konfliktusában három peri-ódust különböztet meg: a korai szakasz, ami körülbelül a XIX. század első felét teszik ki (nagyjából az amerikai polgárháború végéig, majd az utána következő időszakot a II. Vi-lágháború kezdetéig, majd az utána következő, napjainkig tartó egyelőre félig nyitott idő-intervallumot.

1) Az első periódus körülbelül 1800-tól az 1870- es évekig tartó időszakot öleli fel, s *Kennedy* szerint ebben az időszakban az individualizmus és az altruizmus eszméi ugyan léteztek, de nem még nem váltak rivalizáló ideológiákká, hiszen a korabeli jogi diskurzu-sokra a politika éppúgy hatással volt, mint a moralitás problémái. Ugyan ebben az idő-szakban óriási volt az érdeklődés a szabadpiaci kapitalizmus iránt, aminek eredménye-képpen a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan az individualizmus eszméinek befolyása jelentősen növekedett és fokozatosan kialakult egyfajta ellentét a korabeli teokratikus (Is-ten szabályain) vagy a természetjogon alapuló altruista gondolatvilággal szemben. Álta-lában még a közösségi szellem érvényesülése volt a jogon belül domináló, de alkalman-ként már megfigyelhetővé vált az individualista gondolatok előtérbe kerülése is.²¹ Vagyis röviden még a közösségi gondolatvilág érvényesült, de a gazdasági fejlődés érdekében egy politika és erkölcsi világ között még – talán kényszerűnek is mondható – együttmű-ködést lehetett találni.

²⁰ DUNCAN KENNEDY i.m. 1717. p.

²¹ DUNCAN KENNEDY i.m. 1727. p.

2) A következő időintervallum 1850-től 1940-ig datálható és röviden a jogi formalizmus időszakának tekinthető vagy, ahogy *Kennedy* nevezi a klasszikus jogi individualizmus kora. E korszakban nemcsak a jogi retorika távolodott el az altruizmustól, de egyenesen elutasító volt a szellemi irányvonallal szemben, s ez a fajta gondolati megközelítés érvényesült már nemcsak a politikában, de a gazdaságban és a jogban is. A klasszikus individualista gondolkört inspirálták természetesen más történelmi események, filozófiai szellemi áramlatok is, mint a felvilágosult filozófusok gondolatai, az ezekhez kapcsolható liberális premisszák, mint például az *emberek veleszületett természetes jogai* vagy az *akarat és gondolkodás szabadsága*, továbbá a korabeli szociológiai jellegű (*Herbert Spencer, William Graham Sumner*) teóriák által popularizált *szabad, szükséges és állandó verseny*. Ennek jól látható jogi következménye volt a kötelekben *expressis verbis* kimondott felelősség, miszerint minden szerződő fél felelős a „szabad akaratából” megkötött szerződés következményeiért, mind magával, mind a szerződő partnerrel kapcsolatban (ez alól mondjuk csak a szerződésen kívül okozott károk lehetnek kivételek). Másképpen fogalmazva, a gazdasági növekedéshez szükséges kontraktuális felelősségen túl, a társadalom tagjai nem tartoztak semmiféle kötelezettséggel egymás iránt, így a magánjog, amely talán elsősorban hordozta az előbbi ideákat, mélyen behatolt az amerikai (és nemcsak az amerikai) kulturális értékek rendszerébe, s így általánossá vált a szabadság értékeit hordozó magántulajdont, a személyhez fűződő jogokat, s ezek biztonságát szolgáló társadalmi attitűd. Mindez pedig a jog semlegességének alapelveivel ellentétben meghatározta annak szubsztanciális tartalmát is.

3) Utolsóként említhető az 1900-tól napjainkig terjedő félig nyitott időintervallum, amit a klasszikus individualizmus részbeni elutasítása jellemez, részben azért mert az említett ideológia nem tudta megfelelően reprezentálni az amerikai intézmények individualista karakterét, másfelől pedig mert (elsősorban az eltelt idő okán) lehetővé vált a már meggyökeresedett kulturális értékekből, mint tulajdon, szabadságjogok, etc. konkrét szabályokat dedukálni. *Kennedy* szerint ezért a jogi diskurzus ismét a XIX. század első felének – a politika és a moralitás distinkciójának - szellemi miliője felé fordult, azonban egy kis hangsúlyváltással: a politikát már nem tekintették abszolút individualistának, a moralitást pedig abszolút altruistának. Ehelyett már konfliktusok találhatók a politika, illetve az erkölcs intellektuális világán belül is, s ezek az ellentmondások át- és áthatják a magánjog doktrinális diskurzusát, mégpedig a következő ellentétpárok körül: 1. közösség vagy autonómia; 2. strikt szabályozás kontra orientáló normák; 3. paternalizmus vagy önállóság.²²

Az elsőként említett ellentétpár a *közösség és autonómia* problémájának központi kérdése, hogy „milyen kötelezettségek terhelnek valakit egy másik személlyel szemben, amennyiben nincs közöttük kontraktuális viszony?”. Nyilván az egyéniesítést hangsúlyozó elvek szerint a javak megosztása, illetve bármiféle áldozatvállalás mások irányába felesleges, méghozzá két irányban is: egyrészt akár a kontraktuális felelősség minimalizálása is növeli az önérdek érvényesülésének/érvényesítésének lehetőségét, másrészt a konkrét szabályok mentesítik a feleket a szerződéses kötelezettségektől, így még inkább limitált a javak megosztása. Az altruista politika viszont ellenben a jogi felelősségvállalás kiterjesztése mellett érvel, ami a szolidaritás és a közösségi kapcsolatok erősítését szolgálja.

²² Uo. 1976: 1731.

Másodikként aposztrofált a szigorú normativitás, illetve a „gyenge” szabályozás kérdésének fő problémája, vagyis milyen mértékben szükséges valamelyik konfliktusban álló fél számára a jog által támogatott hatalmat biztosítani a másik féllel szemben, hogy érvényesítse érdekeit, aminek eredményeképpen a másik fél az eredetnél jóval gyengébb pozícióba kerülhet. A gyengébb félnek (mint például a kisebbségek, elítéltek, etc.) esélyt adhat a tárgyalásra olyan szerződések elkerülése érdekében, melyeket az erősebb fél esetleg „kikényszeríthetne”. Az individualista pozíció szerint a jog feladata a privát szféra védelme és hogy annak minél nagyobb teret engedjen, s ne avatkozzon be a személyes szabadságba, még akkor sem, ha ez a gazdasági értelemben vezető pozícióban lévő előnyhöz juttatja. A közösségi elvek szerint azonban a bíróságok feladata épp az előnyt élvező fél tevékenységének regulaív mederbe terelése, ami biztosítja a jogok és kötelezettségek kiegyenlítését és az igazságosság megfelelő érvényesítését. (Mellesleg a szocialista polgári jog és eljárásjog éppen ilyen szemléletet hordozott.)

Harmadsorban pedig a *paternalizmus és önállóság, önérvényesítés* kérdése, ami *Anthony Kronman* jogfilozófus szerint nem más, mint hogy milyen mértékben szabályozható valakinek a cselekedete annak ellenére, hogy amit tenne, az saját jólétének szolgálatában állna.²³ Persze a közösségi elv alapján a paternalizmus a leginkább helytálló jogi szemlélet, amire a család büntetőjogi vagy a megtévesztés polgári jogi tényállása hozható fel egyik legjobb példaként, mivel a család tényállása kontrollálja, védelmezi a jogaitól megfosztott személyt, esetlegesen megvédi a jogosultat saját „hiszékenységtől”, akár megakadályozva egy számára egyenlőtlen szerződés megkötését. Az individualista pozíció azonban azt mondja, hogy az autonómia szabadsága többek között azt is jelenti, hogy mindenkinek megengedett „hiszékenynek” lenni, saját magának kárt okozni, vagy elutasítani bárki tanácsát.²⁴

2. 2. A szabályok és standardok általi információ megvilágíthatja az individualizmus, altruizmus kettősségének kérdését

Az említett szituáció – nem véletlenül – kísértetiesen emlékeztet a marxi, neo-marxi alapfelépítmény koncepcióra, miszerint azon túl, hogy az alap többé-kevésbé determinálja a felépítményt, ez utóbbi is információt szolgáltat az alap kvalitásáról és kvantitatív tényezőiről.²⁵ Ez a hasonlóság persze tényleg nem véletlen, s többek között ezért is illetik a Kritikai Tanulmányokat egy neo-marxista koncepció továbbélésének, s ebben a tekintetben a módszertan ismeretes, így származása is ismerős, ugyanakkor ez csupán az elméleti és egyúttal empiriával is alátámasztott szellemi projekt – sok más metodológiai alapvetéssel együtt – egyik, bár meghatározó, aspektusát jelenti. Méghozzá a következőképpen.

²³ ANTHONY T. KRONMAN: *Paternalism and the Law of Contract*. 92. Yale Law Journal. 763–798. 1983. 763. p.

²⁴ DUNCAN KENNEDY i.m. 1737. p.

²⁵ Ez nem az a durkheimi feltevés, miszerint például a jog minden tekintetben informál az annak alapjául szolgáló például gazdasági folyamatoknak, mert így, ha összevetjük a XIX. századi Német Polgári Törvénykönyvet a francia *Code Civil*el, akkor a német kódex terjedelme körülbelül húszszorosa a franciának, tehát a német gazdaság húszszor fejlettebb a franciánál. Ez nyilván nem igaz, a marxi, illetve neo-marxi álláspont ezt az említett hipotézist természetesen elvetette, de közvetett információk nyerhetők a felépítményből is.

Kennedy (és általában a CLS) szerint a modern individualista diskurzus formális és szubsztanciális argumentációja többé-kevésbé megegyezik a szabályozások előtti gazdasági szituációnak és elveknek, hiszen mindkét esetben és korban az intervencióellenesség (volt) tapasztalható. Nyilván az individualisták álláspontja, hogy a normatív beavatkozás megszegi a személyes és természet adta jogokat. Ebben az értelemben a sztenderdek az esetekhez mérten túl konkrétak, azokra „öntötték”, a szabályok viszont „hézagosak”, relatívak, vagyis a sztenderdek alapján közvetlenül az eset specifikumaira lehet koncentrálni, a szabályok nagyobb mozgásteret biztosítanak, a magatartások szélesebb köre lehet megengedett az értelmezési kérdések miatt, míg ezzel együtt más magatartások meg nem engedettek egy másik értelmezési mód alapján. Rövidebben szólva, *a szabályok csupán közvetetten tudnak beavatkozni a privát, személyes szférába.*

A gazdasági és társadalmi beavatkozás másik – egyúttal talán a legfontosabb – aspektusa, hogy a gazdasági tényezők egyre nagyobb profitra törekszenek, s egyáltalán nem áll érdekükben törekvéseiket gátak közé szorító jogi normák meghozatala, illetve annak betartása, alkalmazása. Vagyis ez a jogi beavatkozás *feladását (abandonment)* jelenti; miszerint a politikai adminisztrációnak redukálna vagy megszűnne az a kötelessége, illetve lehetősége, hogy a létminimum alatt élő (akár éhező) állampolgárok érdekében másokat „kényszerítsen” azok megsegítésére, hiszen – álláspontjuk szerint – ezzel akadályozná a gazdasági produktivitás növekedését.²⁶ Ezzel párhuzamosan pedig egy másik folyamat elősegítése is megtörténhet: azokat, akik nem tudják a legnagyobb gazdasági produktivitást elérni, egyfajta normativitás általi büntetésben is részesülnek. *S itt találkozunk az individualista értelemben vett primitív vagy pre-kapitalista társadalmi szemléletet a modern kapitalista attitűddel, mintegy a marxi elmélet individualista reinkarnációja!*²⁷

Végül pedig – a formális és szubsztanciális kategóriákkal kapcsolatosan – amellett érvelnek, hogy a darwinizmus szociális formája (szociáldarwinizmus) csak alátámasztja a liberális doktrínát, miszerint a leginkább alkalmasak lehetnek életképesek a társadalmi lét túlélésére.²⁸ S ehhez épp szükségtelen mindenféle jogi beavatkozás, hiszen az csak

²⁶ Ennek alátámasztására szolgálhat, hogy a formális jogszabályok előtti időkben a társadalom a formalitás feleslegességére, a valós akarat prioritására hivatkozott. Napjaink szituációjában pedig a jogi beavatkozás aggályos, mivel nem lehet a jog általánosságát minden specifikus esetre alkalmazni. (Példaként említhető, hogy egy örökhatározó, ha nem megfelelő formában írja/írta meg végrendeletét, az érvénytelen, ám így ez az ő akaratával is ellentétes. Az említett problémára pedig a megoldás: a nem beavatkozás, a jogi formalizmus a gazdasági kérdések valós megoldásának gátja, illetve csupán egy minimális mértékű normatív előírás lehet hasznos az egész társadalom számára. Vö.: JAVIER A. TREVINO. i.m. 401. p.

²⁷ S meglehetősen könnyű a társadalmi szemléletben is megtalálni a megfelelő igazolást, mint például „Aki nem dolgozik, ne is egyék”, vagy „a vásárlónak kell az áru minőségére, mennyiségére figyelni”, s ez csak néhány példa, melyet nem a valóságos jogszociológiai szituáció, hanem az idő által meggyökeresített szokás indukált. Vö.: Uo. 401. p.

²⁸ Ezt talán érdemes lenne *megfordítani*: nem a darwinizmus indukálta annak társadalmi formáját, hanem sokkal inkább a társadalmi (akkoriban tőkés, kapitalista, liberális, etc.) szituáció hozta létre az egész élővilágra kiterjesztett szemléletet, amelyet *Charles Darwin* explikált. Vagyis ez a fajta biológiai szemléletmód csupán a korabeli szociális helyzet magyarázatára egy „tudományos” és egyúttal nevesített igazolási pontot, illetve azt egy általánosított, megváltoztathatatlan – ha tetszik biológiai – jelenségként láttatta, ami a kor társadalmi struktúráját egyúttal antropológiainak is tüntette fel. (A tőke, a tulajdon kizárólag a túlélésért folytatott verseny eredményeként a legkiválóbbak jutalma, ami – mintegy szociológiai párhuzamos jelenség – eléggé hasonló a középkori nemesség Isten általi jogainak megtestesítésével.) *Hiszen, ha az egész élővilágban ez történt és történik, akkor az ember világában is így kell*

torzítja a természetes folyamatokat, mivel a gazdaságilag sikeresek már bizonyítottak, így ők a piaci beruházások motorjai, ami végső soron az egész társadalom javát szolgálja.

A jogi formalizmus szintje pedig egyértelműen a szociáldarwinizmus elvein alapul, mivel a sztenderdek, amelyeket a bíróságok felhasználhatnak a társadalmi valóság keretein belül a speciális jogi szituáció megítélésakor, ellentétben a szabályokkal, amelyek épp a jog általánossága miatt önkényesek, így nehezen illeszthetők egy konkrét helyzethez, mely intellektuális konstrukció sokszor a humaniorák kategóriáiban már nehezen „felfogható”.

Rövidebben a jogszabályok a gazdasági, társadalmi szempontból magasabb pozícióban lévők érdekei számára előnyösek, mivel minimalizálják a jogi és a társadalmi beavatkozás mértékét. Vagyis összefoglalva a jogi retorika szintjén – a sztenderdekkel ellentétben – azért hoznak és alkalmaznak konkrétabb szabályokat, mert azok általánossága nem nézhet a norma mögé, így nem veheti figyelembe a társadalmi realitást, s mindez a gazdaságban előnyös helyzetben lévők érdekét szolgálja.

III. A hatalom, tudás és a kontraktus doktrínája

1. Duncan Kennedy gondolatainak továbbvitele

Folytatva a korábbi gondolatmenetet érdemes egy kis figyelmet szentelni *Clare Dalton* téziseire, aki megpróbálta dekonstruálni a szerződésekkel kapcsolatos, általános bevett doktrínákat, felhasználva egyrészt *Duncan Kennedy* gondolati szálait továbbvinni, másrészt hangsúlyozva a doktrínák mögött meghúzódó – a jogi valóságot átítató – indetermináció problémáját.

Clare Dalton 1988-ban kezdte oktatói pályafutását a *Northwestern University* Jogi Karán és 2000-ben nevezeték ki egyetemi tanárrá. Fő kutatási területe a párkapcsolaton belüli erőszak és a feminista jogi gondolkodás. Már 1985-ben publikálta a szerződési joggal kapcsolatos kérdések elemzését a *(Essay in the Deconstruction of Legal Doctrine)* amely áttörésnek számít a jogtudományban a kötelmi jog és a feminista jogelmélet, jogszociológia kombinációjával. Ezen túl kutatási területei közé tartozik a családi jog, a szerződésen kívül okozott károk joga, illetve a modern jogelméleti irányzatok. Dalton volt megalapítója volt a Családon Belüli Erőszak Intézetének (*Domestic Violence Institute*) s többek között ezzel is nemzetközi elismerésre tett szert; továbbá később oktatott a Washingtoni Jogi Főiskolán (*American University's Washington College of Law*), illetve a Harvard Jogi Karán (*Harvard Law School*) is.²⁹

Dalton analizisének kiindulópontja, hogy a kötelmi joggal kapcsolatos diskurzus eredendően átítató hatalmi kérdésekkel (autoritás, kényszer, jogi intervenció) és tudással

lennie. Vö. CHARLES DARWIN: *Afajok eredete*. Természetes kiválasztás útján. Kampis György fordításában és előszavával. Neumann Kht. Budapest. 2004. Elektronikus kiadvány a Magyar Elektronikus Könyvtárban. <https://mek.oszk.hu/05000/05011/05011.pdf>. 2020. augusztus 7.

²⁹ JAVIER A. TREVINO i.m. 402. p.

(ismeretekkel, interpretív problémákkal, a megértéshez kapcsolódó kultúrával). A *hatalmat* általában a közjoghoz kötik, mint alkotmányosság, államforma, közigazgatást, etc., ám *Dalton* szerint ez a fajta köz- és magánjog dualisztikus megközelítése nem ilyen egyértelmű, mit több egymás nélkül nem is megérthető, nem is magyarázható.³⁰ Bár talán erre *Dalton* szavai a leginkább kifejezőek:

„*Mi az, ami elválaszt engem másoktól, vagy összeköt másokkal? Milyen ígéreteket kell más egyénektől kapnom ahhoz, hogy azok engem befolyásoljanak? El tudom-e hinni ezeket az ígéreteket, hogy utána alávessem magam a következményeknek? Képes lehetek arra, hogy az előnyök, a közösséget és nemcsak engem illessenek? S végül mi lehet az állam szerepe abban, hogy szabályozzák másokkal való kapcsolataimat?*”³¹

S a fenti kérdések vezették rá *Dalton* arra, hogy *Duncan Kennedy* „a fundamentális kontradikcióról” szóló 1979-es koncepcióját újra felfedezze, amelynek lényege az individuumnak másokkal való kapcsolata: az egyének szüksége van másokra, hogy fenntarthassa magát, és saját biztonságát. Ugyanakkor a társadalom (vagyis mások) fenntartja az egyének öntudatát (erkölcsileg, jogilag, etc.). Ám ezzel párhuzamosan – elég csupán történelmi tényekre gondolni – a közösség képes egyének vagy azok tömegeit is fizikailag, illetve pszichikailag megsemmisíteni. Az eredmény pedig, hogy az egyéneknek szükségük is van másokra, de félnek is azoktól. A következmény pedig: ahhoz, hogy az egyén megszerezzen valamilyen jogosultságot (cselekvéseihez szabadabb „mozgásteret”, elismerést másoktól, etc.) a társadalmi elvárásokkal szemben konformitást kel mutatnia. A nevezett konformitás igen magas ár, mivel ezzel kölcsönösen kényszerűen gyakorolnak a társadalom tagjai egymásra, ami elvezet egy hierarchikus hatalmi szociális struktúrához, ami persze elvezet ahhoz, hogy egyének vagy éppen az állam határozza meg másoknak mit tehetnek vagy nem tehetnek. Például egyfelől fundamentális jogi elem a szerződés szabadsága, másfelől mégis léteznek bizonyos magatartást behatároló limitiek. *S ez vezet el a szabadság elvéből a rabsághoz (a limitiek egyre konkrétabb szabályokban jelenik meg, ami mindenki magatartását befolyásolja); másképpen: a szabadság maga lehet a rabság.*

A másik említett probléma a tudás, illetve ismeretek problémaköre, mely *Dalton* szerint a következőkben testesül meg. „Honnan tudhatnám, hogy másoknak mi a szándékuk? Milyen alapon tudnám saját világlátásomat megosztani másokkal? Milyen valószínűséggel van realitása annak, hogy saját felfogásom különbözzön másokétól? Lehetséges egyáltalán értelmes kommunikáció az egyének között?”³² *Dalton* ebben a témakörben *Michel Foucault* társadalomfilozófus fordult, akinek megfogalmazásában ez esszenciálisan a következőképpen jelenik meg:

³⁰ Ezzel párhuzamosan meglehetősen nehéz is lenne megkülönböztetni e kettőt, sőt nem is igazán van az említett terminusok közötti differencia tekintetében értelmes konszenzus. CLARE DALTON: *An Essay in the Deconstruction of Contract Doctrine*. 94. Yale Law Journal. 997–1114. 1985: 1000. p.

³¹ Uo. 1985: 999–1000.

³² Uo. 1985: 1000.

„A hatalom produkálja a tudást (...) a hatalom és a tudás óhatatlanul implikálják egymást, nem létezhetnek hatalmi relációk a tudás területével való szoros korreláció nélkül; sem pedig tudás anélkül, hogy ugyanabban az időben a hatalommal relációban állna.”³³

Dalton szerint a hatalom és a tudás kapcsolata összefüggésben van a közjog és a magánjog bipoláris dualitásával, az objektív és a szubjektív, a forma, illetve a szubsztancia, az individuum és a közösség kettősségével. Mindezek pedig nemcsak azt határozzák meg, hogyan látjuk a világot, hanem kereteket is biztosít a kötelmi doktrínák jogi diskurzusaihoz. Ugyanis a kontraktuális viszonyokhoz kapcsolódó *doktrínák behatárolják, formálják azokat a történeteket, amelyek a jogi diskurzuson belül az emberi és hatalmi viszonyokról szólnak*, korlátozza a jogi történetmondást (*legal storytelling*) egyúttal azt is, hogy kik vagyunk vagy kik is lehetnénk. S ha a történeteken (legyenek azok hétköznapiak, irodalmiak, stb.) keresztül demisztifikáljuk a jogi gondolkodás bevett és konstansnak tekintett attribútumait, egyúttal megérthetjük azt is, miért jöttek létre azon a módon és eredményekkel az egyes bírói döntések, beleértve azok helyességét vagy helytelenségét is.³⁴ Ezzel együtt a látszólagosan a privát szférához tartozó (magánjogi) normák és azok alkalmazása mennyire inkonzisztens, indeterminált és ez hogyan kapcsolódik a hatalom és tudás problémájához.

2. A magán- és a közsféra megkülönböztetése

Úgy körülbelül a XIX. század közepén a kontraktus doktrínája favorizálásával a magán-szféra felülemelkedett a közsférán, az objektív téziseknek tekintett tények a szubjektumon, a formalitás pedig a szubsztancialitáson. Dalton ezt hívja az „átmenet stratégiájának”, ami a hatalom és tudás esetében egy polaritásbeli változást jelentett, s ez a kérdés nemcsak az adott időben, hanem itt és most is ugyanolyan jelentőségűnek tekinthető.

Mindenek előtt érdemes áttekinteni a **privát és a közsféra dualitásának** kérdését, amelyet – legalábbis a felszínen – a jogi nyelvezet jeleníti meg, s ahogy Kennedy is megmutatta, a XIX. századtól a jogelvek szintjén az individualizmus – mind a politikai, mind a jogi gondolkodás – szintjén meghatározó jelentőségűvé vált. Tehát a liberális társadalmi eszmék iránt fogékonyak szemében a kontraktusok privát jellegének hangsúlyozása vált elsődlegessé. A „felépítmény” fő eleme a részt vevő felek önkéntes akaratának konnekciónak ideája, vagyis a „gondolatok találkozásának” helye, ideje. A *kontraktus akarati tényezőinek ideája* – természetesen a nyilvánvaló kényszer kivételével – a szabadságot és az autonómiát hangsúlyozza: privát, autonóm és a felek szemszögéből egyenlő.

De a XIX. század végén, illetve inkább a XX. században már ezt az álláspontot egyre többen kérdőjelezték meg; ennek egyik eklatáns példája volt a jogi realista mozgalom, ami komoly kihívások elé állította a hagyományos jogi szemléletmódot. Ekkor már felmerült a közösségi jelleg kényszerének kérdése, az állam neutralitás liberális fikciójának problémája, a kontraktusban lévő individuumokra gyakorolt – a viszonyokba interveniáló - bíróság kényszerítő jellege. Vagyis Dalton szerint az egyének feletti állami hatalom éppúgy a jogelmélet, jogszociológia problémakörének fókuszpontjába került, mint az

³³ FOUCAULT, MICHEL: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat. Budapest. 1990. 27. p.

³⁴ Innen eredeztethető Dalton jogi történetmondáshoz kapcsolódó későbbi elméletei, melyek összekapcsolhatók többek között a feminista gondolkodásmóddal.

egyének mások feletti hatalmának kérdése. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a realisták nem fordítottak kellő figyelmet a liberális elvek összességének, és csupán a hatalom, illetve azzal összefüggésben az interpretációs problémákat helyezték előtérbe elhanyagolva ezzel a tudással kapcsolatos asszociációikat.³⁵ Tehát a realisták nem vitték tovább a gondolatmenetet: az egyénekre gyakorolt környezeti (állami, hatalmi, etc) hatásokat, hogy megértsék a felekre gyakorolt állami intellektuális interpretációt. Kicsit – a realisták nézőpontjához hasonlóan – konkrétan: abszolút elvi alapon mondják ki az állam bármiféle kontraktusba való beavatkozását az egyéni autonómiával szembeni „gonosz”, szabálytalan szándékúnak. Mégsem mondható egyáltalán elutasítottnak. S itt jön az egész gondolatmenet szociológiai oldala: ez a processzus sokkal inkább csak rejtett, méghozzá a következőképpen. Mesterséges egyesítés, miszerint a közösségi érdek reprezentálja magánérdeket, ezzel együtt mesterséges szeparáció, ami eltereli a társadalom „figyelmét” az egyéni törekvések közösségi elemétől, azzal hogy a jog mindkettőt szigorúan „a szabadság nevében védelmezve” elválasztja a magánjogi szférát a közösségi jogi szférától.³⁶ Ennek leginkább eklatáns példáját szolgáltatja a szerződések megkötése és azok bírói megítélésének problematikája.³⁷

³⁵ „A realisták gondolkodása szerint a hatalom iránti érzékenység nem párosult a tudás, illetve ismeretekkel kapcsolatos összefüggésekkel” CLARE DALTON i.m. 1014. p.

³⁶ Uo. 1010–1011. pp. Ami pszichológiai alapokon a tudat szintjén jelenik meg, ráadásul anélkül, hogy „tudatában” lennének az valójában társadalmi eredetű, s mindez egy olyan gondolati formula, ami egyéninek tűnik, valójában pedig a *tudás* társadalmi jellegének eredménye. JAVIER A. TREVINO. i.m. 405. p.

³⁷ A *ráutaló magatartás* típusai, amelynek Dalton két formáját különbözteti meg: a *jogi értelemben vett ráutaló magatartást* (kvázi szerződés) és a *tényszerű ráutaló magatartást*. Az első esetben a jogi értelemben vett szerződés jogi kötelezettséget jelent, ami végső soron egy állam általi kreatúra, s a bíróság által kikényszeríthető, noha nincs a felek között explicit egyetértés, kölcsönös ígéret, megegyezés. Ebben az esetben az állam fő feladata, hogy megakadályozza – a körülmények kihasználásával - az egyik fél jogalap nélküli gazdagodását, bár e típusú egyoldalú jognyilatkozat nem a felek együttes akaratán alapul, vagyis csupán egy való szerződés fikciójának tekinthető. Ugyanakkor mégis az állam által kikényszeríthető, tehát közösségi jellegű is, és az igazságszolgáltatás interveniálja a kötelezettségek rendszerét. A tényyszerű ráutaló magatartás esetében egy hallgatóságos egyetértés van a vállalkozó partnerek között, ami elsősorban a körülményekből következik. A faktikus kontraktus – akár vállalkozásszerűen is – egy viszonylagosan „gyors”, többnyire akár szóbeli szerződés (ami ugyanolyan szerződések minőségű!) mely éppúgy a felek akaratának megfelelően (vagy nem megfelelően) kikényszeríthető; mégis a jogi szempontból értelmezett kontraktust közjogi jellegűnek is tekintik, míg a faktikus marad a privát felek megegyezése. Vagyis az egyének közötti tényleges – szociológiai és pszichológiai szempontból – viszonyok artifizálisan szeparáltak közjogi és magánjogi szférákra, holott a faktikus szituáció nemcsak, hogy hasonló, de akár éppen ugyanolyan is. Ennek pedig fő oka, hogy a bírói döntéshozatal formálisan megkülönböztethetetlen legyen, noha valójában a döntés érdemi része igenis megkülönböztethető, (privát- és közszférához) tartozóként meghatározható. A folyamat pedig sokkal inkább a szociális kontextus eredménye, vagyis jogi szempontból megkülönböztethetővé válik, miközben objektívnek látható, ám a döntés valóságos háttere a társadalmi szituáció. Ami pszichológiai alapokon a tudat szintjén jelenik meg, ráadásul anélkül, hogy „tudatában” lennének az valójában társadalmi eredetű, s mindez egy olyan gondolati formula, ami egyéninek tűnik, valójában pedig a *tudás* társadalmi jellegének eredménye. A *tudás problematikája* a bírói döntésekben ott jelenik meg, amikor a bíró megpróbálja megérteni az egyének személyes akaratát, akkor, amikor a szerződést megkötötték. A szubjektív akarat bizonytalanságát pedig az értelmezés objektivitásával pótolják. Ez pedig sok esetben meglehetősen félrevezető, főleg azért, mert a felek akaratát a fair szerződések sztenderdjé alapján értelmezik. Így végső soron a privátum és a publikum összeolvad és épp a liberális doktrína ennek mond ellent, pedig minden jogi viszony éppannyira magánjellegű, mint közjogi is. JAVIER A. TREVINO. i.m. 405. p.

3. Az élettársi, illetve házastársi kapcsolatok szerződésének kérdése

Ugyanez a kérdés merül fel a párkapcsolatok különböző jogi formuláinál és azok megítélésénél. Dalton szerint a nem házasságban történő együttélést a jog egészen máshogy kezeli, mint a házassági kapcsolatot. A bíróságok az előbbi esetében – a viták rendezése esetén – egészen más döntéseket hoznak, és sokkal kevesebb esetben engedik meg a jogosult félnek az egyenlő bánásmódot, például a tartás, a gyermekek támogatása vagy éppen a vagyonomegosztás kérdésében. Holott a kétféle kohabitáció, mint egyfajta kontraktus tökéletesen megegyezik egymással, mind tényszerűségében, mind pedig intimitásában!

A *tudás problémája* tekintetében az együttélést mindenképpen jogi jellegű is. Minden esetben a bíróságok a viszonyt privát jellegűnek tekintik, mivel a felek szubjektív akaratának következménye, ugyanakkor publikus is, mivel egy *fair* szerződés is megjelenik benne. Azonban a bírói értelmezések nem minden esetben tekintik a nem házassági együttélést normális szerződésnek, mert például a gyermekek és szüleik között már ez nem kontraktus, másfelől ebben a helyzetben a feleket nem feltétlenül vezérli kizárólag az önérdek. Továbbá az élettársi kapcsolat járhat egyfajta „jogalap nélküli gazdagodással”, mert az egyik fél kölcsönösség nélküli „jutalomban” is részesülhet. Így (persze a liberális elvek alapján) nem is feltétlenül kifejezett vagy ráutaló magatartásos szerződés, s így nem is kötik a feleket, vagyis mivel sem nem igazán magán, sem nem igazán közjogi, ez valami kettő közöttinek tekinthető, aminek eredménye, hogy a jogalkalmazói beavatkozás (noha szükséges lenne) elmaradhat. Ennek fő okaként az az elvi álláspont hozható fel, hogy az ilyen kapcsolat deviáns, nem reguláris, esetlegesen morálisan tilos, ezért a privát elvi jelleg hiányában csak a közjog keretei között szabályozható, vagyis a *jogalkotás* által.

Az előbbieket összefoglalva: 1. az élettársi viszony, mint érzelmi kapcsolat elsősorban magánügy; 2. mivel az egység privát, ezért bírói beavatkozás szükséges lehet; 3. a kapcsolat közügy is, ezért a bíróság intervenciója nem megfelelő eszköz. Az előbbiekből – Dalton véleménye szerint – az következik, hogy a szerződések liberális elvei inkonzisztensek, az elvek menthetetlenül indeterminációhoz vezetnek.

A *férfiuralom kérdésköre* Dalton szerint már az előbbiekből is következik, de értelmezésében a kapcsolat feltehetően és általában kényszerű, lelkiismeretlenséggel terhes, hatalmi tényezőkkel és egyenlőtlenséggel átitatott.³⁸ Így a bíróságok „ódzkodnak” döntést hozni, hiszen ez ellentmond a tradicionális kontraktus doktrínájának (egyenlő felek együttes akarata), vagy a bírák figyelmen kívül hagyják a férfi-nő relációban, hogy a férfiak szociálisan és gazdaságilag erősebb pozícióban vannak (amire persze léteznek szociológiai bizonyítékok). Tehát faktikusan a jogból hiányzik, hogy a privát szféra támogatja a férfiak dominanciáját és a nők alávetettségét. S Dalton ennél a pontnál hívja segítségül a feminizmus teóriáját, hogy az élettársi kapcsolatok vitás ügyeiben a bírói döntések könnyebben érthetővé váljanak. A feminista elmélet szerint a nőknek és kapcsola-

³⁸ Ugyanis feltehetőek a kérdések, hogy akár az egyik, akár mindkét részéről nem volt a kapcsolat létesítése kényszerű? Vajon mindkét fél egyenlő előnyökkel kötik meg a viszony, vagy valamelyik fél erősebb pozícióban volt? CLARE DALTON i.m. 1110. p.

tainak képzete *Dalton* értelmezésében: „befolyásolja a bírák interpretív kereteit a szabályokról egy olyan bizonytalan világban, amelyben rendkívül sok lehetőség áll a bíróságok előtt, hogy milyen módon, hogyan döntsenek”.³⁹

Dalton szerint a társadalomban a nőkről *en masse* kétféle képzet alakult ki: egyik az angyali imázs, a másik pedig a prostituált képe. Amennyiben a nő a bíróság által az angyali képben tetszeleg, az valójában azt jelenti, hogy önzetlenül teljesíti a másik fél kívánságait (értsd: szexualitás) anélkül, hogy ezért bármiféle kompenzációt elvárna. Amennyiben a prostituált víziója jelenik meg, a nő nemű társ (szukkubuszhoz hasonlatos) csábító, immorális motivációktól vezérelt hátsó gondolatokkal bír, amelyek elsődleges célja a férfi gazdasági kihasználása. (Noha egyik kép sem tükrözi az intimitással kapcsolatban az általános valóságot!) Bár a feminista vélemény alapján – függetlenül attól, hogy a bíróságok, melyik álláspontot képviselik – a *hagyományos házassággal szemben, az élettársi partnerség elsődleges motivátorának a szexualitást tekintik*. Eszerint ebben a partnerségben a szexualitás, amit a nő nyújt (szolgáltat) partnerének felülír minden mást, mint például, karrier, otthoneremtés, gyermeknemzés. Következésképpen, amikor a bíróság nem kényszeríti ki – akár azért, mert túl közjogi, akár azért, mert túl magánjogi - a házasságon kívüli együttélés szerződését, igazságtalanul kompenzálatlan marad a nők együttélés alatt tanúsított áldozatvállalása. Ebben az értelemben *Dalton* megközelítése többé-kevésbé megegyezést mutat *Cathrine McKinnon* feminista jogelméletével, miszerint „a feminizmus megérteti, hogyan produkálják az igazságot azok érdekében, akik olyan hatalommal rendelkeznek, ami a valóságot formálja”;⁴⁰ csupán *Dalton* mindezt, s a jogtudomány szempontjából, s ez az igazán fontos, a *szerveződések elveiből vezeti le*. Ráadásul mindez a kritikai szemlélet lehetővé teszi számunkra, hogy „az a világ, amit a hagyományos doktrínák alapján történő analízis elénk tár, nem feltétlenül az a világ, amiben élünk, illetve nem az egyetlen lehetséges világ, amiben élhetünk. S mindez azt is lehetővé teszi, hogy növeljük esélyeinket egy új világ felépítésére”.⁴¹

IV. A nemekkel összefüggő kérdések, a kisebbségek és a Kritikai Jogi Tanulmányok

A Kritikai Jogi Tanulmányok, ahogy ez az élőbbekből is látható, szinte predesztinálva jutott el a nemi tudatosság, a kisebbségek (feketéek, szexuális kisebbségek, ezek halmozottan hátrányos helyzetű tagjai) jogi, illetve társadalmi megkülönböztetése iránti érdeklődéshez, illetve más a szociológia posztmodern irányvonalaival való összefüggések megtalálásához. Ugyanakkor e kérdéskör a Kriteken belül sem vezetett egyértelmű álláspontokhoz, s több különálló irányzat látott napvilágot, továbbá a mozgalmon belül saját irányvonalaikkal szemben is kritikák fogalmazódtak meg, vagyis megjelent a „kritikán belüli kritika”.

³⁹ Uo.

⁴⁰ CATHRINE MCKINNON: *Feminism, Marxism, Method and the State: Toward Feminism Jurisprudence*. 8. Signs. 635–658. 1983: 640. p., továbbá általánosságban lásd: CLARE DALTON i.m.

⁴¹ CLARE DALTON i.m. 1114. p.

Így Robin West 1988-ban publikálta „Nem és jogtudomány” című munkáját, amelyben kifejti, hogy a mai amerikai jogtudomány az általa *szeperációs tézis*nek nevezett tételtől indul ki, ami szerint az emberi nem individuális, fizikailag szeperált és éles határokkal elválasztott egyének összessége.

Robin West (1954-) egyetemi tanár a *Georgetown* Egyetem Jogi Központjában (*Georgetown University Law Center*). West elsődleges kutatási témaköre a feminista jogelmélet, az alkotmányjog, a jogfilozófia, illetve a jog és irodalom. 1979-ben végzett a Maryland Egyetemen (*University of Maryland*) 1985-ig a *Cleveland-Marshall* Jogi Főiskolán oktatott, majd visszatért alma materébe. Legismertebb munkái „a gondoskodás etikája”, ami a normatív etikai teóriák kategóriájába sorolható; továbbá a feminista jogelmélet. West argumentációja (mind morális, mind jogi oldalról, s ez utóbbi jelenik meg markánsan a *Nem és jogtudomány* című könyvben) arra fókuszál, hogy a liberális, az emberi autonómiát hangsúlyozó nézőpont kizárólag a férfiak perspektívájából igaz és érthető. Ezt a nézőpontot a társadalom átveszi, internalizálja, mintegy beleegyeznek mind a szexuálisba, egyének relációjába, intézményes vagy éppen jogi kontextusba ágyazottan.⁴²

West fenntartja, hogy a szeperációs tézis egy triviális igazság, azonban ez a férfiak tapasztalatain alapul; s ennek a „női tapasztalat” éppen ellentmond. Amellett érvel, hogy a hölgyek fizikailag és egzisztenciálisan is kötődnek ellenkező nemű embertársaikhoz, ami a heteroszexualitás biológiai szükségszerűségéből fakadóan a táplálástól a gyermeknemzésen át egész életüket átfogja. Ezért a szeperációs tézis akár explicit, akár implicit fenntartása – a liberális jogi doktrínáktól kezdve a kritikai tanulmányokig – alapvetően és irreverzibilisen a „férfias jogtudományok” (*masculinne jurisprudence*) közé tartozik. Talán az egyetlen különbség a liberális jogtudomány és a kritikai tanulmányok között, hogy – ugyan mindkettő elfogadja az elkülönülés elméletét – azonban a kritiek komoly differenciát látnak a férfiak biológiai és egzisztenciális különállása tekintetében. A liberális legalizmus a feleket az individuális autonómia keretei között értelmezi:

„Félő, hogy erénynek tekinthető az a gondolatmenet, hogy én én vagyok és te pedig te vagy. Te nem lehetsz a helyemben, így az én végzetem, nem lehet a te végzeted. Ám a mi helyzetünk konfliktusokhoz is vezethet. Te megpróbálhatod megakadályozni az én törekvéseimet, s végül extrém esetekben pedig még az is előfordulhat, hogy megpróbálsz megölni – el is akarhatsz pusztítani.”⁴³

A kritikai tanulmányok a fizikai szeperáció elismerése mellett nem feltétlenül helyeslik az autonómiát, hanem inkább egzisztenciális tényként kezelhetőnek tekintik. A kritiek szerint az individuumok tartanak a teljes autonómiától, ami egyedülléthez vezet, vagyis a fizikai szeperáció implikálja az izolációt. Ezzel ellentétben a liberális legalizmus pozitívan értékeli az autonómiát és mások elpusztítását sem helyesli; ellentétben a kritiek értékelik a közösség meglétét, és nem helyeslik a mind marxi, mind nem marxi értelemben vett elidegenedés tényét. S emiatt fordult West a nem jogtudományhoz kapcsolható feminizmushoz, ami magában foglalta a kulturális feminizmust és annak radikális változatát egyaránt, s jutott el, ahhoz, hogy megmutassa hogyan különböztethető meg a feminista

⁴² JAVIER A. TREVINO i.m. 409. p.

⁴³ ROBIN WEST: *Jurisprudence and Gender*. 55. University of Chicago Law Review. 1–72. 1988. 7. p.

és a férfias jogtudomány. *West* úgy gondolja, hogy a modern feminizmus megkülönbözteti a női és férfi létet és szerepeket, de azzal már például nem ért egyet, miszerint ez a különbség lenne a legfontosabb a társadalomban.⁴⁴

Viszont amennyiben a férfias jogtudomány a szeparációs tézisen alapul, úgy a feminista elméletnek implicit és explicit módon ragaszkodnia kell ennek ellentétjéhez, nevezetesen a *konnekciós tézis*hez: ahhoz az ideához, miszerint – ellentétben a férfiakkal – a nők fizikailag és egzisztenciálisan is kötődnek más emberek életéhez. Ennek következtében, mindkét említett feminista irányzat álláspontja alapján, ők más értékekkel rendelkeznek, amelyek meglehetősen távol állnak a szeparáció szükségességétől.

A kulturális feminizmus intellektuális tézise többek között az is, hogy a nők sokkal inkább kondicionálva vannak a törődésre, nevelésre, szeretetre és a másokért való felelősségvállalásra, mint a férfiak, nagyobb bizalommal viseltetnek embertársaik iránt, mint partnereik, akikhez kötődnek; s a nők szocializációja szeparáció ellenes. A radikális feminizmus viszont a nők independencia iránti igényét hirdeti, így bármiféle kapcsolat fizikai létükbe történő egyfajta beavatkozás, invázió (ebbe bele tartozik az intim kapcsolat vagy a terhesség is) továbbá a nők egzisztenciális autonómiájába való behatolásként (mint a magánszférába, integritásukba, életútjukba való betolakodás) értelmezhető. Vagyis *összefoglalva előbbi a nők fizikai és pszichés kötődését, a szeparációtól való idegenkedését, míg utóbbi az egyéniségüket, és az intim szférába való behatolás negatív tapasztalatait helyezi előtérbe*. S *West* álláspontja, hogy a kulturális feminizmus és a liberális legalizmus áll leginkább szubsztanciális ellentétben egymással: „amíg a liberális doktrína szerint a férfiak az autonómiát értékelik, és tagadják ennek megsértésének szükségességét, addig a kulturális feminizmus a bensőséges kapcsolatot értékeli, és tagadja a szeparáció szükségességét”.⁴⁵ A radikális feminizmus azonban már nemcsak, hogy nem összehasonlítható a kritek álláspontjával, sokkal inkább kontrasztolható:

*„ugyanis a CLS szerint a férfiak elszenvedik az izolációból és elidegenedésből adódó következményeket, az elutasítástól való félelmet, és kapcsolatokat, illetve társaságot igényelnek. A nők – ezzel ellentétben, a radikális feminizmus szerint – saját természetes kapcsolataikra úgy reagálnak, hogy igénylik az individualizációt és tartózkodnak az ebbe való beavatkozástól.”*⁴⁶

A CLS és a kulturális feminizmus nem tarthatnak tükröt egymás elé, ugyanis a kritek által a közösség preferálása nem ekvivalens a feminizmus értékítéletével a párkapcsolatok kérdésében. A differencia – *West* gondolata alapján –, hogy a társas kapcsolatok a nők természetében rejlő attitűd, illetve annak preferenciája, másképpen az interszubjektív territóriumon való osztozás, míg a CLS maszkulin jogtudománya szerint a közösségi létet nem lehet férfiak természetéből eredeztetni, így elméletükben „a szubjektumok nem is

⁴⁴ Ami kulturális feminizmust illeti, a nők és férfiak közti fő különbség a terhességben rejlik: míg a nők gyermekek kihordására és megszületésére képesek, addig a férfiak ezt nem tudják megtenni. A radikális feminizmus alapja pedig a heteroszexuális érintkezés: a nőktől elveszik, a férfi pedig megkapja a szexuális aktust. JAVIER A. TREVINO i.m. 409. p.

⁴⁵ ROBIN WEST i.m. 28. p.

⁴⁶ Uo. 18. p.

tudják olyan mértékben, olyan közelségben kitölteni a közöttük tátongó űrt”.⁴⁷ (Vagyis a feminizmus szerint a közösség a nők természetéből ered, a CLS szerint azonban csak egy utópia, ami a társadalmat jobbá teheti.)

Ennél is nagyobb a különbség a radikális feminizmus és a liberális legalizmus között; mivel mondjuk a feminizmus által preferált női individualitás egyáltalán nem megfeleltethető a férfias individualizmusnak. Az autonómia természetes a férfiaknak az egzisztenciájuk megteremtéséhez, ehhez pedig segítség a (politikai) pozíciók alapvetően jogként történő védelme; ezzel ellentétben a női individualizmus materiális prekondíciója az autonómia megvalósulásának.⁴⁸ Vagyis a jogtudomány általában a férfiak tapasztalatát, míg a feminista elméletek a nők tapasztalatait tükrözik: a jogelméletek által kreált emberi nem meggátolja, hogy a feminizmus leírja a nők emberképét”;⁴⁹ ennél fogva a jogelméletek a férfiak tapasztalataira épülnek.

Mindezt *West* egy alternatív jogtudomány javaslatával állt elő; egy olyan elméleti „történetmondást” tartana szükségesnek, ami magába foglalná a liberális legalizmust, a kritikai jogi tanulmányokat, a kulturális feminizmust és a feminizmus radikális változatát is. Egy olyan jogtudományt, amely átfogja a szeparáció és a konnekció alapvető ellentmondásosságát, mintegy hidat képezve közöttük, és explicitálja mind a nők, mind a férfiak tapasztalatait. Egy ilyen a nemek közti különbségeket kizáró jogtudomány (jogelmélet) olyan emberi lényekként tudná megmutatni a nőket, akik a szeparációval ellentétben preferálják, a kapcsolatokat ezzel párhuzamosan elutasítják a létszférájukba történő beavatkozást, és igyekeznek megőrizni individuumaikat is. Csakis egy ilyen intellektuális vállalkozás lehet képes áttekinteni az egzisztenciális, fizikai, pszichikai, politikai emberi szükségleteket.

V. A kritikai jogi tanulmányok kisebbségi kritikája

Mint már korábban (37. l.) említésre került a kritikai irányvonalon belül is megjelentek kritikák, vagyis az adott jogelméleti-jogszociológiai irányvonal sem fedett le minden társadalmi réteget, így maradtak a CLS által vagy nem említett vagy csak éppen érintett jogi-társadalmi kérdések, amelyeket az uralkodó doktrínákat kritizálók nem vettek figyelembe. Ilyennek tekinthetők a kisebbségek (ugyan sok esetben a feminizmus is kisebbségi kritikaként jelenik meg, noha a nők nem jelentenek társadalmi kisebbséget) amelyek esetében a kritikai vonal ugyan alkalmazható is lehet, de sok esetben azok rájuk történő alkalmazása meglehetősen problematikus; erre hívja fel a figyelmet például *Richard Delgado*.

Richard Delgado (1939-) a rasszista megkülönböztetés kritikai elméletének ikonikus képviselője (*Critical Race Theory*). Az Alabamai Egyetem Jogi Karának (*University of Alabama School of Law*) oktatója; a Rasszista Kritikai Tanulmányok társadalomfilozófiai mozgalom alapítója, illetve ennek a jogszociológiai irányvonalát meghatározó alakja. Tanulmányai jelentős részében foglalkozik a „gyűlöletbeszéd” kérdésével, továbbá a történetmondások jogi aspektusainak és a kisebbségek összefüggéseivel. Washingtoni filozófiai tanulmányai után a Berkeley Jogi Karon folytatott tanulmányokat és a Kolorádói

⁴⁷ Uo. 40. p.

⁴⁸ Uo. 42. p.

⁴⁹ Uo. 42. p.

Egyetemen eltöltött 14 éves oktatói munkája után az alabamai egyetemen folytatta kutatásait és oktatói munkáját. Az 1980-as évek óta kutatásainak és aktivitásának fókuszpontja a rasszista elnyomás, az emancipáció, az autoriter rendszerek problematikája (*white supremacy, racial emancipation, anti-subordination*).⁵⁰

Gondolatmenete alapján a CLS törekvései és a kisebbségek társadalmi igazságosság iránti igénye között fundamentális differenciák vannak (például *Delgado* is elismeri a magánszféra és a közszféra közti dichotómia vagy a társadalmi rend nagyobb részt kisebbségekre történő alkalmazhatóságát) azonban négy alapvető, általános elem kérdését látja tisztázandónak, melyek a kisebbségek létehez alapvetően hozzátartoznak, mintegy szubsztanciálisak.⁵¹

- 1) A jogi normák alábecsülése.
- 2) A változás fokozatosságának elutasítása.
- 3) Idealizmus.
- 4) A hamis tudatosság koncepciójának használata.

1) *A jogi normák alábecsülése.* Mint már láttuk, a CLS álláspontja szerint a jogi normák indetermináltak és bizonytalanok; a jogok, mint a jogi normák egy speciális fajtája, a leginkább kritizált fogalom, amelyek igazi funkciója a társadalmi egyenlőtlenségek és hatalmi struktúrák fenntartása, és legitimálása. A „birtokosokat” ezek a jogok megerősítik, hogy önmagukra nem egy közösség független tagjaiként, hanem individuumként tekintsenek, és izolációjuk konstans maradjon. Ennek következtében az úgynevezett jogok az emberek elidegenítésnek fő okai között találhatóak és gyakorlatilag lehetetlenné teszik, hogy egy nem hierarchikus – szeretetre és kooperációra épülő - társadalomban éljenek.

Delgado ezzel szemben azt állítja, hogy ugyan a jogok produkálhatják az elidegenedést (fehér férfiak egzisztenciális félelmeinek tapasztalatát) ám a kisebbségek számára a jogok bizonyos értelemben konkrét biztonságot is adhatnak. (Így például a jogok egyfajta „biztonsági mérceként” is szolgálhatnak a nyilvánvaló vagy erőszakos rasszizmus ellen, vagy biztosíthatják a gyülekezési jogot, ami erősíti a szolidaritást, vagy éppen megfelelő távolságot tud fenntartani az agresszor és a sértett csoportok között.) Vagyis a jogok képesek egy adott társadalomban legalább az emberi lény szintjére emelni a kisebbségeket, de a jogok a multikulturalizmus elfogadásának alapjai is lehetnek (*Patricia Williams*).

2) *A változás fokozatosságának elutasítása.* A CLS elutasítja a változás fokozatosságát, mert az irányvonalhoz tartozók többsége szerint a fokozatosság a végtelenségig elhalasztja a társadalomnak a liberális legalizmustól, és a kapitalista intézményektől való eltávolodását. Ezért *Delgado* fejtegetései szerint ez az álláspont „*imperialista*” jellegűnek tekinthető, mivel azt közvetíti a kisebbségek felé, miként fogadják el a velük szembeni megkülönböztetést. Hiszen a kisebbségi társadalom tagjai többnyire nem tudják, melyik az az alkalom, ami a megkülönböztetés skáláját csökkenteni tudja, melyik lehet az a bírói

⁵⁰ JAVIER A. TREVINO i.m. 411. p.

⁵¹ „Ezeknek a területeknek a CLS irányzatok többsége nem kockáztatná meg, hogy a kisebbségek feladják értekeiket, hiszen azok saját létük előfeltételeinek számítanak.” RICHARD DELGADO: *The Etherial Scholar: Does Critical Legal Studies Have What Minorities Want?* 22. Harvard Civil Rights/Civil Liberties Law Review. 301–322. 1987. 303. p.

döntés, ami ezt enyhíteni képes, mikor „arattak egy kicsiny győzelmet” az igazságtalanság felett, egy nem elnyomó, nem hierarchikus társadalom felé vezető úton. Ők sokkal inkább a konkrét és meghatározott időpontokat tudják felmérni, vagyis az „itt és most” koncepciója lehet számukra cselekvést indukáló tényező.

3) *A Kritikai Tanulmányok idealizmusa.* Ami azt jelenti, hogy a CLS egy új és jobb világ megteremtésének lehetőségét látja, miután lerombolják a liberális–kapitalista ideológiát, ezzel párhuzamosan pedig teremtenek egy alternatív intellektuális miliót. Mivel a CLS álláspontjának alapja, hogy az elnyomás lényege a privilégiumokkal rendelkező társadalmi csoportok szellemi háttérében rejlik, vagyis elsősorban mentális jellegű, azonban *Delgado* szerint valójában ez a mentalitás csak egyszerű rasszizmust takar, s mindenek eredménye a kisebbségek hátrányos helyzetben tartása. *Delgado* megfogalmazásában: „az inzultusok sokasága, a kisebbségekkel való bánásmód, a megkülönböztetés és más kisebb velük szemben elkövetett agresszív fellépés, amit a többségi társadalmi tesz”.⁵² S ehhez hozzá lehet még tenni, hogy a rasszizmust nem lehet megszüntetni azzal a kijelentéssel, miszerint a jogi normák bizonytalanok, a jogok szerepe az elidegenítés vagy a jog nem más, mint az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálata.

4) *A hamis tudatosság fenntartásának koncepciója* szerint a CLS nem fordít figyelmet annak a ténynek, hogy a kisebbségek többnyire – az idő segítségével együtt - maguk is elfogadják, sőt akár vehemensen meg is védik azokat a nézeteket, és normákat, ezzel együtt a szociális struktúrát is, amelyek őket degradálják, elnyomásukban elősegítik, etc. Ezzel párhuzamosan ez a hamis tudatosság a kisebbségek számára láthatatlanná teszi az elidegenedés folyamatát, az igazság erkölcsi valóságát, és kizárja politikai érdekérvényesítésük lehetőségét: „ez egy olyan intellektuális betegség, ami különösen a színes bőrűeket sújtja”.⁵³

Delgado nézőpontja alapján a CLS és a kisebbségi tudatosság közötti szakadék gyökere a kriték mozgalmának informálisában rejlik. Ők, egyáltalán nem véletlenül, elutasítanak mindenféle formalitást, „dogmatikus szendergést”, intézményesített struktúrát, mint jogok, szabályok, bürokrácia, viszont nagyra értékelik az informális eljárásokat, amelyek a jó szándékon, a szubjektumok közötti kölcsönös egyetértésen és a közösségi szolidaritáson alapulnak. A kisebbségek számára azonban ez az informális sokkal inkább a prejudikáció kockázatát növeli, továbbá a formalitás mégis – ha nem is minden esetben és tekintetben - ad valamiféle biztosítékot. Ezért mondja azt *Delgado*, hogy a kriték nem értik a kisebbségek sérülékenységét, hiszen ők egyszerűen nem ismerik a rasszista gondolatok lényegét; ők csupán a társadalmi, hierarchikus osztályjellegű elnyomás szimplifikált formáját látják ebben a gondolati világban. Ezért úgy gondolja (s végső soron nincs igazi ellentétben a kriték gondolati szálával) hogy nekik egy formális konfrontációba kellene kerülni az uralkodó társadalomfilozófiai gondolatmenettel, jogelméletekkel és mindezeknek az informálisba „burkolózása” helyett igazi publicitást kellene nyernie. S a CLS csak ekkor érhetné el azt az intellektuális vállalkozás gyümölcsét, ami a kisebbségeket is támogatná.⁵⁴

⁵² RICHARD DELGADO i.m. 309. p.

⁵³ Uo. 312. p.

⁵⁴ JAVIER A. TREVINO i.m. 412. p.

VI. Összefoglalás

Ha áttekintjük a modern szociológiai jogelméleteket a Kritikai Jogi Tanulmányok, mint mozgalom, alapvetően szembetűnő kérdésfelvetéseket produkált. Mi több szociológiai empirikus vizsgálatokat is végeztek, bár tényként kezelhető, hogy elsősorban olyan jogelmélettel állunk szemben, mely elsősorban a jogot a társadalmi viszonyok oldaláról közelíti meg.⁵⁵ A CLS a liberális legalizmus kritikájának esszenciáját adta azzal, hogy elsősorban annak demisztifikálását, delegalizálását, és lerombolását tartja fő célkitűzésének, amibe beletartoznak a szabályok, de emellett azok értelmezési gyakorlata és ideológiai háttere is, amelyek eredménye a normatív ellentmondásosság, illetve bizonytalanság. Természetesen, mivel elsősorban angolszász jogrendszerrel rendelkező országokon belüli mozgalomról van szó, a liberális demokrácia kritikája az Egyesült Államokat, Kanadát és Angliát érintette, de ez nem jelenti azt, hogy ne lenne relevanciája a kontinentális jogterületekre is. A normatív rendszer pedig semmiképpen sem rendelkezik dogmatikus koherenciával, a társadalom által elvárt morálisan igazságos korrekt és logikus válaszokkal, távolról sem egységes koncepciókkal, és a szociális valóságnak megfelelő döntési, értelmezési rendszerrel. Számukra mindez egyszerűen a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer eredménye. Ezért a mozgalom legtöbb tagja egy olyan társadalmi rendszer létrehozását szorgalmazta/szorgalmazza, ami intézményesítetten elősegíti az egyének emancipációját, a hatalmi egyensúly megvalósítását, és a hierarchia megszüntetését. Ehhez persze felhasználták a marxista társadalomfilozófiát, illetve annak metodológiai módszereit, a konfliktus teóriákat, a *weberi* perspektívát és a strukturális funkcionalizmust, a dekonstrukcionizmust, a nyelvfilozófiai kutatásokat, illetve a posztmodern szociológiát is.

A CLS egyik ikonikus alakja *Duncan Kennedy*, aki a társadalmi értelemben vett individualizmus/altruizmus problémakörét vizsgálta, és párhuzamba állította elsősorban a magánjog területén érvényesülő szabályok/sztenderdek kérdésével; mivel az említett szabályozások meghatározzák a társadalom attitűdjeit a jogos/jogtalanról, helyesről/helytelenről. Az individualizmus a liberális doktrína alapja, s így az igazságszolgáltatás is az individuális jogokat részesíti előnyben, hogy fenntartsa a gazdasági erőforrásokkal bírók érdekeit, érvényesülési lehetőségeit. Ehhez tartozik, hogy az individualizmus preferálja a jog formalitását, mivel így a jogszolgáltatás kevésbé képes a kontraktuális viszonyokba beavatkozni fenntartván ezzel az előnyösebb helyzetben lévők érdekeit, jogait. Ezzel szemben az altruista gondolkodás a disztribúció és a mások iránti gondoskodás melletti attitűddel rendelkezik, s ez az ellentét antagonisztikus.

Ezen a gondolati szálon haladt *Clare Dalton* kutatása, aki a szerződési normák dekonstrukciójával megmutatta azok ellentmondásosságát, mivel a kötetmi jog a hatalom és a tudás birtokosai pozícióinak függvénye, ezért az ebből is adódó problémákat, mint a közjog/magánjog, szubjektív/objektív dualitását is vizsgálta. *Dalton* hangsúlyozta, hogy az uralkodó doktrína szerint a kontraktusok autonómak, privátak és egyenrangú felek által kötettek, egyszerűen fikció. Mivel az igazságszolgáltatás igyekszik közjogi, hatalmi alapon beavatkozni ezekbe az úgynevezett magánjogi viszonyokba, és a felek egyáltalán nem részesülnek egyenlő elbánásmódban. Kimutatta, hogy miként érvényesül a tudás ál-

⁵⁵ Erre lásd: NAGY ZSOLT: *Jogszociológiai irányvonalak*. Iurisperitus Kiadó. Szeged, 2015. 79–85. pp.

tal a szerződés szubjektív oldala és miként annak objektív része a jog szerint és a ténykérdésekben. Másképpen a ténykérdések oldala szubjektív, ám a hatalom szerint ez determinált és változtatható a törvényi szabályozások általi bírói döntésekben, amelyek kimenetele végső soron így determinálva van; s ez csak objektív standardok által, annak megkötésekor meglévő szociális kontextusában érthető meg, vagyis éppúgy szubjektív, mint objektív. *Dalton* ezen a gondolatmeneten keresztül jut el a házasság, illetve anélküli együttélés és azok felbontásának példaként explikált kérdéseihez, pontosabban azok megítélésének egyenlőtlenségeihez. A bíróságok a házasság felbontásának esetében többé-kevésbé *fair* döntéseket hoznak, méghozzá a törvények alapján, azonban a tényszerűen éppolyan együttélésnek minősülő élettársi viszony esetében már ez korántsem igaz; a döntések többsége a nők számára egyenlőtlen helyzetet teremt.

Végső soron ennek apropójából következnek azok – az egyébként a kritikai tanulmányokból eredeztethető irányvonalak, melyek szerint a mozgalom tagjai elhanyagolják mind társadalmi, mind jogi szempontból - a kisebbségek és a nők helyzetét. Erre *Robin West* argumentációja nyújtja a leginkább eklatáns példát, miután kimutatta, hogy a liberális doktrínák és a CLS éppúgy maskulin jogelméleti irányvonalaknak számítanak, s szinte kizárólag a férfiak álláspontját és tapasztalatait közvetítik, figyelmen kívül hagyva a nők tapasztalatait. Ezért Ő azt javasolja, hogy olyan jogelméleti irányvonallal támogatott jogszociológiai kutatásokat kellene végezni, ami mindkét nem tapasztalatait felhasználja, s ezt lehetne egy nemeken felülemelkedő (*ungendered*) jogtudománynak nevezni, amely fizikai, egzisztenciális, politikai és hétköznapi tapasztalatok szintjén is minden emberre vonatkozó elméleti keretekkel rendelkezik. A gondolati irányvonal pedig elvezetett a kritikai irányzat kritikájához, melyet talán *Richard Delgado* nevével lehet fémjelezi, aki szerint a maskulin karakter nemcsak a nőket rekeszti ki a joggyakorlatból, hanem ezen túl minden kisebbségnek minősülő, vagy minősített társadalmi rétegeket is. Ennek okát az informálisban látja, s ennek híján tehetetlenek a formalitástól átitatott elméleti kereteknek, ezzel pedig képtelenné válnak bármilyen kisebbség vagy elnyomott rétegek jogainak érvényesítésére. *Vagy pedig csupán ez idő kérdése?*

ZSOLT NAGY

THE CRITICAL LEGAL STUDIES AS A MOVEMENT AND ITS INTELLECTUAL CONSEQUENCES

(Summary)

In this study I attempt to work of a movement of Critical Legal Studies (CLS) and its intellectual “aftermath”. The CLS was to critique liberal legalism by demystifying its doctrines, for instance ideology or legal reasoning. The popular belief is every legal conflict has a correct and logical answer in the process of judicial decision, but it is in reality indeterminate and contradictory. For the reasons, the political and social power among us within social

economic, political inquiries, and beliefs created by capitalism social and economic systems. Summing up: our legal system is not much but a shadow of individuals in a system of a world of hierarchy and power of differential classes. Within that work I attempt to show some scholars how this problem wanted to explain. For instance (Duncan Kennedy, Clare Dalton). Moreover how criticised this way of thinking by some scholars (for example Robin West from view of feminism, or Richard Delgado from view of minorities).

RÉVÉSZ BÉLA*

Bibó István utóéletének első tíz éve**

1. Bibó István – 1945–1979

A nyilas uralom alatti üldöztetése és bujkálása ellenére Bibó István köztisztviselői státuszának jogfolytonossága fennmaradt az Igazságügyminisztériumban, így a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, korábbi szegedi joghallgatótársa, Erdei Ferenc kérésére az Igazságügyminisztérium rendelkezési állományából áthelyezik a Belügyminisztériumba miniszteri tanácsosnak¹. Köztisztviselői, egyetemi professzori és tudományos szerepköreinek inkonzisztenciáját morális értékítéletének konfliktusai is súlyosbították. Előzményeit tekintve szinte az 1944-es helyzet ismétlődött meg, csak a szereplők cseréltek helyet. Míg a német megszállás idején titkos embermentő tevékenységével sértette meg az állami parancsok végrehajtását², 1945-ben a törvényelőkészítő főosztály vezetőjeként immár a német lakosság kitelepítésének okán kellett szembesülnie a kormányzati feyelem dilemmáival. A vonatkozó jogszabály ugyanis az 1941-es népesség összeírás adataiból kiindulva a teljes német nyelvű népeiséget tekintette kitelepítendőnek, függetlenül attól, hogy magukat egyébként nem németnek, hanem magyarnak vallották. Bibó hiába érvelt a kormánynál a helyzet tragikus következményire hivatkozva, ez végül nagymértékben hozzájárult 1946 júliusában a belügyi munkájától való megválásához.

Ekkor viszont már folyamatban volt a szegedi egyetemen nyilvános rendes tanárként való kinevezése a politika tanszékére és ekkor választják meg a Tudományos Akadémiai levelező

* Dr. habil. Révész Béla egyetemi docens, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Bibó István életrajzi adatairól lásd: KENEDI JÁNOS: *Bibó István életrajzi adatai*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. IV. köt. (Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Máttyás) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 1283-1289. o.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. (1971-1979) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 385-534. pp.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989.; RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon*. Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3-4. sz. 95-111. o.; LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban*. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor) 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; SZABADFALVI JÓZSEF: *Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden*. Világosság, 2013. tavasz-nyár, 65-76 pp.

² RÉVÉSZ BÉLA: *Bibó István az Igazságügyminisztériumban 1938-1944*. Jogelméleti Szemle, 2018. 3.

tagjának is. Úgy tűnik, mintha a teljesen ellentétes politikai berendezkedésekhez kapcsolódó kormányzati szintű szerepvállalásainak hét éve során hivatali munkájának inkább az árnyékos oldalával volt kénytelen szembesülni, miközben morális alapú személyes döntéseit csak a tisztviselői független szabályainak megsértése árán hozhatta meg. Intellektuális énje viszont erős kontinuitást mutatott 1945 előtti munkásságával. Öt év alatt huszonnégy jelentősebb publikációval veteti magát észre a tudományos életben, járja az országot, hogy a legkülönbözőbb helyeken tartson előadásokat, vitaesteken vesz részt, tudományos grémiumok, szakértő testületek, bíráló bizottságok tagja, sűrűn szerepel a sajtó híreiben és maga is gyakran jelenteti meg írásait a napisajtó hasábjain. A Márciusi Frontbéli értékválasztásának megfelelően a Nemzeti Parasztpárt tagja lesz, és bár pártfunkciót nem vállal, viszont »politikai útmutatást« jóformán kizárólag Bibó István időről-időre megjelenő analízisei adnak³ – olvasható egy korabeli tanulmányban.³

A koalíciós pártok közötti politikai feszültségek növekedésével, elkerülhetetlen konfrontálásukkal majd szakításukkal megnövekedett ideológiai szembenállásuk jelentősége is. A korszak nagy vitái majd mindegyikében Bibó és kifejti elméleti álláspontját, szigorúan a maga tudományos igényességének megfelelően. Ekkor születnek az olyan nagyformátumú tanulmányok mint „A magyar demokrácia válsága⁴”, „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága⁵”, „A békeszerződés és a magyar demokrácia⁶”, az „Értelmiség és szakszerűség⁷”, az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem⁸”, vagy a korábban említett „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”. A heves viták zöme éppen a háború utáni átalakulás iránya, tartalma, a demokrácia milyensége körül zajlottak. Mindez magának a demokráciának természetes velejárója, mindaddig, amíg az egyik szereplő nem él vissza hatalmi pozícióinak előnyeivel és az érveket nem váltják fel a politikai indíttatású adminisztratív intézkedések meghozatalával. Bibó a helyzet radikális megváltozását saját helyzetének gyors átalakulásán keresztül is megélni kényszerült. Igazgatói megbízása a Kelet-Európai Tudományos Intézet felszámolásával 1949 végén megszűnik. Ugyanekkor (Boriska lányának megszületésével szinte egyidejűleg) akadémiai levelező tagságát – százhuszonkét akadémia taggal együtt – „tanácskozó taggá” minősítették vissza, ami gyakorlatilag tagságának megszüntetését jelentette⁹. E mélyrepülés végpontjaként pedig a minisztérium 1950 szeptemberében – sok más „reakciónak”, „osztályellenségnek” minősített professzortársához hasonlóan – egyetemi szolgálata alól felmentette és „rendelkezési állományba” helyezte.

Egyetemi állása az év végén szűnik meg végleg, bár 1951 elejétől a budapesti egyetemen kap könyvtárosi állást. A cezúra nem csak a munkahelyváltás tekintve bizonyul élésnek. Nemcsak addigi politikai, közéleti szerepkörei szűnnek meg egyik napról a másikra, de bezárulnak előtte a publikációs lehetőségek, megszűnnek a tudományos élethez ezer szálon kötődő kapcsolatai is. Életének különböző dimenzióit szemlélve mintha egy negatív konzisztencia látszódná kibontakozni. A harmincas évektől szisztematikusan kibontakozó életpálya minden elemében bezárul, munkája a kevés alkotói örömmel járó könyvselejtezői munkára

³ NAGY LÁSZLÓ: *A Válasz útja*. Valóság, 1947. 6. 462 p.

⁴ Valóság, 1945. 2–4. 5–43 pp

⁵ Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. 116 p.

⁶ Válasz, 1946. 1. 43–59 pp.

⁷ Tiszatáj, 1947. 6. 1–11 p.

⁸ Válasz, 1948. 4. 289–319 pp.

⁹ Akadémiai Értesítő 1949–1950. MTA, Budapest, 1950. 261 p.

egyszerűsödött, elszigetel(őd)ve kiszorult a szakmai műhelyek, az egyetemek kollegiális világából, mindennapjai szinte csak közvetlen családi, baráti kapcsolatai közé szorultak. Ha volt „Bibó-felejtés”, akkor az ötvenes évek első fele mindenképpen ilyen volt.

Elnémulásának jeleként szokás említeni, hogy a korábbi évek tanulmány-dömpingjéhez képest öt éven keresztül még az íróasztalfiókja számára sem írt semmit. Ezért kuriózum-számba is vehető az a munka, amely tulajdonképpen csak egy lábjegyzet jóvoltából ad jelzést a szűkebb olvasóközönség számára Bibó létezéséről, Egy vasutas szakfolyóirat egyik tanulmányában¹⁰ hívta fel a figyelmet a szerző egy súlyos problémára: „Rendkívül tanulságos volna, ha a vasútsűrűség kiszámítását a rayonbeosztás alapján készíthetnénk el; minthogy azonban az 1949 évi népszámlálás eredményei még nem állnak rendelkezésre, ezt egyelőre nem hajthatjuk végre. Rendelkezésünkre áll azonban Bibó és Mattyasovszky összeállításában az általuk megállapított 900-1000 négyzetkilométernyi területekre kiszámított 1949 évi népesség, kénytelen voltam ezt alapul venni.” A téma különlegessége folytán első látásra gondolhatnánk azt is, hogy csak névazonosságról van szó. A Bibó-per későbbi anyagaiból viszont megtudható¹¹, hogy Mattyasovszky Jenő gazdaságföldrajz-kutatót Bibó még a Kélt-európai Intézetből ismerte (1956 után el is hagyta az országot), aki Bibót, egyetemi eltávolítása után, társszerzőként maga mellé vette. Ennek az együttműködésnek az eredménye a szinte páratlan Bibó-munka, amely viszont publikálásra soha nem került¹². Ennek a munkának a másodszori említésére viszont csak húsz évvel később kerül sor, ismét a „fél-nyilvánosság” zónájában, viszont immár magának Bibónak, önmagára való hivatkozásaképpen. A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja a településfejlesztés korábbi merev, központi tervezését is korszerűsíteni kívánta. A koncepció kidolgozásának szakmai alátámasztására háttér tanulmányok sokaságát íratta meg az Építésügyi Minisztérium az Akadémia Igazgatástudományi Bizottságára bízva, és ebbe a kutatói körbe kerülhetett be – tévedésből?, jóindulatból? – az alig néhány évvel korábban szabadult és az állambiztonsági szervek által szoros felügyelés alatt lévő Bibó István is.¹³

A mintegy öt éven át a bénultság állapotban tartott, minden tudományos, közéleti, kapcsolattól elzárva tartott Bibó számára 1956 kettős értelemben is a robbanás erejével hatott. Hihetetlennek tűnt, de a szeme láttára omlik össze – ahogyan forradalom alatt írt fogalmazványában nevezi – a „dúvad” állam¹⁴. A Bibó szájából meghökkenőnek tűnő jelzés és gondolatmenet azonban Dénes Iván Zoltán szerint egyáltalán nem a rögtönzés indulatából fa-

¹⁰ VAGÁCS ANDRÁS: *Magyarország vasútsűrűsége*. Földrajzi értesítő, Földrajztudományi Kutatócsoport, Bp. 1952. 3. 575 p.

¹¹ Bibó István és társai. Kihallgatási jegyzőkönyvek. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) 3.1.9. V-150003/a. 139 p.

¹² A Vagács András által hivatkozott mű: BIBÓ ISTVÁN – MATTYASOVSZKY JENŐ : *Magyarország városelhelyezésének kiépítése*. Az Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége. Kézirat 1950.

¹³ BIBÓ ISTVÁN: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest, 1975. 90 p. Közli: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* III. i. m.; a Vagács által hivatkozott 1950-es tanulmány itt 1949-es dátummal van feltüntetve. (275. p.) Valószínűbb azonban, hogy a Mattyasovszky Jenővel történő munkakapcsolat felújítására már az egyetemtől eltávolítása utáni időben kerülhetett sor.

¹⁴ „Négy évtizedes marxista–leninista–sztalinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad-államnak minden megnyilvánulását felszámolni.” Az „Elvi tisztázás”-sal párhuzamos, befejezetlen gondolatmenet. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. 1990. i. m. 149 p.

kadt: „Aki ezeket írta, kiforrott közösségi értékelési és magatartásmintákkal rendelkezett. Elmélyült szellemi munkával alakította ki őket a harmincas évek közepétől folyamatosan, és 1944-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen, de magától értetődően minden következményével vállalta és képviselte.”¹⁵

Saját sorsát illetően pedig hosszú évek egzisztenciális elszigeteltségnek, szinte grafomán íráskényszere teljes elfojtásának, szakmai bezártságának, politikai izolációjának látta a robbanásszerűen a megszűnését, amelyet egész korábbi tudományos és politikai életének az ellenpontjaként kényszerített rá a „dúvad állam”. Ez a kettős, társadalmi és egyéni szabadság a forradalom napjaiban szinte hiperaktivitásra készítette politikai cselekvőként, szervezőként, de szakmai elemzőként is. A második Nagy Imre kormányban való részvétele nem egyszerűen a forradalom miniszterelnöke felkérésnek nehezen visszautasíthatóságából adódhatott, hanem személyes elkötelezettségéből a szabadság eszméje mellett. Ezt a hitet sugározta minden megszólalása és – az utókor olykori fenntartása ellenére – ez hitelesítette minden 1956-ban hozott döntését. A politikai bátorságnak és az erkölcsi tartásnak ez a következetessége avatta az utókor szemében Bibó Istvánt a forradalom egyik hőségé, még azok szemében is, akik teoretikus munkásságát alig, vagy egyáltalán nem ismerték, illetve attól éppen eltérő, sőt, ellentétes véleményt képviseltek. Nem véletlen, hogy a Bibó-legendák is főleg ennek a néhány napnak, illetve a pernek és a börtönöknek a történeteire kapcsolódnak, másfelől – és ez akár a vonatkozó publikációk mennyiségéből is kimutatható –, hogy az utókor számára Bibó ’56-os szerepe vált kiemelkedően fontos kutatási témává. A legenda-gyártáshoz az akkori Politikai Nyomozó Főosztály is hozzájárult, például amikor egy 1961-es jelentésükben arról tájékoztatták feletteseiket, Kádár Jánost és a politikai vezetést, hogy „megbízható és ellenőrzött adatok alapján tudomásunkra jutott, hogy az általunk feldolgozás alatt tartott nacionalista, »harmadik utas« illegális csoport vezetői a közelmúltban elhatározták, hogy akciót szerveznek Bibó István kiszabadítása érdekében”.¹⁶ Mindenesetre Biszku Béla belügyminiszter arra használta fel a történetet, hogy jelentésében megerősítse Kádár Jánosnak, miszerint az 1960-as váci éhségstrájkban játszott szerepéért „összkezdvezmény elvonással” büntetett Bibó István börtönbüntetésén „nem célszerű változtatni”.¹⁷

Bibó Istvánnak életfogytiglani büntetéséből az 1963-as közkegyelemmel történt szabadulása¹⁸ az ötvenes évekből már jól ismert tudományos, közéleti elszigeteltségét, a publikációs lehetőségek esélytelenségét hozta magával.

Izoláltságát csak fokozta, hogy külföldi meghívásai egyikének sem tudott eleget tenni, a Belügyminisztérium Útlevélosztálya sorozatosan visszautasította útlevélkérelmét: „az ön kiutazása közérdeket sért”.¹⁹ Ennek hátterében nem csak az ország végleges elhagyásának hatósági gyanúja állt (Bibó soha nem vált volna meg itthon maradt családjától), sokkal inkább attól a feltételezett ellenpropagandától tartottak, amely a forradalom egyik hőségének nyugati megjelenését, nyilatkozatait, interjúit eredményezhette volna. A hírszerző szervek egyébként

¹⁵ DÉNES IVÁN Zoltán: *Min mérjük a politikát?* Magyar Tudomány, 2017. 9. 1098 p.

¹⁶ RÉVÉSZ Béla: *Belügyminisztériumi jelentés a politikai bizottság négy tagjának: „Bibó István kiszabadítására akciót szerveznek...”* Magyar Nemzet, 1997. március 29. 14 p. ABTL 3. 1. 5. O-14820/1 a., továbbá „Hutter Antal” fedőnevű börtönügynök jelentései: ABTL, M-32. 190/1.

¹⁷ Jelentés Bibó István elítéltről. 1961. március 28. MNL OL M-KS 288. f. 47/731. ő. e.

¹⁸ Bibó István és társai. Tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. ABTL 3.1.9. V-150003/2. 370 p.

¹⁹ A Belügyminisztérium Útlevélosztály elutasító határozata 1974. december 17. In: Bibó István – Életút dokumentumokban. i. m. 623 p.

is bőségesen szállították azokat a Bibóval kapcsolatos információkat, amelyek felszínen tartották 1956-os szerepét, az akkor írt fogalmazványait, leveleit, nyilatkozatait.²⁰ A magyar nyelvű nyugati rádióadások, elsősorban a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja vagy a BBC magyar nyelvű adása gyakran foglalkozott a forradalom jelentőségével, eseményeivel, a megtorlás eseményeivel és általában a Kádár-rendszerrel, amely műsorok szinte elkerülhetlenül felidéztek Bibó szerepét is. Bár a nyugati magyar nyelvű sajtótermékek is gyakran idézték fel a Bibó alakját, és szívesen interjúvolták meg vele kapcsolatban a kiutazó magyarokat, ám ezek gyakran fennakadtak a határellenőrzésnél. Ezért is foglalkoztak ezekkel az írásokkal nagyobb figyelemmel lapszemléik során a külföldi magyar nyelvű rádiók.²¹

A tíz évvel korábbi állapotokhoz képest viszont Bibó alkotói kedvének visszatértét kezdte jelezni, amikor 56-os ítéletükből hasonlóképpen szabadult írókhoz, tudósokhoz, művészekhez hasonlóan a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága engedélyezte²², hogy Bibó István is „alkalmanként fordítói megbízást kapjon”²³. Sőt, fél évvel korábban már engedélyezik azt is, hogy a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának szerzeményi osztályán tudományos munkatársként elhelyezkedhessen: Kállay Gyula²⁴ szóbeli bejelentése alapján „A Politikai Bizottság helyesli, hogy Bibó István elhelyezésével foglalkoznak; tudomásul veszi, hogy a Statisztikai Könyvtárba kerül”²⁵. Ennek előzményeként, régi szegedi hallgatótársra, Ortutay Gyula²⁶ egy beszélgetésük nyomán azt jelentette írásban Kállai Gyulának, hogy Bibó „a jövőjét egy kis könyvtárban szeretné eltölteni. A Statisztikai Hivatal könyvtárba szeretne állást kapni, vagy az Országgyűlési Levéltárba.” Ez az információ jutott el Kállaihoz, aki kötelességének érezte a hírt azonnal továbbítani Kádárnak²⁷, és így került a kérdés a Politikai Bizottság elé.

Fordulópontot jelzett alkotókedvének felélesztésében, amikor kezdte elővenni korábbi, befejezetlen munkáit²⁸, és az évekkel korábban félbehagyott gondolatok folytatásán kezdett

²⁰ Bibó István „szoros megfigyelését” több levéltári forrás is dokumentálja. Neve szerepel a Belügyminisztérium által a pártvezetés számára az „ellenséges személyekről” szóló 1965-ös összeállításban (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL] M-KS 288. f. 5/368. ö. e.), a Politikai Bizottságnak a „Belső ellenzék helyzetéről” 1965-ben készült beszámolóban, (MNL OL M-KS 288. f. 5/370. ö. e.). A Nemzeti Parasztpárt korábbi vezetőinek 1972-ben történt felülvizsgálata során pedig fenntartják operatív ellenőrzését: (ÁBTL 3.1.5. O-14822).

²¹ A bibliográfiai adatok szerint a Bibóval kapcsolatos írások a következő emigráns lapokban szerepeltek leggyakrabban: Párizsi Magyar Füzetek, Új Látóhatár, Független Magyarország, Szabad Katolikus Magyarok Vasárnapja, Délamerikai Magyarság, Új Európa, Katolikus Szemle, New Yorki Magyar Élet, Amerikai-Kanadai Magyar Élet, Magyarság, A Nap Fiai, Hídfe, Bajtársi Levél.

²² Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának jegyzőkönyve, 1963. szeptember 18-i ülés, MNL-MOL M-KS 288-41/12. ö. e.

²³ Olyan könyvek fordításai fűződnek a nevéhez, mint a „Szilbako éneke”, a „Sacco és Vanzetti”, vagy „A faszizmus végnapjai Európában”.

²⁴ Kállai Gyula (1910-1996) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, a Politikai Bizottság tagja, 1965 és 1967 között miniszterelnök.

²⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1963. április 30-án tartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/299. ö. e.

²⁶ Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, politikus, az Akadémia tagja, ekkoriban az Elnöki Tanács tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora.

²⁷ Ortutay Gyulának 1963. április 21-i keltezésű, Kállai Gyula által Kádár Jánosnak április 24-én továbbított levele. MNL OL M-KS 288. f. 47/734. Közli: *Kedves, jó Kádár elvtárs!: válogatás Kádár János levelezéséből*, 1954-1989. szerk. HUSZÁR TIBOR; [a válogatásban közrem., a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatásokat kész. Némethné Vágyi Karola] Budapest, Osiris, 2002. 241-242 pp.

²⁸ Ennek eredményeként jelenhetett meg 1949 után első tudományos publikációja: Bibó István: *Tanya és urbanizáció* (A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója) Valóság, 1973. 12.

töprengeni. Ezek közé tartozott „Az európai egyensúlyról és békéről” szóló könyv méretű tanulmány is. Az első változaton még 1942-ben kezdett dolgozni, a könyv második részét képező és önálló munkaként is megálló „A német politikai hisztéria okai és története” című fejezet tulajdonképpen 1943 és 1944 alatt készült el. A teljesebb változaton, szinte haláláig folyamatosan dolgozott. Ennek első, nagyobb része, a kézirat több mint a fele még Bibó életében kijutott. Még nagyobb vállalkozásnak tűnik „A nemzetközi államközösség benuulása. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás” című munkája, amellyel nem sokkal szabadulását követően kezdett el ismét foglalkozni és tulajdonképpen tíz év munkája fekszik benne. Londonban kijuttatva még Bibó életében meg is jelent az angol nyelvű változat²⁹. Némi túlzással élve a magyar szamizdatirodalom megjelenéséig, a nyugati magyarok informáltabbak lehettek Bibó-ügyben, mint a hazai lakosság, illetve itthon annyiban lehettek tájékozottak, amennyiben a külföldi hang és az írás átjuthatott a határokon.

2. Az „Emlékkötet” a viták középpontjában

Bibó István temetése –és ebben közmegegyezés mutatkozott – az ’56-osok és a megalakuló demokratikus ellenzék demonstrációjának együttes eseménye volt, amit pontosan jelzett az Illyés Gyula és Kenedi János által mondott búcsúbeszéd³⁰. A végül szamizdatként terjesztett Bibó-„Emlékkönyv” a több oldalról érkező, de a függetlenségüket őrző értelmiség egymásra találásának kivételes példája és teljesítménye volt. „A tömeg – amelyben a titkosrendőrség hallgatózó és buzgón fényképező megbízottai is jelen voltak – messze nemcsak családtagokból és barátokból, személyes tisztelőkből állt, hanem sok olyan emberből, akik éppen ’56 mellett akartak demonstrálni Bibó István temetésén való részvételükkel.”³¹

Ha arra lennénk kíváncsiak, miként ért el Bibó életműve a halála után is fennmaradt „tiltott” kategóriából tíz év alatt a „tűrt”, majd „a részben támogatott” kategóriába, ez a folyamat formai szempontból mennyiségi összetevőkkel is leírható. A róla és tőle megjelenő tanulmányok, könyvek, idézettségének mutatói, a „média-jelenlét”, a hivatkozások, a vele kapcsolatos konferenciák, kerekasztalbeszélgetések, ankétok számossága, de az olyan szimbolikus események, mint a megemlékezések, koszorúzások, díjkiosztások – mind kvantifikálható mutatói jelenlétének vagy éppen hiányának. Ugyanakkor csak a kevésbé „kemény változó” mentén lehet feltárni és megérteni gondolkodásának azokat a rejtett folyamatait, amelyek bűvópatakszerűn hol a felszínre törve, hol föld alá rejtőzve, de bizonyíthatóan tartós és jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi, politikai jelenségek mélyebb rétegeire.

Mivel kiindulópontunk szerint a felemelkedésnek és a visszahanyatlásnak, az ismertségnek és felejtésnek, a megértésnek és elutasításnak egy emberi sors megismerése és megértése szempontjából rendkívül sok előfeltétele és következménye, árnyalata és összetevője van, így csak az jelenthet biztos támpontot, ha e megközelítés módszere a kérdés összetettségének

²⁹ BIBÓ, ISTVÁN: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A study of self-determination, concord among the major powers, and political arbitration*; Introduction: Bernard Crick. Harvester Press, Hassocks, 1976. 152 p.

³⁰ ILLYÉS GYULA: *Búcsú Bibó Istvántól*. Tiszatáj, 33. évf. (1979), 7. 143–144.; KENEDI JÁNOS: *Bibó István sírjánál*. In: *Hogyan kéne embert szeretni?* Osiris, Budapest, 2019. 272–276 pp.

³¹ LITVÁN GYÖRGY: *1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban*. Beszélő, 2007. 1. 87 p.

megfelelően szintén valamiféle komplexitást igényel. Ezért a továbbiakban háromféle, egymással összefüggő, de viszonylagosan mégis elkülöníthető síkon történik a Bibó halála utáni évtized változásainak, befogadási folyamatának elemzése. Ezek a pártállami válaszok a Bibó-kérdésre (pártvezetés, kormányzati szint, illetve a titkosszolgálatok), Bibónak a nyilvánosság szférájában (főként a sajtóban) prezentált alakja, valamint az ellenzéki szereplők Bibó-képének változásai (főként a szamizdat kiadványok nyomán). Mindezek közös fókuszában, legalábbis a vizsgált évtized első felét tekintve, a Bibó-”Emlékkötet” áll.

Réz Pál visszaemlékezései szerint 1978 őszén a javaslattal kereste föl Kenedi János, hogy állítsanak össze egy tisztelgő könyvet Bibó István hetvenedik születésnapjára – 1981. augusztus 7-re.³² Az előkészületek elhúzódtak, Bibó pedig 1979. május 10-én meghalt, így a tisztelgő kötetből „Emlékkönyv” lett. A párt koreifeusait egyébként is aggasztotta az idős Bibó köré gyűlő ismerősök, barátok, tisztelők fokozódó aktivitása, amikor tudósokra is jutott Kenedi javaslata, egyre növekvő figyelemmel kísérték immár nem Bibó személyének, hanem hátra hagyott szellemiségének a hatásmechanizmusát. Ennek központi magját vélték felfedezni az „Emlékkönyv”ben, már akkor is, amikor az állambiztonság által szolgáltatott információk még csak a szerzői kör kezdeti formálódását jelezték. A hónapokig tartó szervezőmunka során sokan voltak, akik örömmel azonnal csatlakoztak, voltak, akik rögtön elzárkóztak, és voltak, akik bevallottan félelemből háritották el a felkérést. Végül a legkülönbözőbb irányból érkezett hetvenhat szerző emlékezett meg írásaiban Bibó István szellemi hagyatékáról, valamiféle spontán szellemi tömörülés is képviselve, amelynek egyszerűen a Bibó iránti tisztelet képezte a laza összetartó erejét. Az elkészült kéziratot nem tervezték törvényen kívül terjeszteni, mégis szamizdattá vált. A megkeresett Gondolat Kiadó ugyanis – nyilván felsőbb utasításra – visszautasította a munka megjelentetését, így a szerzők maguk adták össze a szükséges pénzt ahhoz, hogy a több mint ezer oldalas kéziratot legalább kilencven példányban legépelthessék. Ezekből a nagyobb könyvtáraknak eljuttattak egy-egy példányt, bár akadt olyan hely, ahol nem is merték átvenni az ajándéknak szánt példányt. Az ekkoriban indult AB Független Kiadó viszont még 1980-ban nekilátott, hogy a maga kezdetleges technikai felszereltségével sokszorosítsa a kéziratot, hogy szamizdatként terjeszse ezeket.³³ Ezek aztán stencilgépen, újragépelve a „hólabda-szerű” sokszorosítás útján egyre növekvő számú példányban terjedhettek az országban és a határon túl is (miközben az újabb és újabb másolások során egyre olvashatatlanabbá tették a szöveget).

A nyugati sajtó is gyorsan felfigyelt a nem mindennapi kiadványra, ráadásul a Szabad Európa Rádió több ízben is vállalkozott arra, hogy műsoraiban a könyv összes írását beolvassa. A Frankfurter Allgemeine Zeitung az elsők között számolt be arról, hogy „A bibói

³² RÉZ PÁL: *Bibó-émlékkönyv elé*. In: *Bibó-émlékkönyv I.* (szerk.: Réz Pál), Századvég – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Bern, 1991. 5. p., továbbá: *Világosság*, 1913. tavasz-nyár, 25. p.

³³ A „szamizdat” kifejezés orosz eredetű betűszó. А Гослитиздат [Goszlitizdat] (Állami Irodalmi Kiadó), Политиздат [Polityizdat] (Politikai Kiadó) hivatalos kiadók mintájára alkotta Nyikolaj Glazkov orosz költő az 1940-es években а сам [szam] (ön-, saját) és аз издательство [izdatyelsztvo] (kiadás) szavakból. A kifejezés arra utal, hogy a szerző saját maga adta ki az írását, vagyis nem kérte a cenzúrahatalóság engedélyét. JEVGENYIJ POPOV: *A szamizdat emlékére*. Magyar Lettre International, 2000. ősz, 72. p

magatartás vizsgálata a szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. Sőt azt is kimondják, hogy a szocialista rendszer Magyarországon, de más közép-kelet-európai országokban is illegitim, azaz törvénytelen.³⁴

A pártvezetés gyorsan reagált a kialakult helyzetre, de a Knopp-Kornidesz-duó³⁵ neveitől elhíresült tájékoztató jelentés megfogalmazása még váratott magára. Az MSZMP és az amnesztiával kiszabadult Bibó viszonyának azonban az „Emlékkönyv” előtti időszakból is vannak előzményei. Bibó természetesen nem tudhatott róla, de fordítói munkáinak elvállalásához, vagy a Statisztikai Hivatal könyvtárában való elhelyezkedéséhez a pártközpont titkos szobáinak mélyén születtek meg a döntések. A tíz évvel korábbi állapotokhoz képest viszont Bibó alkotói kedvének visszatértét kezdte jelezni, amikor 56-os ítéletükből hasonlóképpen szabadult írókhoz, tudósokhoz, művészekhez hasonlóan a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága engedélyezte³⁶, hogy Bibó István is „alkalmanként fordítói megbízást kapjon”³⁷. Sőt, fél évvel korábban már engedélyezik azt is, hogy a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának szerzeményi osztályán tudományos munkatársként elhelyezkedhessen: Kállay Gyula³⁸ szóbeli bejelentése alapján „A Politikai Bizottság helyesli, hogy Bibó István elhelyezésével foglalkoznak; tudomásul veszi, hogy a Statisztikai Könyvtárba kerül”³⁹. Ennek előzményeként, régi szegedi hallgatótársa, Ortutay Gyula⁴⁰ egy beszélgetésük nyomán azt jelentette írásban Kállai Gyulának, hogy Bibó „a jövőjét egy kis könyvtárban szeretné eltölteni. A Statisztikai Hivatal könyvtárába szeretne állást kapni, vagy az Országgyűlési Levéltárba.” Ez az információ jutott el Kállaihoz, aki kötelességének érezte a hírt azonnal továbbítani Kádárnak⁴¹, és így került a kérdés a Politikai Bizottság elé.

Ismert Bibónak Kádár Jánoshoz 1969-ben és 1970-ben írt levele, amelyekben az 1963-a közkegyelmi rendelkezés után is a börtönben maradt sorstársainak érdekében kíván beavatkozni.⁴² Az első levél válasz nélkül maradt, pedig – és ez nem ismert körülmény –, az ügyet Kádár Bizottság 1969. március 4-i ülésére. Szóbeli beszámolót tartott a levél tartalmáról, amelyben Bibó „a Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából amnesztia mérlegelését javasolta az 1956-os tevékenységükért elítélt, s jelenleg még büntetésüket töltő egyének részére”. Kádár javaslatára a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy

³⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1980. június 26. 10. p. Bővebben idézi MIHÁLYI GILBERT: *A nemzethű otthon szolidaritása az elnyomóval szemben*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1980. október 25. 1. p.

³⁵ Kornidesz Mihály (1930-2014) pártmunkás, ekkoriban a MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője. Knopp András (1938-) ugyanitt osztályvezető-helyettes.

³⁶ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának jegyzőkönyve, 1963. szeptember 18-i ülés, MNL-MOL M-KS 288-41/12. ő. e.

³⁷ Olyan könyvek fordításai fűződnek a nevéhez, mint a „Szilbako éneke”, a „Sacco és Vanzetti”, vagy „A fasiszmus végnapjai Európában”.

³⁸ Kállai Gyula (1910-1996) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, a Politikai Bizottság tagja, 1965 és 1967 között miniszterelnök.

³⁹ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1963. április 30-án tartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/299. ő. e.

⁴⁰ Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, politikus, az Akadémia tagja, ekkoriban az Elnöki Tanács tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora.

⁴¹ Ortutay Gyulának 1963. április 21-i keltezésű, Kállai Gyula által Kádár Jánosnak április 24-én továbbított levele. MNL OL M-KS 288. f. 47/734. Közli: *Kedves, jó Kádár elvtárs! : válogatás Kádár János levelezéséből, 1954-1989*. szerk. HUSZÁR Tibor ; [a válogatásban közrem., a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatókat kész. Némethné Vági Karola] Budapest, Osiris, 2002. 241-242 pp.

⁴² Életút dokumentumokban. i. m. 577-581 pp.

„a levelet az amnesztia-rendelet előkészítésével foglalkozó elvtársak olvassák el, Sándor József elvtárs pedig a levél megérkezésének tényéről értesítse Bibó Istvánt”. 1969-be azonban az Elnöki Tanács nem hozott amnesztia-rendeletet, feltehetően már eldöntött kérdés volt, hogy a Tanácsköztársaság félévszázados évfordulójánál fontosabb eseménynek tekintik majd az ország felszabadulásának 25 évfordulóját és valóban, 1970-ben törvényerejű rendeletet jelent meg a közkegyelem gyakorlásáról. A Kádárnak írt második levél viszont arról tanúsodik, hogy „Sándor József elvtárs” mégsem értesítette Bibó Istvánt levélének „fogadásáról” (tehát nem az érdemi döntésről), ugyanis 1970 elején Bibó feltételezte, hogy „a tavalyi levélem esetleg nincs a keze ügyében”, ezért megismétli korábbi javaslatát, immár az 1970-es évfordulóra tekintettel. Hogy Kádár ezt a levelet, is formálisan kezelte, kiderül a Központi Bizottság Irodája által, aláírás nélküli küldött válaszleveléből: „Tisztelt Uram! Levelét megkaptam. Tájékoztatásul közlöm, hogy tartalmával az illetékesek megismerkedtek. Üdvözlettel. ⁴³ Végül az 1970-es amnesztia egyáltalán nem foglalkozott a még börtönökben lévő 56-os elítéltekkel, csupán arról rendelkezett, hogy „kegyelemből mentesülnek a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól azok, akiket állam elleni büntett miatt öt évet, szándékos köztörvényi büntett miatt három évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélték, és büntetésüket 1968. január 1. előtt már kitöltötték”⁴⁴

Az „Emlékkönyv” megjelenése egyben felgyorsította annak a párthatározatnak a meghozatalát is, amely a belső ellenzék fokozódó aktivitásával szemben kívánt intézkedéseket hozni. A csehszlovák ellenzék 1977 elején tette közzé politikai nyilatkozatát, amelyben a Helsinki záróokmány és az ENSZ által is garantált emberi jogok csehszlovákiai megsértése ellen tiltakozott. Az aláírásgyűjtő akcióhoz más szocialista országok demokratikus mozgalmainak képviselői is csatlakoztak. A magyarországi aláírásgyűjtés eredményeként a prágai perek ellen tiltakozó levelet küldtek az Elnöki Tanácsnak, Kádár Jánosnak, és nagyobb nyilvánosságot kaptak követeléseik a nyugati sajtóban is. A Politikai Bizottság Aczél Györgyöt, Korom Mihályt és Óvári Miklóst⁴⁵ bízta meg a helyzet kivizsgálásával. Jelentésükben nem tartották ugyan indokoltnak a bűnvádi eljárás megindítását, elkerülendő a bírósági eljárás várhatóan jelentős negatív külföldi visszhangját, inkább a publikációs tilalommal, ösztöndíj-megvonással, elbocsájtással járó intézkedések realizálását javasolták. A legfontosabb teendőnek pedig az aláírást szervezők „valódi politikai szándékainak leleplezését” tekintették.⁴⁶

A Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésén vette napirendjére a jelentést.⁴⁷ Tudomásul vette a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentését a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről. Megbízta Kornidesz Mihályt, hogy – a vitában elhangzottak figyelembevételével – készítse el a Politikai Bizottság határo-

⁴³ Lásd: Drága, jó Kádár elvtárs! i. m. 377 p.

⁴⁴ 1970. évi 7. sz. törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról.

⁴⁵ Aczél György (1917-1991) kommunista politikus, a Kádár-korszakban a kulturális élet egyik legfőbb ideológusa, irányítója, ekkoriban a Politikai Bizottság tagja; Korom Mihály (1927–1993) kommunista politikus, a Politikai Bizottság tagja, igazságügy-miniszter, az Alkotmányjogi Tanács elnöke, ekkoriban a KB adminisztratív ügyekért felelős titkára; Óvári Miklós (1925-2003) kommunista politikus, a Politikai Bizottság tagja, ekkoriban az MSZMP KB kulturális titkára.

⁴⁶ Aczél György, Korom Mihály és Óvári Miklós jelentése az MSZMP Politikai Bizottságának a prágai per elleni magyarországi tiltakozó akcióról. 1979. november 12. MNL OL M.KS 288 f. 5/785. ö. e. 5. p.

⁴⁷ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1980. december 9-én megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/815. ö. e.

zatának szövegét, készítsen továbbá javaslatot azok körére, akiket a Politikai Bizottság határozatáról tájékoztatni szükséges és e kör tájékoztatásához a jelentés és a határozat felhasználásával megfelelő anyagot kell összeállítani.

Kádár János felszólalásában elsősorban a jelentés címét kifogásolta. „Előre kellene tenni, hogy ellenséges; tehát ellenséges, ellenzéki és ellenzékiesskedő elemek. Ellenzékiesskedő az, aki a fundamentális kérdésekben egyetért, a részleteket illetően azonban más véleményen van. (...) Szelektálnunk kell, a valódi ellenségről le kell választani az ellenzékét, az ellenzékiről pedig az ellenzékiesskedőt.” Mindenesetre a határozatban a „ellenséges-ellenzéki, ellenzékiesskedő” helyett már csak az „ellenséges-ellenzékiesskedő” jelzők szerepeltek.

Kitért a „történelmi” nevet viselő ellenzéki szereplők – Donáth, Rajk László, Soós Vilmos, Schiffer és mások – kérdésére is. „A nevetek illetően sem lehetünk babonások. A munkásosztály hatalmát mindenkivel szemben meg kell védenünk. Nagy tisztelője vagyok, amíg csak élek Rajk Lászlónak; az ő törekvései és egész élete, munkássága védelmében kell fellépni, ha kell, az ő nevét viselővel szemben is, ha annak magatartása, tevékenysége veszélyezteti azt, amiért Rajk elvtárs harcolt. A Magyar Népköztársaság ellen senki fia sem tehet semmit büntetlenül.”⁴⁸

A Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentésének valójában az a legfontosabb eleme, hogy itt jelenik meg először a pártdokumentumok szintjén az „Emlékkötet” átfogó elemzése, tartalmi összefoglalója, valamint az az értékelés is, amely – lévén, hogy a Politikai Bizottság ezt magáénak tekintette – alapjaiban határozta meg a további állásfoglalásokat, intézkedéseket is. Ezért érdemes ezeket közelebbről is megismerni.

„Bár az ellenzéki csoportok akcióinak »kívülről vezérelt« volta, a nyugati fellázító központok és emigrációs szervezetek vagy csoportok által történt irányítása 1977 előtt is nyilvánvaló volt, 1977 óta ezek a központok mind nyíltabban támogatják a hazai ellenzéki csoportokat és megnyilvánulásokat. (...) Ezeknek a központoknak a politikai és taktikai célkitűzéseit jól tükrözi a Magyar Füzetek szerkesztőbizottságának „népfrontos” összetétele is (Borsody István, Fejtő Ferenc, Kemény István, Kende Péter, Király Béla, Schöpflin György, Szabó Zoltán, Szelényi Iván)⁴⁹.

Lényegében az utóbbi egy-két évben ugyanilyen „népfrontos” összefogásra ösztönzik a hazai ellenzék különböző csoportjait is. Ennek a törekvésnek a hatása már a legutóbbi aláírási akciókban is érezhető volt, de eddigi leglátványosabb eredménye egy nemrég elkészült Bibó-„Emlékkötet” kézírata, amelynek kezdeményezője a Magyar Füzetek szerkesztősége volt.⁵⁰

Az „Emlékkötet” 1100 oldalas kéziratát Donáth Ferenc⁵¹ ez év október végén nyújtotta be a Gondolat Könyvkiadónál. A kötetet 10 tagú szerkesztőbizottság állította össze, amelyben Donáthon kívül többek között Bence György, Kis János, Kenedi János és Csoóri Sándor

⁴⁸ I. m. 195. p.

⁴⁹ A Magyar Füzetek 1978 és 1988 között Párizsban megjelent időszaki kiadvány. Kis formátuma miatt sok példányát csempészhették át a határon Magyarországra. „Mi volt a Magyar Füzetek? Kísérlet arra, hogy egy olyan korszakban, amelynek szellemi-politikai életét a kádárizmus tartotta hatalmában (...), ebben a posványos korszakban fórumot teremtsen a tiszta beszédnek és a kritikai gondolkodásnak.” KENDE PÉTER: *A Magyar Füzetek búcsúja*. A Magyar Füzetek főszerkesztője – a Magyar Füzetek sorozatról. Századvég, 1990. 3-4. 5. p.

⁵⁰ Egy 1981-ben keltezett állambiztonsági jelentés szerint a Bibó-kötet szerzőinek egynegyede politikai elitelt volt. TABAJDI GÁBOR: *A III/III krónikája*. Jaffa. Budapest, 2013. 317. p.

⁵¹ Donáth Ferenc (1913–1986) politikus, agrártörténész, publicista, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő. Konceptióis perben 1951-ben 15 évi börtönre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. 1958-ban a Nagy Imre-per

is részt vett. A kötetben 75 szerző írása szerepel. Köztük az ellenzék ismert képviselőin kívül (a szerkesztők között felsoroltakon túl például Eörsi István, Konrád György, Radnóti Sándor, Haraszti Miklós, Vajda Mihály stb.) neves írók (Csurka István, Fekete Gyula, Illyés Gyula, Képes Géza, Mészöly Miklós, Vas István, Weöres Sándor), történészek, irodalomtörténészek, kutatók, lelkészek, Bibó 1956 utáni fogolytársai stb., valamint négy, nem magyarországi szerző is (Bukarestből, Kolozsvárról és Pozsonyból).

Bibó István előtt az „Emlékkötet” szerzőinek többsége mint a magyar politikai gondolkodás és a demokratikus hagyomány egyik legnagyobb alakja előtt tiszteleg, és Bibót Széchenyihez, Eötvöshöz, Deákhoz hasonlítja. A kötet fő mondanivalóját azonban – ezen a mítosz- és hagyományteremtő funkción túl – a felsorolt ellenzéki szerzők írásai fogalmazzák meg: Bibó főleg 1945 és 1948 között keletkezett írásainak, valamint 1957-es Emlékiratának értelmezése kapcsán a szocialista rendszer legitimációját, az egész 1945 óta megtett történelmi utat kérdőjelezi meg, úgy állítja be a helyzetet, mintha hiányozna (és mindvégig hiányzott volna) a népszuverenitás és a nemzeti függetlenség. Ezek az írások – de esetenként mások is – elutasítják az egypártrendszert, s egyértelműen a politikai pluralizmus mellett törnek lándzsát. 1956-ot az ellenzéki szerzők forradalomként rehabilitálják, és Bibót mint az értelmiségi magatartás példaképét állítják be, aki a börtönből való szabadulása után sem volt hajlandó integrálódni a rendszerbe, szemben a magyar értelmiség többségével és vezetőivel, akik – úgy mond – 48-at 67-tel akarták megvalósítani. A kötet számos írása tartalmaz direkt szovjetellenes kitételeket is. Az ellenzéki szerzők közül egyesek Bibót »jobbról« bírálják, elutasítván a bibói életmű pozitív, számunkra értéket jelenthető elemeit. A jelzett tendenciáknak egy része nemcsak az ellenzéki akciókban korábban is szerepet vállalt szerzők írásai-ban jelentkezik, hanem esetenként a kötet más szerzőinél is. Ugyanakkor vannak – bár kisebbségben – az „Emlékkötet”ben színvonalas, Bibót tárgyilagosan, sőt kritikusan értékelő, elméleti tévedéseit bíráló írások is.

A kötet szerzőinek egy része – akárcsak az aláírási akcióknál – nyilván itt sem ismerhette a kötet célját és a szervezők valódi szándékait. Ezeket, illetve írásaikat meg kell próbálni leválasztani a kötetről. Számolni kell azonban azzal is, hogy miután a Gondolat Könyvkiadó a kéziratot vissza fogja adni, a kötet „szamizdatként” kerül majd terjesztésre, vagy Nyugaton fogják kiadni. A kézirat benyújtása lényegében nem szolgál mást, mint az elutasítás kiprovokálását, hogy azután erre hivatkozva mintegy »legalizálják« a kéziratoknak a »második nyilvánosság« csatornáiba való terelését. A »szamizdatként« való terjesztés vagy az esetleges Nyugaton történő publikálás mindazokkal a szerzőkkel szemben, akik a kötetben így is szerepet vállalnak, megfelelő következményeket kell, hogy maga után vonjon (a szerzők között például két párttag is van).

A Bibó-„Emlékkötet” – akármilyen legyen a további sorsa – két vonatkozásban is fordulópontot jelent az ellenzéki csoportok tevékenységében. Az egyik a kötet »népfrontos« jellege, és az, hogy abban számos olyan vezető értelmiségi, főleg író is szerepet vállalt, akik mindaddig a legalitás keretei között mozogtak, és tiszteletben tartották a párt szövetségi politikája alapján kialakult politikai-kultúrpolitikai mozgásteret. A másik új mozzanat, hogy az ellen-

másodrendű vádlottjaként 12 évi börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Az 1970-es évektől a demokratikus ellenzéki mozgalom és a népi írók mozgalmának összekapcsoló személyisége volt.

zéki csoportok az eddigi, többnyire elméleti jellegű írások és a csehszlovák szolidaritási akciók után most közvetlenül belpolitikai kérdéseket, sőt a párt politikai fővonalának alapkérdéseit (egypártrendszer, 1956, a Szovjetunióhoz való viszony) állítják előtérbe.”⁵²

A Jelentés szövegéből kitűnően a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársai számára is friss volt az „Emlékkötet”, tartalmi vonatkozásaival még csak felületesen ismerkedtek meg. Sőt, egyelőre még csak jövő időben beszélnek arról, hogy a Gondolat kiadó „a kéziratot vissza fogja adni”, ugyanakkor jól prognosztizálja, hiszen ez gyorsan be is következett, hogy a nyilvános kiadás elmaradását az ellenzék szamizdat útján fogja pótolni és a kötet szerzői körére nézve is pontos a megállapításuk: a kötet »népfrontos« jellegű.

Azt, hogy a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály számára gondot jelentett az „Emlékkönyv” feldolgozása, az is jelzi, hogy amikor az Agitációs és Propaganda Bizottság 1980. december 16. ülés elfogadják a Bizottság 1981. évi I. félévi munkatervét⁵³, akkor még 1981. január 27-re állították be a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentésének megtárgyalását „a Gondolat Kiadóhoz érkezett Bibó kötet tartalmáról”. Ehhez képest közel másfél hónap késéssel, csak 1981. március 10-én került a jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság ülése elé. Igaz, ekkor már „teljes pompájában” látható a kritikai feldolgozás, a teoretikus iránymutatás és az ideológiai következetesség egysége. „Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Bibó-”Emlékkönyv”ről” címet viselő anyag több közlésből is ismert.⁵⁴

A titkosságát gyorsan elvesztő jelentés dekonspirálódására több magyarázat is született. Réz Pál emlékei szerint ő úgy találkozott az irattal, hogy „egy hónap múlva néhány oldalas gépelt szöveget találtam postaládámban, alig olvasható, sokadik másolatot: ez volt az ún. Knopp-Kornidesz-jelentés. Máig sem tudom, ki és hogyan jutott hozzá, másolta le és juttatta el néhányunkhoz. Ha hiteles a szöveg – és feltehetően az –, egy bizottság készítette, aggályosan és hozzá nem értően elemezve az „Emlékkönyv” írásait, vélt veszélyességük szerint osztályozva a szerzőket, megtorló intézkedéseket javasolva, testre szabottan. E sajátos, bár vélhetően nem egyedülálló lektori jelentés hamarosan megjelent a nyugat-európai magyar sajtóban; talán ez, vagy ez is oka volt annak, hogy a neveltségessé tett hatalom eltekintett a közvetlen, nyers megtorlástól.”⁵⁵

Egy kalandosabb történet – stílusosan – a Statisztikai Hivatalba került egyik példányt jelöli meg ősforrásnak. Eszerint egy ott dolgozó fiatal munkatársnőnek a kolléganője mutatta meg a jelentést, amit ő viszont „haveri alapon” a Politikai Főiskoláról kapott. A munkaszoba egy órányi ebédszüneti magányát kihasználva „rettenetes sebességgel és iszonyúan szorongva” kézzel leírta a kivonatolt szöveget. Később ezt Hegedűs B. András gépén beírta,

⁵² I. m. 136-138 pp.

⁵³ MOL M-KS 288-41/358. ő. e.

⁵⁴ CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék : 1968-1988 : Dokumentumok*. Budapest, T-Twins, 1995, 120-135 pp.; MURÁNYI GÁBOR: *A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés*. I-III. Élet és Irodalom, 2005. október 21.; Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai: 1968-1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017. 172-191 pp.; a további hivatkozások az eredeti irat oldalszámaira vonatkoznak: MNL OL M-KS 288-41/363. ő. e. [a továbbiakban: Jelentés]

⁵⁵ RÉZ PÁL: *A Bibó-Emlékkönyv* élé. i. m. 7. p.

majd egy „egy házi szemináriumon” odaadta Bence Györgynek.⁵⁶ Ez a közlés itt ér össze a jelentés egy állításával, miszerint a kötet előtörténete magát a kötetet jóval megelőzte. „Bibó István munkássága, személyisége és életútja – ahogy a kötet egyik szerzője is leírja – már évekkal ezelőtt fölkelte az ellenzéki csoportok érdeklődését, írásaival szemináriumok keretében is foglalkoztak”. És valóban, Kenedi János írásában megtalálható a hivatkozott mondat: „amikor a nyomtatott és a katedrán elhangzó szó elértéktelenedésére előbb egy Bibó szövegeit tanulmányozó házi szemináriumban, majd az abból kiterelvényesedő hétfő esti szabadegyetem alapításában kerestek ellenszert: »erős törekvés az, hogy a magyar ifjúság szélesebb tömegeinek írott szabad-egyeteme legyen«...”⁵⁷

Nagy sikert arattak Bibónak kazettára vett előadásai, amelyeket 1971-1972 között otthon készített. Egy 1981-es Hétfői Egyetemen egy ügynöki jelentés szerint Szilágyi Sándor és Bence György rövid bevezetését követően „másfél órányi történetfilozófiai fejtegetés következett, amelyben Bibó a modern fenomenalizmus (fenomenológia), szellemtörténet és antropológiai idealizmus teljes fegyvertárát, sőt, egy adag neotomista okoskodást is felvonultat annak a történelem-matematika tételnek a cáfolatára, ami a lét és tudat és az osztályharc történelmi kategóriájáról szól. Okfejtése eléggé terjedelmes, helyenként szellemes, de viszonylag sok gyenge pontja van. Főleg úgy tud hatni, hogy a filozófiailag meglehetősen műveletlen bölcsészek elhiszik okfejtéseit.”⁵⁸ A nagy valószínűséggel filozófiai végzettségű ügynök pikírt megjegyzéseivel alighanem elsősorban tartótisztjét kívánta elkápráztatni. A hangfelvétel népszerűsége természetesen főként annak szólhatott, hogy „élőben” lehetett Bibó előadásait meghallgatni és a jelentésekből következően nem csak Budapesten, de vidéken is (Szegeden biztosan⁵⁹) nagy élményt jelentettek a hangfelvételek. Az oktatási szabadság vágya természetesen a mindenkor pártellenőrök szemében ellenintézkedésekre sarkalló veszélyes magatartásnak minősül.

Az „Emlékkötet” külön bemutatása a pártapparátus számára nem egyedi feladat volt. Többször előfordult, hogy a politikai és állambiztonsági vezetés számára „sorvezetőt” kellett készíteni ahhoz, hogy világnézeti szempontból felvértezve állhassanak szemben az ideológiai diverzió irányítóival. A pártalkalmazottak és az operatív tisztek egyébként is könnyen eltévedhettek a filozófiatörténet alakjainak nehezen követhető fogalmi rendszerében, hát még ha egy a szerző új nyelvet is alkot a gondolati számára. Előfordult, amikor nem is valamely külföldi munka megértéséről volt szó, hanem mintegy magyarról magyarra kellett lefordítani a bonyolultnak tűnő szövegeket. Ilyen történt Konrád György és Szelényi Iván "Az értelmiség útja a hatalomhoz" c. kéziratával is, amelyet a Szentjóbby Tamásnál tartott házkutatás során foglaltak le, és amelyet végül Óvári Miklós,

⁵⁶ HEGEDŰS ISTVÁN: *Hogyan került napvilágra a Knopp-Kornidesz-jelentés?* http://www.idg.hu/expo/vorosmarty_ter/narancs/d23.htm (letöltve: 2001. 09. 13.)

⁵⁷ Kenedi János: A hajthatatlan és a megalkuvó. in: Bibó-„Emlékkötet” i. m. II. i. m. 195 p.

⁵⁸ Az ügynöki jelentést idézi: SZILÁGYI Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III : interjúk, dokumentumok. Budapest, Új Mandátum, 1999. 310-311 pp.*

⁵⁹ „Barátom egyik szegedi ismerőse hallotta, hogy Szegeden is tartanak »repülő egyetem«-i előadásokat. (...) Az előadások szisztémája a következő: az egyik héten meghívott előadó van (van, amikor szegedi), a következőn pedig a Bibó-kazettákat hallgatják.” „Molnár József” fedőnevű titkos megbízott jelentése 1982. március 31-én. BM III/III-4-a. alosztály. i. m. 269. p.

a párt ideológiai titkára „fordított” le (az ő szóhasználata), majd küldi meg további felhasználásra Benkei András belügyminiszternek.⁶⁰

Annak a gyanúját, hogy az pártapparátuson túlnyúló feladatba ütközött a pártközpont az „Emlékkötet” bizonyos írásainak megértése során, Murányi Gábor vetette fel először és ez adhat magyarázatot a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentéskészítési késedelmességére is. Nem véletlenül adta írása címének: „A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés”. Huszár Tibor⁶¹ akkoriban a legértőbb szakembere lehetett Bibó életének, hiszen 1976-tól szinte élete végéig folyamatosan faggatta Bibót kamerák előtt, így a bizalmába is kerülhetett. Majd elérkezett a pillanat, amikor tőle is kértek valamit, így ő lett a Knopp-Kornidesz-jelentés valódi szerzője. Erről a megbízásáról csak egyszer, közvetlenül halála előtt beszélt. Kérdésre válaszolva csak annyit mondott: „A Bibó-”Emlékkönyv” szerzői jó ügyet szolgáltak... nem kellett volna megírni. Az ember életében vannak tévedések – ez egy tévedés volt.”⁶²

Az Előszót, a kötet szerzőit és a tartalomjegyzéket megismétlő három mellékletet leszámítva a Jelentés 25 oldalas. Vitatható megállításai közé sorolható, hogy „a szervezők tisztában voltak azzal, hogy a Gondolat Könyvkiadó egy ilyen kötet publikálására nem vállalkozik”. Azok az erőfeszítések azonban, amelyek kezdettől hivatalos útra kívánták terelni a megjelentetés folyamatát, éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Elmarasztalólag említi a jelentés, pedig valójában az egyik legnagyobb elismerés, hogy „Bibó István életútját a kötet szerzőinek többsége az értelmiségi magatartás példaképeként állítja be.”⁶³

„A bibói magatartás és életmű vizsgálata az ellenzéki szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. A bibói alkat és gondolkodásmód gyakorlati kiszorulását, perifériára kerülését a hatalomra került kommunista párt »voluntarista« taktikájának, valós érdekeket és tömegméretű politikaipszichológiai folyamatokat ignoráló manőverezéseinek, esetenként pedig a szovjet nagyhatalmi politikának a számlájára írják.”⁶⁴ Huszár Tibor pontosan látja a Bibói gondolkodás sarokpontjait, Törekszik is arra, hogy megbízóinak ne a direkt leszámolás nyelvén jelentsen, miközben ott is kritikusan fogalmaz, ahol éppen pártalkalmazotti szerepén kívül elismerőleg szólna. Ez a kettős játék Huszár elvárásai szerint végül kiegyensúlyozottságot kölcsönözne szövegének, ám a szociológus és a propagandista közötti kényes egyensúly morálisan és szakmailag is tarthatatlan. „Bibó Istvánt az »Emlékkötet« szerzőinek többsége a magyar politikai gondolkodás és demokratikus hagyomány legnagyobbjai közé, Széchenyi, Eötvös és Deák mellé sorolja. Ezt az arányvesztést semmiképpen sem magyarázza, csupán némileg motiválja, hogy abban

⁶⁰ A „fordító” megjegyzése szerint a kézirat „azt igyekszik »bizonyítani«, hogy az értelmiség történelmi, társadalmi helyzeténél fogva, egyedül alkalmas osztály a hatalom gyakorlására. A tartalom kifejtésének megfogalmazása a Magyar Népköztársaság államrendje ellen gyűlöletkeltésre alkalmas. Ellenséges felfogású és magatartású értelmiségiek ellenforradalmi programjaként értékelhető. Terjesztése esetén alkalmas arra, hogy ezen ellenséges személyek, illetve csoportok-a program mögé felsorakozva fellépjenek a rendszerrel szemben.” Az értelmiség útja... összefoglaló; Koordinációs Bizottság 1975. február 27-i ülése; Igazságügyi minisztériumi feljegyzés Konrád György és társai bűnperéről. MNL OL M-KS 288. f. 31/V/1. ő. e. 1975. 3. d.

⁶¹ Huszár Tibor (1930-2019) szociológus, egyetemi tanár, az Akadémia rendes tagja. Ekkoriban az ELTE BTK Szociológiai Tanszékének vezetője. 1983-ban az ebből alakult Szociológiai Intézet alapító igazgatója.

⁶² „Mindig azt tanítottam, amit kutattam” Interjú Huszár Tibor akadémikussal. Utak a Széchenyi térre. Szerk: VELANCICS BÉLA, MTA. Budapest, 2019. 35. p.

⁶³ Jelentés, i. m. 27. p.

⁶⁴ Jelentés, i. m. 28. p.

szinte mindannyian egyetértenek: Bibó értékeit sem a »hivatalos« Magyarország, sem az értelmiségi közvélemény nem ismerte fel, nem méltatta mindeddig jelentőségének megfelelően. Abban azonban már jelentős különbségek fedezhetőek fel közöttük, hogy milyen mértékben és milyen értelemben tartják elfogadhatónak, tovább elemzendőnek gondolatait, s főképp hogy milyen célok eléréséhez használják fel vagy kívánják felhasználni életútjának tanulságait és elméleti hagyatékát.⁶⁵

Megrendelői mindenesetre elégedettek lehettek a munkájával. Kívülről nézve objektív a kritikai hang, nem sugallja a hatalom haragját vagy fenyegetőzését, és elegáns nyelvi fordulatokkal közelíti a céljához. Ami viszont a bírálatok szofisztikált hangnemét, következtetések mértéktartó voltát pillanatok alatt érvényteleníti, az a jelentést követő párthatározat. Visszafele nézve szinte mindegy is, mit írhatott Huszár Tibor, vagy bárki más, az ítélet – mint már oly sokszor – előbb megszületett, minthogy a bizonyítási eljárás lezárult volna.

Akár Huszár Tibor büntudatának is betudható, hogy a Válogatott tanulmányok III. kötetéhez 1984-85-ben megírt, nyolcvan oldalas utószavában nem talált helyet a négy évvel korábbi Jelentésnek, legalább utólagos újraértelmezésére. Pedig az akkorra eltelt évek során tanúja lehetett annak, hogy a maga stílusának megfelelően kisesszévé kerekített Jelentése eredményeként fagyott be a hivatalos Bibó-kép a tíz évvel korábbi állapotának megfelelően, másrészt az ellenzék kezelésének adminisztratív eszközei, politikai vegzálása, közéleti kiszorítása, mindezen döntések hivatkozási alapjait a Jelentésből, illetve az ennek alapján meghatározott intézkedésekből merítették.

„A szerzők megosztásának irányába hatna, ha a kötet ellenzéki gondolatokat nem tartalmazó írásai – különböző helyeken – megjelenének.” Milyen gondolatokkal indíthatta útjára Szűcs Jenő nagyszerű tanulmányát a Történelmi Szemlében, tudván, hogy ő egy dezorganizációs játszma célpontja és egyben eszköze is. A Jelentés megírásának idején már eldöntött az is, hogy Huszár Tibor szerkesztésében meg fog jelenni egy bő válogatás Bibó életművéből. Barát vagy ellenség? – kérdezhetnénk kissé zavarodottan, ha nem látnánk a párthatározatban egyértelműen megfogalmazott szándékokat: „A kötet megfelelő előszóval és jegyzetapparátussal hozzá fog járulni Bibó István életútjának és írásainak reális megítéléséhez, s egyben polemizálni fog az „Emlékkönyv” Bibót és a harmadikutas értelmiségi magatartást misztifikáló szemléletével.”

Véletlen is lehet, de a Bibó-jelentést tárgyaló Politikai Bizottsági ülés következő napirendi pontja a „Javaslat a politikai agitáció és propaganda időszerű feladataira”. A kettő akár egyetlen napirendként is szerepelhetett volna, legalábbis a Jelentés intézkedései között kifejezetten agitációs és propaganda-eszközöket is bevetni javasoltak. „Ha a Bibó-”Emlékkönyv” nem is kerül publikálásra, akkor is célszerűnek látszik beszélgetéseket folytatni mindazokkal a nem kifejezetten ellenzéki szándékú szerzőkkel, akik leválasztása a szervezőkről lehetségesnek tűnik. A beszélgetések során fel kell hívni a figyelmet a kötet ellenzéki indíttatású szerzőinek (írásaikból is kiolvasható) politikai törekvéseire, az „Emlékkönyv” ellenséges politikai célzatú felhasználhatóságának veszélyeire, s lehetőleg azt kell elérni, hogy megosszuk a kötetben résztvevőket.”⁶⁶

Egy hónappal a jelentés elfogadása után, 1981. március 26-án kibővített ülést tartott a párt Központi Bizottsága. „A belpolitika időszerű kérdései” napirenden belül külön helyet

⁶⁵ Jelentés, i. m. 29. p.

⁶⁶ Jelentés i. m. 46. p.

biztosítottak a Bibó-„Emlékkönyv”-vel történtek megvilágításának. Óvári Miklós, ideológiai titkár az ellenséges-ellenzéki erők elleni harc korábról ismert megállapításainak jegyében adta elő beszámolóját.⁶⁷

„Belpolitikai helyzetünk reális képéhez hozzátartozik az ellenséges, ellenzéki csoportok bizonyos fokú megélnkülése is. Nem a széles értelemben vett ellenséges megnyilatkozásokról akarok szólni, amiben benne van a kocsmai uszításoktól kezdve a kémkedésig minden, hanem a szellemi életben jelentkező ellenséges és ellenzéki tevékenységről. (...) Milyen módszereket alkalmaznak? Elég változatos módszerekhez nyúlnak. Az egyik – ritkábban alkalmazzák – az aláírások gyűjtése, a másik a kéziratos irodalom készítése és terjesztése. Nem túl érdekes olvasmányok ezek – szerencsénkre. Sokszor nagyon elvontak, alacsony színvonalúak, de azért vannak közöttük olyanok is, amelyeket nem tehetségtelen emberek írtak, és nem is hatástalanok. Egy további módszer: előadások rendezése magánlakásokon különböző témákban, ellenzéki személyek fellépésével, 100 – 150 fő részvételével. Már utaltam rá, hogy a Szabad Európa Rádió nagy teret ad annak a tevékenységnek.

Másik ilyen ellenzéki szervezkedés a közelmúltban a Bibó István „Emlékkönyv” kiadásával kapcsolatos. Ezt ellenzéki személyek kezdeményezték, és vagy 75 embert szerveztek be. A résztvevőknél ez a kör lényegesen nagyobb, mint néhány száz ember, s közöttük elsősorban a fiatalabb humán értelmiségi réteggel, egyetemi fiatalokkal, művészfiatalokkal találkozhatunk. Ebben a körben próbálnak eredményt elérni, és szervező munkát végezni. A résztvevők egy része azonban nem ellenzéki beállítottság. Vannak köztük nagyon becsületes, még azt is mondhatnám, hogy marxista módon gondolkodó emberek, igaz, nem sokan. Ennek a körnek a fő mondanivalója az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon. A kötet megkérdőjelezi az 1945 óta megtett egész fejlődést, a népszuverenitás mai érvényesülését, hangsúlyozza a függetlenség hiányát, és azt állítja, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népi forradalom volt. A kezdeményezők fő politikai mondanivalója a politikai pluralizmus valamilyen formájának támogatása. Ebben a kötetben nemcsak elmélet van, hanem direkt politizálás is. A kötetet a kiadó természetesen visszaadta. Mi megfelelően foglalkozunk, azokkal, akik a kötet szervezőitől leválaszthatók. A publikálható tanulmányokat közzétenni fogjuk. A kötet által felvetett problémákkal azonban még sok munkánk lesz.”

Óvári beszéde szemlátomást a Jelentés gondolatmenetét tükrözte, s Bibó személynek alaptalan felülértékelését bírálja: A jelentés állítása szerint „Bibó István előtt az »Emlékkötet« szerzőinek többsége mint a magyar politikai gondolkodás és a demokratikus hagyomány egyik legnagyobb alakja előtt tiszteleg, és Bibót Széchenyihez, Eötvöshöz, Deákhoz hasonlítja”, Óvári szerint pedig egyes állítások szerint „Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja” A két dokumentum panelje – a szellemi igénytelenség kifejeződésként – gyorsan szétterjednek az egész országban. Az MSZMP Eger Városi Pártbizottsága 1981. április 30-i ülésén ez Schmidt Rezső, városi párttitkár szájából akként hangzik el, hogy „ennek a kötetnek fő tartalma az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon”⁶⁸

⁶⁷ Központi Bizottság kibővített ülése 1981. március 26. MNL OL M-KS 288. f. 4/178-179. ö. e.

⁶⁸ MNL Heves Megyei Levéltár HL XXXV-29-2.

Az Óvári beszéd olykor szószerint köszön vissza például az MSZMP Somogy megyei Bizottsága 1981. április 8-i megyei pártbizottsági üléséről⁶⁹. Varga Péter megyei első titkár (1983-tól a pártközpontba kerülve a Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának vezetője) belpolitikai beszámolójában elmondja: „Másik ilyen ellenzéki szervezkedés a közelmúltban a Bibó István „Emlékkönyv” kiadásával kapcsolatos. Ezt ellenzéki személyek kezdeményezték, vagy hetvenötén. A résztvevők egy része azonban nem ellenzéki beállítottságú. Vannak közöttük nagyon becsületes, még azt is mondanám, hogy marxista módon gondolkodó emberek, igaz, nem sokan. Ennek a kötetnek fő tartalma az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon. A kötet megkérdőjelezi az 1945 óta megtett egész fejlődést, a népszuverenitás mai érvényesülését, hangsúlyozza a függetlenség hiányát, és azt állítja, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népi forradalom volt. A kezdeményezők fő politikai mondanivalója a politikai pluralizmus valamilyen formájának támogatása. Ebben a kötetben nemcsak elmélet van, hanem direkt politizálás is. A kötetet a kiadó természetesen visszadta. Az illetékesek foglalkoznak azokkal, akik a kötet szervezőitől leválaszthatók. A publikálható tanulmányok nyilvánosságra kerülnek. A kötet által felvetett problémákkal azonban még sok munka lesz”.

Három-négy év múlva viszont mintha erejét kezdené veszteni az 1981-es lendület. Óvári Miklós 1985-ben elvesztette ideológiai titkári posztját. A magyar demokratikus ellenzéknek, az Ellenfórumnak a budapesti Európai Kulturális Fórumhoz intézett októberi felhívása a kulturális életben alkalmazott cenzúráról, a politikai diszkriminációról a párt vonalán nem is váltott ki különösebb indulatokat. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1986. január 21-i ülésén, amelyen tájékoztatást hallgattak meg „A nemzeti tudat hazánkban, a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban” című kutatási témáról, a korábbi évek retorikájához képest váratlanul pozitív kontextusban került szóba Bibó István neve. „Történetileg tekintve, a maga egészében sem a felszabadulás utáni néhány év, sem a szocialista építés kezdeti időszaka nem teremtett kedvező légkört arra, hogy a sebek gyógyuljanak, s hogy a társadalom széles rétegei a súlyos történelmi tanulságokat építő szellemben tegyék magukévá. A koalíciós időszak nagy vívmánya volt a marxizmus eszméinek a nyílt porondra lépése és a szocializmus erőinek fokozatos térnyerése, de a kielezett hatalmi küzdelem szellemi élet megnyilvánulásait jelentős részben a napi politika taktikai érdekeinek vetette alá. Révai József és Molnár Erik történelmi munkái fontos szerepet játszottak a humán értelmiség egy részének marxistává fejlődésében, *Szekfü Gyula és Bibó István ez években irt tanulmányaikkal, belülről átélte, őszinte nemzeti számvetésükkel* a társadalom széles köreinek tudatára még nem gyakoroltak érdemleges hatást. A tömeges eszmélkedés ideje még jó darabig váratott magára.”⁷⁰

Másfél hónappal később még tovább merészkedik a Propaganda Bizottság. Bár „A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban” című első napirendi pont élénk érdeklődést váltott ki, a második, amelyen tájékoztató jelentés hangzott el „A magyar értelmiség helyzete, szakmai-közéleti szerepvállalása” című kutatási témáról, Radics Katalin, a Tudomá-

⁶⁹ MNL Somogy Megyei Levéltár ML 1981_B 49/4

⁷⁰ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1986. január 21-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-41/459. ő. e.

nyos, Közoktatási és Kulturális Osztályának új vezetője önkritikusan bevallotta: „Az igazsághoz hozzátartozik, hogy változatlanul adósok vagyunk annak feldolgozásával, hogy a régi és új értelmiség milyen értékszemlélettel, viselkedési minták vonzásában élte meg a fordulat évét követő évtizedet. Azt sem ismerjük eléggé: milyen értelmiségi bázissal rendelkeztek az 1948-49-ben megszüntetett folyóiratok, értelmiségi szervezetek, társaságok. Hogy Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, a babits-i hagyományt példaként felidéző »Újholdas« fiatalok, vagy Sík Sándor nézetei milyen kérdésekben voltak vitathatóak a rendelkezésre álló interjúk, más forrásanyagok s különösen a későbbi történetek ismeretében, nem ezen dokumentum feladata, az adott összefüggésben csak annak leszögezése tűnik szükségesnek, hogy a nézetek elkerülhetetlen ütköztetését az adminisztratív intézkedések, illetve az azokat igazoló és vitapartnernek nélkül lefolytatott kvázi viták nem helyettesíthették.” Ezért a Bizottság szükségesnek tartja, hogy az értelmiséggel kapcsolatos kutatások a következő középtávú kutatási terv keretében tovább folytatódjanak.⁷¹

Három hónappal később Bibó munkásságának már a rádióműsorban történő felidézése is elérhető közelségbe kerülhetett. Az elsődlegesen kijelölt témakörökben immár olyan témák is szerepelhetnek – természetesen a Magyar Rádió marxista-leninista propagandát segítő tevékenységének keretében – mint a politikai ideológiák (liberalizmus, konzervativizmus, stb.), vagy a politikai magatartásformák. A történelmi témák fő célja: „gondolkodni, problémaérzékenységre tanítani múltbéli vagy még a mában is létező politikai-etikai-emberi problémák egykori és mai látószögű bemutatásával.” Ennek keretében többrészes, hangkazettán is elérhető sorozatokat terveznek a szocialista és kapitalista politikai rendszerek párhuzamos és eltérő vonásairól a képviselői rendszerekről, a legitimitáció értelmezésekről, a polgár alakjáról a magyar társadalomban, és nem utolsósorban a Bibó-életmű elemzéséről.⁷²

1987 májusában a Bizottság elé került a Politikai Főiskola képzési és továbbképzési formáinak alapkoncepciójára, valamint a tudományos kutatás fő irányaira vonatkozó javaslat. A Bizottság állásfoglalása rögzítette azt is, hogy nappali tagozaton, „a magyar politikai gondolkodás története tantárgy keretében részletesen tárgyalják a polgári radikálisok főbb képviselőinek, a hazai szociáldemokrácia gondolkodóinak, a magyar újkonzervatívoknak a politikai nézeteit; ennek során kritikailag elemezik a szociografikus nemzedék, Bibó István, Erdei Ferenc, Révai József, Lukács György politikai nézeteit is”.⁷³

A Központi Bizottság 1988 decemberi döntése „pártállamtalanította” az MSZMP-t, teljesen átalakította a párt központi szervezetét. Ennek következtében megszűnt az Agitációs és Propaganda Bizottság, amely – amint láthattuk – a pártapparátuson belül hosszú évek óta vagy önállóan, vagy a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztállyal együttesen témagazdája volt az a Bibó-kérdésnek. Az APB 1988. december 6-án tartotta utolsó ülését és mintegy búcsúzóul napirendre vett egy „elköszönő” Bibó-kérdést is. Az ELTE-joghallgatóknak a Budaörsi úti kollégiumából a Ménesi úti épületbe költözése eredményezte 1983-ban, hogy a kezdeti szakkollégiumi forma átalakulhasson Jogász Társadalomtudományi Szakkollégiummá⁷⁴. A kollektív emlékezet pedig azt is tudni véli, hogy

⁷¹ Az Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1986. március 04. ülés, MNL OL M-KS 288-41/462. ő. e.

⁷² Az Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1986. június 24. MNL ML M-KS 288-41/469. ő. e.

⁷³ Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1987. május 26-i üléséről. MNL OL M-KS 288-41/488. ő. e.

⁷⁴ Bővebben: SZÁJER József: *Bibó István és a jogász Szakkollégium*. Világosság 2013 tavasz–nyár

1985-től Bibó István nevét is felvették. Feltehetően nem volt közismert a névcseré / névfelvétel procedúrája, még kevésbé az, hogy végső soron itt (is) párt döntésre van szükség. Felbukkant ugyanis egy levél, amelyben a művelődési miniszter 1988 novemberében az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságához küldte előterjesztését, ebben egyetértőleg továbbítva az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégiumának azon kérését, hogy a "Bibó István Szakkollégium" nevet vehessék fel.

Modellértékű a pártállami struktúra itteni engedélyezési láncolata. Azt senki nem sejtette, hogy a végső döntéshozó egy ilyen kérdésben éppen az Agitációs és Propaganda Bizottság lehet (egyébként nyolc általános iskola névváltoztatásával csomagban került sor az előterjesztésre). A másik körülmény, amely miatt fontos lehet az irat, hogy a Bibó-név felvételére több forrás szerint jóval korábban (esetleg már 1985-ben) sor kerülhetett. A félreértés valószínűleg abból ered, hogy – és erre Czibere Tibor miniszter levele is utal – a kari tanács már korábban elfogadta a kérést, viszont ez még csak arra volt elég, hogy ezt felterjesszék a rektorhoz, aki végül szintén támogatólag továbbította a Művelődési Minisztériumba. És mlg csak ezután következett az Agitációs és Propaganda Bizottság döntése. A harmadik érdekesség, hogy az előterjesztés mintegy indoklásképpen egy, a minisztérium szerinti rövid Bibó-életrajzot is tartalmaz. Annak a párt szervnek címezve, amely folyamatosan napirenden tartotta a Bibó-kérdést és ekkor még kizárólagos „joggal” rendelkeztek például a Huszár Tibor 1976-ban elkezdett és évekig tartó Bibó-interjújának teljes anyagával. Mindenesetre az Agitációs és Propaganda Bizottság búcsúülésén végül legalizálták a szakkollégium számára az addig engedély nélkül használt Bibó István nevet.⁷⁵

A Knopp-Kornidesz-jelentés nem elhanyagolható része foglalkozott a Bibó-kérdés politikai és / vagy állambiztonsági eszközökkel történő rendezésével. Eszerint „az ellenzéki csoportok befolyásának visszaszorítása, elszigetelésük alapvetően politikai feladat, de önmagában az ellenzéki tevékenység által megcélzott értelmiségi rétegek problémáinak szélesebb összefüggésekben történő elemzése és napirendre tűzése nélkül eredményesen nem oldható meg. Az ellenzéki csoportok akciói ugyanakkor rövid távú, konkrét teendőket is jelentenek. Ezekkel összefüggésben is abból kell kiindulni, hogy az ellenzéki csoportok fellépésével, akcióival kapcsolatos feladatokat elsősorban nem belügyi, hanem politikai kérdésnek kell tekinteni, és elsősorban nem belügyi eszközöket kell igénybe venni megoldásukra sem. Ez indokolt esetben természetesen nem zárja ki az adminisztratív eszközök alkalmazását, ha az ellenzéki csoportok tevékenysége átlépi a törvényesség határait. *A Belügyminisztérium szervei, ha arra szükség volt, eddig is megtették a szükséges intézkedéseket, hatékony munkát végeztek az ellenzéki csoportok tevékenységének felderítésében, bomlasztásukban, a megfelelő párt- és állami szervek informálásában az egyes tervbe vett vagy lezajlott akciókról. Jelentésünk összeállítása során is nagymértékben támaszkodtunk a Belügyminisztérium jelentéseire és információira.*”⁷⁶

⁷⁵ Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1988. december 06. üléséről. MNL OL M-KS 288-41/516. ö. e.)

⁷⁶ Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről, és a Politikai Bizottság határozata e csoportokról 1980. december 9.. MNL OL. M-KS 188. f. 5/815. ö. r. 38 p.

Az állambiztonság szerveknek Bibóval kapcsolatban összegyűjtött anyagai természetesen a az 1957-1958-as peréhez kapcsolódnak. A V-150003 számkóddal kezdődő „Bibó István és társai” dossziésorozat összesen 13 dossziét tartalmaz⁷⁷. De azoknak a pereknek és eljárásoknak az anyagai, amelyekre nézve a Politikai Nyomozó Főosztály a maga szempontjából hasznosnak tekintette Bibót ezekben is bevonni (pl, a Nagy Imre-per, a Magyar Írók pere, Mérei Ferenc és társai, Püski Sándor pere, a Göncz-per), azok száma meghaladja a 300-at.

Érdeemes tehát megnézni, a politika mikor és miért tartotta szükségesnek, hogy meghaladva a politika eszköztárát, a Belügyminisztérium szervei megtegyék a szükséges lépéseket, azaz a titkosszolgálati eszközöket és módszereket alkalmazzanak a Bibó-kérdésben.

Amikor 1963, március 27-én Bibó Istvánt mentesítették szabadságvesztésének további végrehajtása alól és elrendelték szabadlábra helyezését, az állambiztonsági szervek nyilvántartásában lévő anyagai újabb dossziéval egészül ki. Az „F”- (Figyelő-)dossziét kötelezően nyitották meg a büntetett előéletű személyek vonatkozásában, így Bibó Istvánra is. Ruszoly József jogtörténetész-professzor emlékeiben furcsán bukkant elő Bibó István megfigyelésének egy szegedi esete.

A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának épületében 1970 április végén kibővített kari tanácsülésen emlékeztek meg Reitzer Béláról, a kar egykori hallgatójáról, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának ukrainai munkaszolgálat közben fiatalom elhunyt titkáráról. Erdei Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtákará is részt vett az ünnepi tanácsülésen, amelyen dr. Ruszoly József egyetemi adjunktus mondott megemlékező beszédet. Nem említette a sajtó, de Bibó István is leutazott Szegedre és mondott is néhány mondatot fiatalkori barátjára emlékezve. Ruszoly József ekkor megkérte a polgári jogi tanszéknek a szintén a tanácsteremben tartózkodott titkárnőjét, hogy próbálja meg gyorsírással rögzíteni a Bibó által mondottakat. Később, amikor megpróbálta elkérni a feljegyzéseket, kiderült, hogy azok már nincsenek meg. Ebből következtetett arra Ruszoly professzor, hogy „hivatalos oldalról” már megelőzhatték a kérését.⁷⁸

Az Állambiztonsági Szervek Történeti Levéltárának adatai szerint az 1979 elejétől vezetett Napi Operatív Információs Jelentések⁷⁹ – elsősorban a budapesti rendőrfőkapitányság állambiztonsági szerve, illetve a III/III-as csoportfőnökség adataival – gyakran jeleztek Bibó Istvánnal kapcsolatos információkat. Ez azzal magyarázható, hogy halálát követően munkássága, annak eredményei, személyiségének emléke, tanításainak eszméink kisugárzása⁸⁰ az informátorok számára is mérhető mennyiségű adatot szolgáltatott post mortem a korábbi célszemélyről.

A hálózati személyek gyakran számoltak be a „repülőegyetem” valamely eseményéről, amelyeknek említettsége folytán Bibó is láthatatlan résztvevője volt. Például a „Somlay Ká-

⁷⁷ *A főgolyó Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* [összeáll., bev., jegyz., tájékoztató: KENEDI JÁNOS ; előszó KENDE PÉTER ; szöveggond. S. Varga Katalin] Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 216 p.

⁷⁸ RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István egyetemi pályafutása.* A Szegedi Városházán rendezett Bibó István konferencia, 2011. november 30. <http://bibotarsasag.blogspot.com/2011/12/video-szegeden-tartott-bibo-istvan.html#more> (letöltve: 2018. 03)

⁷⁹ MÜLLER ROLF: *Belügyi információs jelentések, 1964–1990.* Trezor 3. ABTL. Budapest, 2003. 151. p.

⁸⁰ BALOG IVÁN: *Bibó István recepciója : politikai átértelmezések.* Budapest, Argumentum; Bibó István Szellemi Műhely, 2010. 168 p.

roly” fedőnevű ügynök 1979-1980 között rendszeresen beszámolt az ELTE Budaörsi úti kollégiumában történelekről.⁸¹ „Lantos” ügynök a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) életéről, hallgatóiról, diákszervezeteiről, klubjairól adott hat éven át, 1979-1985 között jelentéseket. Így szóba kerül többek között a BEFŐT (Budapesti Egyetemisták és Főiskolások Találkozója), a Polvax Klub⁸², az IKIN (Ifjú Kommunisták Írónemzedéke) és a POLTÁR. A jelentések foglalkoznak a Rajk László Szakkollégium egyes rendezvényeivel, szamizdat és emigrációs kiadványokkal, a lengyel események hazai visszhangjával, gyakori referenciapontként hivatkozva Bibó Istvánra.⁸³ „Simon András” ügynöki dossziéjában a a Rajk butikról, a Repülő egyetemről találunk 1983 és 1985 közötti jelentéseket, valamint az ABC Független Kiadóról.⁸⁴

Új típusú adatgyűjtéssel találkozunk a Bibó-releváns információk keresése közben, amikor a demokratikus ellenzék, mint célobjektum kerül az állambiztonsági szervek látókörébe. Ezekben az esetekben leginkább a különböző szervezetek, mozgalmak, csoportosulások céljait, szándékait, szervezeti felépítését, kapcsolatrendszereit, iratait, dokumentumait kívánják megismerni, amely objektívációk természetesen nem választhatók le a bennük szereplő személyektől, viszonylagosan mégis elkülöníthetők egymástól, hiszen az állambiztonsági látásmódnak megfelelően ebben a megközelítésben mégsem a célszemély a fontosabb. Nagy gyűjtőkörrel rendelkezik például annak a kétéves operatív munkának az iratállománya, amely a Szabad Kezdeményezések Hálózata majd a Szabad Demokraták Szövetsége dokumentumai g foglalta össze.⁸⁵ Ebben a szervezeti alapszabályzatok, az állásfoglalások, felhívások, tiltakozások éppúgy szerepelnek, mint a Belügyminisztériumról, a rendőrségről és a jogállamiságról szóló koncepciók, vitaanyagok. A felvezetett névindex pedig pontosan érzékelteti, milyen súllyal volt jelen ebben az átalakulásban Bibó eszmei világa a halálát követően is.

Ebben található a Szabad Kezdeményezések Hálózatának 1988. november 13-ra összehívott tanácsválasztó közgyűlésének három dokumentuma is. Egy nyilvános levél, amelyben a Hálózat szövívői megindokolják, hogy miért akarnak szervezetté válni. Egy másik a közgyűlés programja, a harmadik pedig az elvi nyilatkozat, amelynek elfogadása feljogosít mindenkit a szervezeti tagságra. Ezek a dokumentumok a dossziében egy „Meghívó” feliratú füzetben található, amely belépési nyilatkozatot, jelölőlapot, és alapszabály-tervezetet is tartalmaz. A négy oldalnyi „Elvi nyilatkozat” kifejezetten magának vallja a Bibói örökséget is: „Mi magyar demokraták, utódai vagyunk mindazoknak, akik a francia forradalom hármasszavának örökségét kívánták politikai valósággá tenni. Annak az Európának a része akarunk lenni, amely az elmúlt kétszáz évben nagyobb haladást ért el, mint az emberiség egész addigi története folyamán. Egyetlen, demokratikus, jóléti államot akarunk. (...) Utódai vagyunk a polgári radikalizmusnak, amely általános választójoghoz, politikai jogokhoz akarta juttatni az egész magyar társadalmat, és amely utoljára érezte át teljes tragikus jelentőségében Magyarországnak a nyugati fejlődéstől

⁸¹ ABTL 3.1.2.M-38434/1.

⁸² Szentirmay László: Polvax. Egy politikai klub a Kádár- és az Orbán-korban. Budapest, IR-MA Szamizdat K. 2018. 271 p.

⁸³ ABTL 3.1.2. M-41071.

⁸⁴ ABTL 3.1.2. M-40481.

⁸⁵ ABTL 4.1. A-3373. A Szabad Kezdeményezések Hálózata és a Szabad Demokraták Szövetsége dokumentumai 1988-1989.

való leszakadását. Elődünk: Jászi Oszkár, aki nem tett engedményt soha, semmilyen színű totalitarizmusnak és nemzeti elfogultságnak. Utódai vagyunk az európai és a magyar szociáldemokráciának, amely először talált hatékony politikai eszközöket arra, hogy a szegény embert megvédje a kizsákmányolástól, tudatosítva jogát a jólétre. A szociáldemokrácia bizonyította be, hogy a politikai szabadságjogok a dolgozók jólétének garanciája. Elődünk: Mónus Illés és Kéthly Anna. Utódai vagyunk a magyar népi mozgalomnak, amely radikálisan szembefordult a nagybirtokkal és a magyar úri társadalommal, amely nyomasztó politikai körülmények között is folytatta harcát a társadalmi demokráciáért. Elődünk: Bibó István és Szabó Zoltán.”

De találunk olyan iratot is, amely a FIDESZ 1988. november 19-én kezdődött konferenciájának szocializmus-vitájával foglalkozik. Több felszólaló szerint ugyanis a szocializmus fogalmát lejáratták Magyarországon, mások viszont a Bibó István-i szocializmus eszmevallalását javasolták. És innen tudható meg az is, hogy 1989 május 23-án „Bibó István és a népi mozgalom” címmel rendezett konferenciát a Magyar Néppárt, és a Veres Péter Társaság, másnap pedig a Kassák klubban Vargha Csaba tartott előadást „Bibó István és a népi mozgalom” címmel.

De innen tudhatjuk meg a kapcsolódó külföldi eseményeket is, a melyek a „Bibó-renezánsz” külföldi elágazásaira utalnak. Az 1988 elején Budapesten járt J. Dempsey tollából cikk jelent meg a Financial Timesban a magyar zsidóság identitás-problémáiról. „Állítólag még mindig vannak fehér foltok, ami a magyarok és a zsidók közötti kapcsolatot illeti, 1944-ben és azután. A magyar hatóságok azonban legalább megkíséreltek valamit, amikor végül 1984-ben megjelentettek egy könyvet, a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után címmel. A könyv az antiszemitizmusról szól és Bibó István, Magyarország egyik legnagyobb gondolkodója írta.”

Amikor Bibó Istvánnak 1968-ban három kötetben megjelentek válogatott művei, a Szabad Európa Rádió azonnal elkezdte sugározni a kimaradt művek ismertetésével, elsősorban az 1956-1957-es írásokkal foglalkozó műsorait.

1988. júniusában az 1943-as balatonszárszói konferencia évfordulója alkalmából tudományos konferenciát rendezett a Hazafias Népfront, a Történettudományi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Párttörténeti Intézete és az Akadémia Történettudományi Intézete az Országos Széchényi Könyvtárban. Céljuk kifejezetten az volt, hogy tudományos elemzésnek vessék alá Erdei Ferenc és Bibó István vitáját is a szárszói találkozójá jellegéről.

Az amerikai magyar nagykövetség jelentette, hogy 1988. októberében, Ohio államban a Magyar Baráti Közösség magyar hetén a forradalom évfordulójára emlékezve Püski Sándor eredeti adalékokkal dokumentálta Bibó Istvánnak az 1956-os forradalom leverése után is továbbfolytatott politikai munkásságát, Czipán Tibor pedig a harmadik út Bibói-konceptiójáról beszélt, amely „továbbra is elevenen él a magyar reformisták gondolkozásában”.

A Szabad Európa Rádió első alkalommal került be egy magyar miniszter szobájába, amikor 1989. június 2-án Kulcsár Kálmán igazságügyminiszterrel készített interjút. Az alkotmányozásra vonatkozó kérdésre válaszolva Bibóval argumentál: „Jogi probléma, hogy ez a parlament elhatározta az alkotmányozást, és a magyar közjogi gondolkodástól – nem kisebb ember mondta ezt, mint Bibó István – idegen az alkotmányozó nemzetgyűlés fogalma. Ezért én azt gondolom, hogy jogilag nem lehet támadni azt az álláspontot, hogy a parlament, ha úgy kívánja, akkor fejezze is be ezt alkotmányozást.”

Mindezek a kisebb információk egyszerre tűnhetnek érdektelennek, másfelől nélkülözhetetlenek. Bibó alakja mindenesetre kibontható a titkosszolgálatok jelentéseiből, és úgy tűnik, halála után a nyolcvanas években legendává vált, beszámítási pont lett a rendszerváltásban gondolkodók számára. A titkosszolgálat pedig tette, amiért létrehozták. A politikusokra bízta az információk értékelése és felhasználását, ő pedig gyűjtögette az információkat.⁸⁶ Mára természetesen felértékelődött a jelentősége akár egy meghívónak is, amely már mindenhol eltűnt, de itt még archiválva van. Az állambiztonsági szolgálat pedig egészen a Dunagate-botrányig abban a (szándékos) tudatlanságában cselekedett, hogy „mindig az utolsó parancs érvényes”, tehát az ellenségkép is változatlan, amíg vissza nem vonják az adott parancsot.⁸⁷

A korszak másik jellegzetességét pedig Szájer József így összegezte: „mindenki Bibót olvasott és gyűjtött”.⁸⁸

A Bibó-reneszánsz kirobbanásának fontos eleme lett az első nagy Bibó-konferencia Szegeden, 1989 május közepén. A helyszín nem egyszerűen Bibó „szegediségére” utal. Közvetlen előzménye ugyanis az alábbi nyilatkozat volt:

»Az „AETAS” Szerkesztőség, a Galiba Kör, a Gondolat—jel Szerkesztőség, a Harmadkor Szerkesztőség, a JATE Társadalomtudományi Kör, a Károlyi Mihály Kollégium Társadalomtudományi Kör, a Móra Ferenc Társadalomtudományi Szekció, a Szegedi Egyetemi Műhely tagjai ezúton jelentjük be, hogy — tagjainkból delegálva és meghívtak bevonásával — 1988. szeptember 28-án megalakítottuk a Bibó István Emlékbizottságot. Ezt aényt bejelentettük a JATE rektorának és az Egyetemi Tanács Testületének, akik ezt tudomásul vették.

1989. május 10-én lesz a XX. századi magyar történelem egyik legkiemelkedőbb politikai gondolkodójának, Bibó István halálának 10. évfordulója. Bibó 1933-ban a szegedi Tudományegyetemen szerzett jogi diplomát, majd később — 1946 júliusa és 1950 decembere között — mint egyetemi tanár itt tartott előadásokat politikatudományból és szociológiából. Az említett öntevékeny csoportok tagjai ezért úgy vélik, hogy erről az évfordulóról egyetemünk polgárainak intézményünk hírnevéhez méltóan kell megemlékezniük. Másrészt a magyar társadalom jelenlegi válságos helyzete indokoltá teszi, hogy egy olyan kiemelkedő jelentőségű felsőoktatási intézményben, ahol a hazai szellemi élet alakítóinak jelentős hányadának képzése folyik, egy olyan sokoldalú, kritikusan, de egyben hazája sorsáért való felelősségtől áthatva gondolkodó és cselekvő egyéniségnek, mint az Bibó István volt, a magyar társadalom demokratizálásáért folytatott elméleti és gyakorlati tevékenységét befogadják. Ezt társadalmunk demokratikus reformja érdekében feltétlenül szükségesnek ítéljük. E célból a Bibó István Emlékbizottság hatpontos programterv végrehajtását tűzte maga elé:

⁸⁶ Az állambiztonság utóljára 1982-ben foglalkozott az „Emlékkönyv” kérdéssel. A főcsoportfőnök tájékoztatása szerint „folyamatos a zavarás, a vezéregyéniségekkel szembeni bizalmatlansággeltés és a szelektív intézkedések alkalmazása, például a ki- és beutazások kapcsán”. Harangozó Szilveszter vezérőrnagy referátuma az ellenzékre vonatkozó párhataozatról és a történelmi egyházakon belüli illegális bázisközösségi és egyéb mozgalmakról. 1982. május 21. MNL OL XIX-B-1-x-10-38-4-1982.

⁸⁷ RÉVÉSZ BÉLA: *A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében : politológiai értelmezési lehetőségek*. Szegedi Tudományegyetem. Ájtk, Szeged, 2006, 131 p.

⁸⁸ Szájer József i. m. 38. p.

- „1. Bibó István emlékének tiszteletére 1989 májusában egy emléktábla felavatása.
 2. Bibó István emlékére szervezett vitanapok. Címe: „Nemzet és Demokrácia”. Időpontja: 1989. május 5—6. Célunk az, hogy a most kibontakozó és gyorsan differenciálódó társadalmi és politikai csoportok képviselőit meghívjuk és teret biztosítsunk számukra arra, hogy az említett témakörökben kifejtsék és megvitassák nézeteiket.
 3. Bibó István életművét áttekintő előadássorozat szervezése.
 4. Bibó István Szegeden — című kiállítás megszervezése.
 5. A Marxizmus—Leninizmus Központi Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs Bázisa keretében Bibó-archívum létrehozása, melynek célja összegyűjteni és hozzáférhetővé tenni Bibó István munkáit, illetve a róla szóló szakirodalmat.
 6. A vitanapokon elhangzott előadások és hozzászólások kötetben való megjelentetése. Céljaink elérésének segítésére és a rendezvénysorozat rangjának emelésére három védnököt kértünk fel: ifj. Bibó Istvánt, Ilia Mihályt, Vásárhelyi Miklóst, akik ennek eleget tettek.
- Az Emlékbizottság, amint végrehajtotta a maga elé tűzött célt, feloszlik.”

Azonban a Bizottság megalakulásának időpontja – 1988. szeptember 28 –másról is nevezetes. Ezen a napon az egyetem bölcsészet-tudományi kara sztrájkot hirdetett. A felsőoktatásban régóta halmozódó gondok immár kritikus tömegére kívánták a politikai vezetés, a kormány és az ország közvéleményének figyelmét felhívni. A zsúfolásig megtelt Auditorium Maximum légköre, hangulata megdöbbentő módon hasonló volt az ugyanitt, 1956. október 16-án megtartott nagygyűléshez, amelyen az állampárti Dolgozó Ifjúság Szövetségétől független, önálló, demokratikusan szerveződő diákszervezet hoztak létre, Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségét.

Ha a Bibói szabadság „kis köreinek” szellemiségét látnánk visszaköszönni a független, autonóm diákmozgalom 1988-as elindításában, akkor semmiképpen nem lehet véletlen a Bibó-bizottság ugyanezen a napon történt megalakítása sem.

„Bibó István életműve azt a belső harmóniára épülő szilárd erkölcsi erőt képviseli a magyar kultúrában, amely nélkül a demokratikus közösség és az emberi szabadság ügye egyébe nem vállalhat. Anélkül pedig, hogy a köztudat magáévá ne tenné gondolatait, ez a mű be nem végezhetik”⁸⁹ – búcsúzott Kenedi János Bibó István sírjánál.

Vannak még feladataink.

⁸⁹ KENEDI JÁNOS: i. m. 276 p.

BÉLA RÉVÉSZ

THE FIRST TEN YEARS OF ISTVÁN BIBÓ'S AFTERLIFE

(Summary)

Bibó's interest in the philosophy of law, the relationship between law & power, and the political development of Central and Eastern European states was fostered by his education in Szeged University. He entered the Law Faculty of Szeged University in 1929, where he came into close contact with Ferenc Erdei. Bibó studied in Vienna in 1933–4 and Geneva in 1934–5 on state scholarships. From July 1946 to 1950, Bibó was a professor at Szeged University. He became a member of the Hungarian Academy of Sciences in July 1946, and from 1946 to 1949, he was a professor and later president of the Eastern European Scientific Institute. However, in 1950, he was removed from all his positions and went to work as a librarian at the University Library in Budapest.

November 1956, he was appointed Minister of State in the coalition government by Imre Nagy. When the Soviets invaded to crush the rebellious government, he was the last Minister left at his post in the Hungarian Parliament building in Budapest. Rather than evacuate, he stayed in the building and wrote his famous proclamation, "For Freedom and Truth", as he awaited arrest. Bibó was arrested on 23 May 1957 and sentenced to life imprisonment on 2 August 1958 but released in the 1963 amnesty.

He worked in the library of the Central Statistical Office until he retired in 1971. In 1976, he managed to have *The Paralysis of the International Community of States and the Remedies for This* published in London without going through the Hungarian authorities. He died in Budapest on May 10, 1979. Funeral addresses at the Óbuda Cemetery were delivered by the poet Gyula Illyés and the writer János Kenedi, at what became the first open appearance together by the various strands of the opposition.

István Bibó became a role model for dissident intellectuals in the late communist era. He was one of the most important Hungarian thinker and theoretician of the 20th century. His personality and ideas connected various oppositional circles together before 1989, during the era of socialism. Following these examples, we aim to analyse the political and theoretical problems of Hungary after the death of Bibó till the beginning of the transition in 1989.

SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA*

A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények fogalma a nemzetközi közjog szemszögéből**

I. Bevezető gondolatok

„A drogokkal és más jogellenes termékekkel folytatott kereskedelemről eltérően, a természeti erőforrások végesek és nem pótolhatóak laboratóriumban.”¹ Napjaink elharapódzó környezetrombolása elvezetett egy új fogalmi kategória létrejöttéhez, amelyet környezet- és természet elleni bűncselekmények néven ismerünk. A környezet és a természet mint elkövetési tárgyak, a környezetromboló magatartások egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a jog területén, több jogágba utat találva. Az így létrejött fogalomkör elnevezésének minden része külön elemzés tárgya lehetne, hiszen egységesen elfogadott definíciókról nem beszélhetünk. A környezet elleni bűncselekmények kifejezés az angol *environmental crime* terminológiával azonosítható, amelyet a magyar jogirodalom környezeti bűncselekmények, környezeti érdekeket sértő bűncselekmények vagy a környezet és természet elleni bűncselekmények terminusokén is használ.² A környezet elleni bűncselekmények gyűjtőfogalomnak tekinthető, amely alatt minden, a környezeti erőforrások kiaknázásából, károsításából, kereskedelméből vagy ellopásából eredő, egyén vagy csoport számára, haszonszerzés érdekében történő, környezetet károsító és egyben jogellenes tevékenységet érteni kell.³ A gyűj-

* egyetemi adjunktus, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi jogi és Európa-jogi Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Environmental crime – Interpol Elérhető: <https://www.interpol.int/Crimes/Environmental-crime> (2020.09.05.).

² „Környezet és természet elleni bűncselekmények” In: Kóhalmi László: XIX. Környezet és természet elleni bűncselekmények. Elérhető: https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/22_KohalmiL.pdf. „Környezeti érdeket sértő bűncselekmények” In: Bándi Gyula: Környezetjog. Szent István Társulat. 2014. „Környezet és természet elleni bűncselekmények” In: 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről, XXIII. Fejezet Környezet és természet elleni bűncselekmények.

³ Szerző saját megfogalmazása.

tőfogalomba tartozó cselekményeket másként határozza meg a nemzetközi közjog, az Európai Unió joga és az egyes államok nemzeti büntetőjoga.⁴ A környezet elleni bűncselekmények közé sorolhatóak a vadvilágot károsító, vadvilággal kapcsolatos cselekmények is, amelyek fogalmi besorolását és a definíció elemeit ugyanolyan bizonytalanság övezi, mint a főkategóriáét. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekményekre egységesen elfogadott fogalom nem alakult ki, csupán azok az elemek és jellemzők tárhatók fel, amelyek szoros kapcsolódásuk révén tipikusan annak részét képezik. A tanulmány fő célkitűzése, hogy kibontsa a jogban is megjelenő legfontosabb elemeket és rámutasson az elnevezést övező bizonytalanságokra. Továbbá, kitekintés történik a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények új megvalósítási módjára, az online kereskedelem kérdésére, amely fogalmával – *wildlife cybercrime* – még most ismerkedik a nemzetközi közösség.

II. A vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények fogalma és jellemzői

A Szerző meghatározása alapján a vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekményeket el kell határolni azon cselekményektől, amelyek a nemzeti büntetőjog alapján ténylegesen bűncselekményeknek minősülnek. *A büntetendő cselekmények alatt minden olyan, a vadvilágra negatív hatással lévő cselekményt érteni kell, amelyeket az államok, nemzeti szabályozásuk keretében, hátrányos jogkövetkezménnyel sújtanak. A releváns cselekmények megvalósulhatnak a természetből történő begyűjtéssel, bevétellel, kereskedelemmel, egy állam területére történő behozatallal vagy onnan történő kivittel, birtoklással és megszerzéssel, feldolgozással. A vadvilág alatt értendő minden vadon élő állat- és növényfaj, beleértve azok összes előfordulási és együttélési formáját. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények alapja a büntetőjogi jogkövetkezmények alkalmazása, a nemzeti jogszabályozás alapján. Jellemzőik között pedig megállapítható a határon átnyúló szervezett bűnözési elem, valamint a korrupcióra való hajlandóság. Az elhatárolás feltétlenül szükséges, mivel az angol terminológiában a vadvilágot károsító és valamilyen módon büntetendő cselekményeket a *wildlife crime* terminológia alá sorolják. Azonban, ahogy arra még később a tanulmány rámutat, nem minden cselekmény minősül bűncselekménynek. A kifejezés első eleme: *wildlife*, könnyen átülthető a magyar nyelvbe, a szakirodalom is széles körben használja a vadvilág elnevezést. Azonban az angol *crime* szót bűnnek, bűnténynek, vétségnek, büntettnak vagy bűncselekménynek is lehet fordítani, nyilvánvalóan szélesebb értelemben használatos, mint a bűncselekmény. A vonatkozó nemzetközi szerződések közül a CITES⁵ is „hátrányos jogkövetkezményekkel való sújtásról” szól, amely lehet közigazgatási vagy egyéb enyhe szankció, pénzbírság is. A CITES hivatalos nyelvi változatában azonban a *penalize* szó szerepel, amely magyar fordítása a megbüntet, büntetéssel sújt vagy büntetendőnek nyilvánít. A *wildlife crime* kifejezést fordíthatjuk a vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekményeknek,*

⁴ SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA: *A környezet elleni bűncselekmények az Európai Unióban, különös tekintettel a vadvilágot károsító cselekményekre*. In: Gombos Katalin – Sziebig Orsolya Johanna: *Az Európai Unió környezetvédelmi szabályozás legújabb irányai*. NKE TKP, 2020. kézirat, megjelenés alatt.

⁵ CITES: *Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*. Egyezmény a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről. Kihirdette: 2003. évi XXXII. törvény [Magyarország vonatkozásában 1985. augusztus hó 27. napján lépett hatályba.] 1973. (1975.).

illetve a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények.⁶ Jelen tanulmány tartalmára tekintettel a továbbiakban elsősorban a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények kifejezés kerül használatra, kivéve, ha az elhatárolásnak jelentősége van.

A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények esetében felmerülhet a kérdés, hogy a környezet elleni bűncselekmények esetében már egyébként elterjedten használt „*környezeti kár és károkozás*” kifejezéseket lehet-e alkalmazni a fogalomkör elnevezésében. A magyar terminológiában is jelen van a vadvilágot károsító cselekmények kifejezés, így az elfogadott jogi kifejezésként alkalmazható (lenne). Azonban feltehetjük a kérdést, hogy a vadvilágra negatívan ható cselekményeknek minden esetben eredménye-e a károkozás. Hiszen a vadvilágot károsító bűncselekmények kifejezést fogadjuk el, ezzel minden olyan más cselekményt kizárunk az alkalmazási körből, amely bár a vadvilágra hat, azzal kapcsolatos, de önmagában a cselekmény nem jár együtt károkozással. A dilemmára példaként szerepelhet egy CITES-függelékben szereplő faj online adásvétele a *darkweben*, amely tranzakció nem jár közvetlen, a vadvilágban jelentkező kárral. A kárt már megvalósította a jogellenes befogás, vagyis amikor a védett és CITES oltalom alatt álló faj példányát befogták a vadonból. Azonban a vonatkozó nemzetközi szervezetek kommunikációjában világos, hogy a *darkweben* folytatott jogellenes, vadvilágból származó egyedekkel folytatott kereskedelmi tevékenység is a *wildlife crime* kategóriájába esik. A tanulmány Szerzője ezért javasolja a vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények vagy bűncselekmények kifejezés használatát, a vadvilágot károsító cselekmények helyett.

A környezeti károkozás önmagában is jelentős mértéket öltött napjainkra. Mint ahogyan arra *Kecskés Gábor* nemzetközi jogász már doktori értekezésében is felhívta a figyelmet, a környezeti kár „*önállósult kárkonceptciónak*” tekinthető.⁷ A vadvilággal kapcsolatos cselekményekből származó illegális haszon már akkor is megdöbbentő mértéket ölt, ha pusztán az elefántcsont és rinocéroszszarv kereskedelmét tekintjük. 2016 és 2018 között az előbbiből származó bevétel mintegy 400 millió USD volt, míg utóbbiból körülbelül 230 millió USD. A jelenséget tovább tüzezi, hogy a rinocéroszszarv illegális piacon való értéke jelenleg meghaladja az aranyét és a kokainét.⁸ Az elmúlt két évben a széles körben támogatott nemzetközi összefogás ellenére, az illegális pénzmozgás csaknem a kétszeresére nőtt.⁹ A vadvilágból származó fajokkal folytatott illegális kereskedelmi tevékenység napjainkra a harmadik legjövedelmezőbb jogellenes cselekménnyé vált, mértékben csupán a fegyver- és narkotikumkereskedelem előzi meg.¹⁰

⁶ A terminológiai kérdésekről bővebben: SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA: *A vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények nemzetközi jogi keretei*. PhD értekezés. Szeged, 2019. 9–15. pp. Elérhető: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/10247/1/PhDertekezes_dr.jur.Sziebig_Orsolya_Johanna_LL.M.pdf (2020.09.12.)

⁷ KECSKÉS GÁBOR: *A környezeti károkért való felelősség a nemzetközi jogban*. PhD értekezés, Győr. 2012. 24–38. pp. Elérhető: https://doktiskjog.sze.hu/images/Kecskes_doktori_ertekezes_DOI_azonos%C3%ADt%C3%B3val.pdf (2020.09.08.)

⁸ VAN UHM, DAAN P.: *Organised Crime in the Wildlife Trade*. Centre for Information and Research on Organised Crime Newsletter. Willem Pompe Institute, Utrecht University. (10)2012/2. 2–4. pp.

⁹ UNODC: *World Wildlife Crime Report. Trafficking in Protected Species*. 2020. United Nations, New York. 18. p. Elérhető: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/wildlife/2020/World_Wildlife_Report_2020_9July.pdf (2020.09.12.)

¹⁰ *Ibid.* Bővebben: ‘T SAS-ROLFES, MICHAEL – CHALLENGER, DANIEL W. – HINSLEY, AMY – VERÍSSIMO, DIEGO – MILNER-GULLAND, E. J.: *Illegal Wildlife Trade: Scale, Processes and Governance*. Annual Review of Environment and Resources, (49)2019. 201–228. pp.

III. A vadvilágot károsító cselekmények fogalmi elemei

A vadvilágot károsító cselekmények fogalmi elemei közül három kerül részletes tárgyalásra. Először is az állami büntetőjog szerepe és büntetni rendelés; másodsorban a szervezett bűnözés és a Palermói Egyezmény alkalmazhatósága. Végül, a vadvilággal kapcsolatos bűncselekményekre jellemző korrupciós elem és az ENSZ Korrupció elleni egyezményének jelentősége.

1. Büntetni rendelés – az állami büntetőjog szerepe

A környezet büntetőjogi védelme nem újkeletű, sem állami, sem nemzetközi szinten, bár a szigorú standardokat megállapító szabályozás elfogadása nem vezetett sikerre. A releváns környezeti tárgyú nemzetközi egyezmények a legtöbb esetben csak a hátrányos jogkövetkezmények alkalmazását írják elő és a részes feleknek nincs kötelezettsége, hogy az adott magatartásokat feltétlenül bűncselekménynek minősítsék. Ennek ellenére *ultima ratio* jelleggel megtalálhatóak a büntetőjogi jogkövetkezmények. A nemzeti büntetőjog által alkalmazott hátrányos jogkövetkezmények köre változatos, a pénzbüntetéstől kezdődően a szabadságelvonás különböző formái is megtalálhatók. Éppen a vadvilágot károsító cselekmények elharapódzása miatt, az államok egyre súlyosabb büntetésekkel igyekeznek gátat szabni az orvvadászatnak és más bűncselekményeknek. Különösen az afrikai kontinens államaira jellemző a szigorú jogkövetkezmények alkalmazása, 2019-ben Kenya vadvilágért és turizmusért felelős minisztere bejelentette, hogy az orvvadászatot a legsúlyosabb bűncselekmények közé sorolják és az elkövető így halálbüntetéssel is sújtható lesz.¹¹

Alapvetően egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a környezeti kárt eredményező cselekmények szankcionálásában helye van a különböző jellegű jogkövetkezményeknek. Nem feltétlenül kell minden esetben a legsúlyosabb, büntetőjogi jogkövetkezményeket alkalmazni. A környezeti károkozást magukba foglaló cselekmények jogkövetkezményei lehetnek polgári, közigazgatási vagy büntetőjogiak. A különböző jogágak jogkövetkezményeinek párhuzamos alkalmazására is lehetőség van, például egy különösen súlyos szennyezés maga után vonhatja a közigazgatási és a büntető igazságszolgáltatási rendszer párhuzamos eljárásait. A környezet elleni bűncselekmények megközelítésében helye van a büntetőjogi, a civil jogi és a közigazgatási jogi megközelítésnek, azok külön-külön nem elegendőek és a „*last resort*”, a büntetőjog eszközrendszere nélkülözhetetlen.¹² A Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus is foglalkozott a környezet elleni bűncselekményekkel: „*a mértékletesség elve alapján a büntető szankciók alkalmazására akkor kerüljön sor, amikor*

¹¹ Kenya's death penalty plan for poachers has stirred a hornet's nest. 2018. május 22. Elérhető: <http://theconversation.com/kenyas-death-penalty-plan-for-poachers-has-stirred-a-hornets-nest-96865> (2020.09.12.).

¹² GÖRGÉNYI ILONA: *Környezetvédelmi büntetőjog az európai elvárásokra figyelemmel*. Agrár- és Környezetjog, (25)2018. 64-67. pp.

*a polgári jogi és a közigazgatási jogi szankciók nem megfelelőek vagy hatástalanok bizonyos környezet elleni bűncselekményekkel szemben.*¹³ A Kongresszus megállapításából kitűnik, hogy a büntetőjogi jogkövetkezmények csak végső esetben alkalmazhatóak – a nemzetközi ajánlás szerint is. Ebből eredően, az egyes államok nemzeti szabályozása között nagy különbségek vannak, egységességről a legkisebb mértékben sem beszélhetünk.

Mivel adott esetben a környezetet károsító cselekmények nem is büntetendőek, az elkövetők élnek a *forum shopping* adta lehetőséggel és különböző államokban valósítják meg az azokat. „A” államban megtörténik az orvvadászat vagy beszerzés, „B” államban a kereskedelemre való előkészítés és egy további tranzitállam segítségével jut el a végső vásárlóhoz a termék, egyed vagy áru. A cselekmények megítélésében szigorúan figyelembe kell venni, hogy egyszeri, önállóan kivitelezett orvvadászatról van-e szó vagy egy szervezett bűnözői csoport által irányított, a természetet, élőhelyeket szisztematikusan károsító tevékenységről, amelyet más bűncselekmények finanszírozására is felhasználnak.¹⁴ Azt nem jelenthetjük ki, hogy egy-egy vadon élő vagy akár védett egyed elpusztítása vagy befogása kevésbé számít bűncselekménynek, azonban tény, hogy nemzetközi szinten a transznacionális jellegű és nagy mértékben megvalósuló cselekmények keltik fel a figyelmet. Ennek az az oka, hogy egyes fajok tömeges begyűjtése vagy megölése nem fenntartható és elvezethet a fajkihaláshoz. Az ilyen cselekmények jellemzően a szervezett bűnözői kör segítségével valósulnak meg, a határon átnyúló elem is megfigyelhető, valamint mindenképpen szükséges az adott állam gyenge végrehajtó szervezetrendszerre, illetve a támogató jellegű korrupciónak.

Érdekes kérdés, hogy a cselekmények minősítésének és szankcionálásának ez a jogirodalmi szinten is megjelenő különbözősége ténylegesen a fokozatosság elvéből következik, vagy abból az általános vélekedésből, hogy a környezet elleni cselekmények áldozatnélküli és sok esetben veszélytelen tettek? A Szerző álláspontjában a környezetet károsító cselekményekre mindig is elfogadással tekintettek, hiszen a legtöbb, a modern társadalom életéhez szükséges tevékenység eleve valamilyen környezetmódosítással, környezetterheléssel vagy károkozással jár együtt. Ez az attitűd mindenképpen hatással van a vadvilágot károsító cselekmények megítélésére is.

Ha a környezet büntetőjogi védelmének történetét tekintjük, akkor példaként szolgálhat az európai büntetőjog fejlődése. Nyilvánvalóan, ebben az esetben nem állami, hanem egy régióra kiterjedő, összehangolt szabályozási kísérletről beszélhetünk. Az Európa Tanács keretében 1998. novemberében fogadták el a környezet büntetőjogi védelméről szóló egyezményt, amely azonban mind a mai napig nincs hatályban és a tizennégy aláíró állam közül mindösszesen egy ratifikálta. Magyarország nem írta alá és nem is ratifikálta, így közvetlenül az nem vált a magyar jog részévé.¹⁵ Ugyanakkor, az Európai Unió jogalkotására gyakorolt hatás miatt, az egyezmény jelentősége vitathatatlan, hiszen annak alapul szolgált. Erre

¹³ Recommendation of Section I on Crimes against the environment. Application of the general part, In: XVth International Congress of Penal Law, Rio de Janeiro, 4-10 September 1994. International Review of Penal Law, 1995. 50. p.

¹⁴ NELLEMAN, CHRISTIAN (szerk.): *The Rise of Environmental Crime. UNEP-Interpol Rapid Response Assessment* UNEP, 25. p. Elérhető: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/7662/-The_rise_of_environmental_crime._A_growing_threat_to_natural_resources_peace%2C_development_and_security-2016environmental_crimes.pdf.pdf?sequence=3&isAllowed=y (2020.09.12.)

¹⁵ Convention on the Protection of Environment through Criminal Law. 1998. november 04. ETS No. 172.

mutatott rá az Európai Unió Tanácsának kerethatározata.¹⁶ Az uniós jog büntetőjogi területének alapköve¹⁷ az Európai Parlament és a Tanács 2008/99/EK irányelve (2008. november 19.) a környezet büntetőjog általi védelméről, amely a mai napig hatályos.¹⁸ Az irányelv előírja, hogy az államok „büntetőjogi szankciókat irjanak elő nemzeti jogszabályaikban a közösségi környezetvédelmi jog rendelkezéseinek súlyos megsértése esetére” és meghatározza azoknak a cselekményeknek a körét, amelyeket bűncselekménynek kell minősíteni.¹⁹ A felsorolt bűncselekmények között két pontban is található a „védett, vadon élő állat- vagy növényfajokra” vonatkozó magatartás.²⁰ A jövőben lehet számítani az európai környezetvédelmi büntetőjog további egységesítésére és bővülésére.²¹

Nemzetközi szinten a *Nemzetközi Büntetőbíróság* (ICC: *International Criminal Court*) palletáján is szerepel a környezeti tárgyú károkozás. Az Ügyészi Hivatal 2016-ban adta ki az ügyek kiválasztására és a prioritásokra vonatkozó új szabályzatát.²² A Hivatal az államok megkeresése alapján keresi az együttműködés lehetőségét és közreműködést ajánl a nemzeti jog alapján súlyosnak minősített bűncselekményekkel kapcsolatosan. Utóbbiak közé sorolhatók: a természeti erőforrások jogellenes kiaknázása, fegyver- és emberkereskedelem, pénzügyi bűncselekmények és a környezetpusztítás.²³ Az ügyek kiválasztásának szempontjai között is megjelenik a környezeti kár és a környezetpusztítás, amely sok esetben súlyos következményekkel jár a helyi közösségekre. Éppen ezért a cselekmények hatásaira tekintettel, a Hivatal fokozott figyelmet fordít olyan cselekmények kivizsgálására, amelyek a környezet károsodását, a termőföldek illegális kisajátítását vagy a természeti erőforrások jogtalan kiaknázását foglalják magukba.²⁴ Az ICC 2016-os állásfoglalása a környezeti ügyekről mindenképpen előremutató, több szempontból is. Először is, jelenleg nincs speciálisan, a környezetjog területén hatáskörrel rendelkező nemzetközi bíróság és nem is várható a közeljövőben, hogy azt sikerül megvalósítani. Másodsorban a nem állami szereplőknek – legyenek azok felperesi vagy alperesi pozícióban – rendkívül korlátozott a környezeti igazságszolgáltatáshoz való hozzáférése. Utóbbiak közé sorolhatóak például a különböző környezet- és természetvédelmi civil szervezetek, NGO-k (*non-governmental organizations*). Végül rendkívül

¹⁶ A környezet büntetőjog általi védelméről szóló 2003/80/IB kerethatározat. HL L 29., 2003.2.5., 55–58. pp. CELEX 32003F0080.

¹⁷ Az Európai Unióban hosszas vita alakult ki a büntetőjogi szabályozás területéről. A kérdéssel az Európai Unió Bírósága is foglalkozott, mégpedig az Európai Közösségek Bizottsága v Európai Közösségek Tanácsa C-176/03. sz. ügyben, 2005. szeptember 13. Megsemmisítés iránti kereset. ECLI:EU:C:2005:542. Az európai büntetőjog fejlődéséről bővebben In: NAGY FERENC: *Az európai büntetőjog fogalmáról*. Európai Jog, 2011/1. 5-7 pp. KARSAI KRISZTINA: *Az érinthetlenség illúziója, avagy gondolatok az európai közösségi jog és a nemzeti büntetőjog közötti kapcsolatokról*. Európai Jog, 2004/4. 13–22. pp. BÉKÉS ADÁM: *Nemzetek feletti büntetőjog az Európai Unióban*. HVG-Orac Kiadó. Budapest, 2015. 34-108. pp.

¹⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 2008/99/EK irányelve (2008. november 19.) a környezet büntetőjog általi védelméről. HL 328. 2008.12.06., 28–37. pp. CELEX 32008L0099.

¹⁹ 2008/99/EK irányelv, Preambulum (10).

²⁰ 2008/99/EK irányelv, 3. cikk f) és g) pontok.

²¹ GÖRGÉNYI ILONA: *A környezetvédelmi büntetőjog megújulása az új évezredben*. Miskolci Jogi Szemle, (6)2001/különszám 103-105. pp.

²² Office of the Prosecutors. Policy paper on case selection and prioritisation. 2016. szeptember 15. Elérhető: https://www.icc-cpi.int/itemsdocuments/20160915_otp-policy_case-selection_eng.pdf (2020.09.12.).

²³ Policy Paper, 5. p.

²⁴ Policy Paper, 14. p.

fontos, hogy a környezet nemzetközi védelme az emberiség közös céljaként legyen meghatározva.²⁵ A környezetvédelem felé fordulás ellenére a Római Statútumban²⁶ nem szerepel a környezeti bűncselekmény. Ennek eredménye, hogy az Ügyészi Hivatal bár vizsgálódásakor és az ügyek kiemelése során figyelmet fordíthat a környezeti károkozásra, a termőföldek jogtalan kisajátítására és a természeti erőforrások jogtalan kiaknázására, azok önálló tényállásként nem szerepelhetnek az ICC előtt. A jövő kérdése, hogy a nemzetközi büntetőjog formálódása elvezethet-e egy új bűncselekményi kategória létrejöttéhez. Azonban amíg ez a lépés nem történik meg, a nemzeti büntetőjog szerepe vitathatatlan. A nemzeti büntetőjog, a bűncselekményi minősítés, nélkülözhetetlen fogalmi elem a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények esetében, hiszen az állami büntetni rendelés nélkül nem beszélhetünk bűncselekményről. A környezet és a biodiverzitás védelme érdekében törekedni kell a környezeti bűncselekmények széles körű meghatározására, a hatékony jogkövetkezmények alkalmazására.

2. Szervezett bűnözés és a súlyos bűncselekménynek minősítés

A határon átnyúló szervezett bűnözés nevezhető „globalizált illegális gazdaságnak” is.²⁷ A határon átnyúló szervezett bűnözés dinamikus növekedése egyértelmű összefüggést mutat a globalizációval és a korábbi, kétpólusú világrend felbomlásával, amely lehetőséget adott, hogy a korábban a Nyugattól „pajzsként elzárt” szervezett bűnözői csoportok a határok megnyitásával bővítsék hálózataikat.²⁸ Az elmúlt évtizedekben a szervezett bűnözői csoportok jelentős mértékben növekedtek a nemzetközi szinten való aktivitás mértékében, azonban nem szabad elfelejtkezni a kínálati oldalt előállító és beszerző „kisemberekről” sem, akik sokszor kényszerhelyzetükből adódóan vannak kiszolgáltatva a bűnözői csoportoknak és az általuk kínált bevételi lehetőségeknek.²⁹ A szervezett bűnözői csoportok beszivárgása a környezet elleni bűncselekmények szinte minden elkövetési módjába, nagy kihívás elé állítja a nemzeti hatóságokat.³⁰ A szervezett bűnözés legtöbbször rejtett formában valósul meg, így az igazságszolgáltatás hagyományos formái gyengén alkalmazhatóak és nehéz hatékony megelőzési módszereket elfogadni. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények fogalmi kérdésének vizsgálata során elengedhetetlen a ha-

²⁵ LEHMEN, ALESSANDRA: *ICC To focus on environmental crimes: a landmark move for international environmental law*. 2017. 03. 21. Elérhető: <https://www.expertguides.com/articles/icc-to-focus-on-environmental-crimes-a-landmark-move-for-international-environmental-law/arlgjgwe> (2020.09.08.)

²⁶ *Rome Statue of the International Criminal Court* A Nemzetközi Büntetőbíróság Rómában, 1998. július 17-én elfogadott Statútuma. 1998. (2002.).

²⁷ UNODC: *Transnational organized crime: the globalized illegal economy*. Elérhető: <https://www.unodc.org/toc/en/crimes/organized-crime.html> (2020.09.12.).

²⁸ UVAROV, BORIS 1992. In: GUYMON, CARRIELYN: *International Legal Mechanisms for Combating Transnational Organized Crime: The Need for a Multilateral Convention*. Berkeley Journal of International Law, (53)2000. 73 p.

²⁹ Bővebben: SINGER, MERRILL – TOOTLE, WILLIAM – MESSERSCHMIDT, JOY: *Living in an Illegal Economy: The Small Lives that Create Big Bucks in the Global Drug Trade*. SAIS Review of International Affairs, XXXIII. (1)2013. 121–136. pp.

³⁰ A szervezett bűnözés és a vadvilággal kapcsolatos cselekmények közti összefüggést már egyértelműen megállapították. In: ZIMMERMAN, MARA E.: *The Black Market for Wildlife: Combating Transnational Organized Crime in the Illegal Wildlife Trade*. Vanderbilt Journal of Transnational Law (36)2003. 1957-1689. pp.

táron átnyúló szervezett bűnözés definíciójának tisztázása. Önmagában a szervezett bűnözés jellegzetességeiben egyetértés van, amellyel a legtöbb ilyen tevékenységet végző csoport rendelkezik. A szervezett bűnözési tevékenységet végző csoportok célja önmagában nem különbözik a többi, piacon jelenlévő vállalkozásétól: meghatározott piaci részesedés fenntartása és egy meghatározott termék vagy szolgáltatás iránti kereslet biztosítása. A szervezett bűnözés nagyfokú szervezettséget igényel, az erőszakra és korrupcióra való hajlandósággal kiegészülve, amelyek szintén jellemző elemei a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények fogalmának. Amikor a szervezett bűnözés a határok átlépésével és a más államokban való tevékenységgel nemzetközivé válik, a bűnözői csoportok ki tudják használni a gyakran társadalmilag és gazdaságilag meggyengült államok nehézségeit.³¹ A határon átnyúló bűnözés fogalma olyan cselekményekre utal, amikor az áru megszerzése, szállítása és elosztása nemzetközi határokon történik vagy annak közvetlen, illetve közvetett hatásai több mint egy országra terjednek ki.³² A határon átnyúló szervezett bűnözés tekinthető a jelenlegi évszázad egyik legnagyobb, emberiséget fenyegető veszélynek. Emiatt számos nemzetközi szervezet, különösen az ENSZ, célzott és hatékonyan végrehajtott programok kidolgozására törekszik a határon átnyúló szervezett bűnözés térnyerésének megállítására és a már létező szervezett bűnözői csoportok felszámolására.³³ A releváns lépések közül kiemelkedik az Nemzetközi szervezett bűnözés ellen elfogadott Palermói Egyezménye.³⁴ Azonban több más regionális nemzetközi szerződés is elfogadásra került.³⁵

A Palermói egyezmény fogalmi rendszerének részletes ismertetésétől a Szerző jelen keretek között eltekint. A nemzetközi szerződés a legfontosabb célkitűzéseken túl számos

³¹ The UN and transnational organized crime 3-7. pp.

³² UN, Crime Prevention and Criminal Justice Branch, 1997.

³³ UN Press Release GA/SHC/3529 1999. október 18.

³⁴ United Nations Convention against Transnational Organized Crime. 2006. évi CI. törvény az Egyesült Nemzetek keretében, Palermóban, 2000. december 14-én létrejött, a nemzetközi szervezett bűnözés elleni Egyezmény kihirdetéséről. Az Egyezményt 2000-ben írták alá és 2003-ban lépett hatályba. 2020. szeptember 12-én 190 részes fél van.

³⁵ *United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances* UNTS 1582 (95. p.) Az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében a kábítószeres és pszichotrop anyagok tiltott forgalmazása elleni, 1988. december 20-án, Bécsben kelt Egyezmény. 1988. (1990.) Kihirdette: 1998. évi L. törvény. Az Európa Tanács keretében külön egyezmény került elfogadásra a pénzmosás területén. *Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism*. 2005 *Council of Europe Treaty Series* - No. 198 Sz Európa Tanács pénzmosásról, a bűncselekményből származó jövedelmek felkutatásáról, lefoglalásáról és elkobzásáról, valamint a terrorizmus finanszírozásáról szóló, Varsóban, 2005. május 16-án kelt Egyezménye. Kihirdette: 2008. évi LXIII. törvény. Az OECD 1997-ben fogadta el a külföldi hivatalos személyek megvesztegetése elleni küzdelemről szóló egyezményt, amelynek jelenleg 44 tagja van: az összes OECD tagállam és 8 egyéb (Argentína, Brazília, Bulgária, Columbia, Costa-Rica, Peru, Oroszország, Dél-Afrika) *OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions* A külföldi hivatalos személyek megvesztegetése elleni küzdelemről szóló Egyezmény. 1997. (1999.) Kihirdette: 2000. évi XXXVII. törvény. A különböző regionális keretekben elfogadott megállapodások közül ki kell emelni az Európai Unió korrupció, pénzmosás és szervezett bűnözés elleni jogi szabályozását és egyéb programjait. Általános értelemben megállapítható, hogy a nemzetközi szervezett bűnözés elleni harc második rétegét – a globálisan elfogadott egyezmények mellett – a különböző regionális szervezetek keretében elfogadott megállapodások biztosítják. Így az Amerikai Államok Szervezete által létrehozott „*Drug Abuse Commission*”, az Arab Liga keretében elfogadott számos szerződés és a karibi térség programjai. A következő szintet a kétoldalú megállapodások adják, amelyek lehetnek kiadatási szerződések, vagy kölcsönös jogi segítségnyújtási egyezmények.

részelemet meghatároz, azonban egységes definíciót tudatosan nem alkot a határon átnyúló szervezett bűnözésre. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények esetében a legfontosabb a súlyos bűncselekménynek való minősítés kérdése. Ugyanis, a Palermói egyezmény csak akkor írja elő a büntetni rendelőt, ha az adott cselekmény súlyos bűncselekménynek minősül: „*legalább négy év szabadságvesztéssel vagy súlyosabb büntetéssel büntethető bűncselekményt megvalósító magatartás*”.³⁶ Ebből következik, hogy amennyiben egy állam nem tekinti súlyos bűncselekménynek a vadvilágot károsító cselekményeket, úgy azok nem esnek a szervezett bűnözésről szóló nemzetközi egyezmény alkalmazási körébe. Ugyanakkor már az ezredfordulón elfogadott egyezmény és a vonatkozó közgyűlési határozat is kiemeli a vadon élő, veszélyeztetett állat- és növényfajok jelentőségét és az egyezményt mint a nemzetközi együttműködés „*hatékony eszköztét*” és „*szükséges jogi keretét*”.³⁷ Így a szervezett bűnözés és a vadvilággal kapcsolatos egyes cselekmények – az egyezmény kifejezetten a kereskedelmet nevesíti – közti kapcsolatot közvetlenül már ekkor megállapították. Így a hatékony fellépéshez nem elegendő pusztán az egyezményhez való csatlakozás, szükséges, hogy a vadvilághoz kötődő cselekményeket a részes fél államok súlyos bűncselekmények minősítsék. A határon átnyúló szervezett bűnözés és a vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények közti szoros kapcsolatra rámutatnak a témakörben elfogadott ENSZ határozatok is.³⁸

3. Korrupciós elem mint jellemző megvalósítási forma

A korrupció fogalmát vizsgálva több kiindulópontot is meghatározatunk, hiszen egységes és általánosan elfogadott fogalommeghatározásról nem beszélhetünk. Elsődlegesen a vonatkozó nemzetközi szerződések³⁹ definíció-alkotását kell vizsgálat tárgyává tenni, amelyek a korrupció jogállamiságra és társadalomra gyakorolt hatásaiból indulnak ki.⁴⁰ Hét-köznapi értelemben elfogadható a *Transparency International* nemzetközi jogvédő szervezet meghatározása, amely a következőképpen definiálja a korrupciós cselekményeket: „*a közhatalommal, közbizalommal, ráruházott pozícióval való visszaélés egyéni haszonszerzés érdekében*.” A korrupciónak is különböző szintjei vannak: megvalósulhat magas

³⁶ 2006. évi CI. tv. 3. cikk (2) bekezdés.

³⁷ 55/25 ENSZ Közgyűlési határozat (2000. november 15.) Preambulum.

³⁸ A Gazdasági és Szociális Tanács határozatát követő jelentés a védett fajok kereskedelmének erőteljesen szervezett voltát hangsúlyozza. (E/CN.15/2002/7 (2002. február 26.) *Progress made in the implementation of Economic and Social Council resolution 2001/12 on illicit trafficking in protected species of wild flora and fauna*. Report of the Secretary-General). A Közgyűlés A/RES/69/314 sz. (2015. augusztus 19.) *Tackling illicit trafficking in wildlife* c. határozatában aggodalmát fejezte ki a szervezett bűnözés egyre nagyobb aránya miatt, amely még fenyegetőbbé teszi a védett fajok illegális kereskedelmét. A határozatra adott főtítkári válaszban kifejezetten a szervezett bűnözés és a korrupció elleni nemzetközi szerződések ratifikációjára hív fel a Főtítkár. (A/70/951 (2016. június 16.) *Tackling illicit trafficking in wildlife*. Report of the Secretary-General).

³⁹ A vonatkozó nemzetközi egyezmények és dokumentumok elsősorban: Egyesült Nemzetek Szervezetének Korrupció elleni Egyezménye, az Európa Tanács Korrupcióról szóló Büntetőjogi Egyezménye (Magyarországon kihirdette a 2002. évi XLIX. tv.), Európai Bizottság Antikorrupciós Jelentése (COM(2014)38, Az Európai Bizottság jelentése a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek, az Európai Unió antikorrupciós jelentése).

⁴⁰ LIGETI MIKLÓS: *Korrupció*. In: Jakab András–Gajdushek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Budapest, 2016. 727–757. pp.

szintű kormányzati körökben, a közjavakból való egyéni profitszerzés érdekében, a közép- vagy helyi vezetés által, akikhez általában a lakosok fordulnak, bizonyos előnyök szerzése érdekében.⁴¹ A korrupció elleni fellépés kihívás elé állítja a nemzetközi közösséget a természetvédelmi célok megvalósításában. A fellépés mindenképpen több szinten kell, hogy megvalósuljon. Kiemelt cél a társadalmi igazságosság fejlesztése, amely lehetővé teszi a helyi közösségek „érzékenyítését” a korrupciós cselekmények iránt. Mindemellett a jog eszköztárát sem szabad elvetni, így a releváns nemzetközi jogi eszközök támogatása kiemelt célkitűzés lett a nemzetközi közösség számára. Nemzetközi szinten a 2003-ban elfogadott és 2005-ben hatályba lépett ENSZ Korrupció elleni Egyezményének ratifikációja és hatékony végrehajtása a legfontosabb lépés. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények és a korrupció közötti összefüggés vitathatatlan, mint ahogyan arra Egyezmény részes feleinek hetedik találkozásánál⁴² is rámutattak.

Az Korrupció elleni Egyezmény gyakorlatban történő megvalósulását nagy mértékben hátráltatja a részes államok rendészeti, vám- és egyéb végrehajtó vagy akár igazságszolgáltatató szervezeteinek korrupcióra való hajlandósága, amely az ellenőrzés elmaradását biztosító „szemet hunyástól” a dokumentáció hamisításáig és az orvvadászok szabadon engedéséig is terjedhet. Ahogyan arra a későbbiekben még a Szerző rámutat, ez a jelenség elsősorban a fejlődő államokra igaz.⁴³ A korrupció és a vadvilágot károsító cselekmények közti kapcsolatot azonosítva, a CITES részes feleinek tizenhetedik konferenciáján, Johannesburgban elfogadták az első, korrupcióval foglalkozó határozatot.⁴⁴ A dokumentumban kijelentik, hogy a CITES szabályainak megsértése gyakran korrupciós technikák alkalmazásában mutatkozik meg, elsősorban a szervezett bűnözői csoportok és hálózatok részvételén keresztül. A 69/80-as határozatában felhívták a tagállamokat az illegális kereskedelem érdekében kifejtett korrupciós tevékenységek megakadályozására. A CITES határozat arra is rámutat, hogy az ENSZ Korrupció elleni Egyezménye fontos eszköz a korrupció elleni harcban, ugyanakkor számos CITES tagállam nem volt még részes fél. Éppen ezért felszólították a CITES-ben részes államokat annak ratifikálására.⁴⁵ Napjainkra az elsődleges célkitűzés már megvalósult, mivel szinte a teljes nemzetközi közösség⁴⁶ csatlakozott az ENSZ Korrupció elleni Egyezményéhez. A jövőben emiatt az Egyezmény hatékony állami végrehajtása és a nemzeti szintű programok kidolgozása lesz prioritás.⁴⁷

A környezeti bűncselekmények esetében a korrupció a termékekkel vagy egyedekkel folytatott kereskedelem fontos láncszemét biztosítja az ellátásban. Lehetőséget ad a sza-

⁴¹ Transparency International *How do you define corruption?* Elérhető: <https://www.transparency.org/what-is-corruption#define> (2020.09.08.).

⁴² 7th session of the Conference of the States Parties to the United Nations Convention against Corruption (UNCAC CoSP7, Bécs, 2017. november 6-10.).

⁴³ Links between corruption and wildlife crime highlighted at UN anti-corruption conference. Elérhető: <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2017/November/links-between-corruption-and-wildlife-crime-highlighted-at-un-anti-corruption-conference.html> (2020.09.08.).

⁴⁴ A CITES Konferencia 17.6 sz. határozata. *Prohibiting, preventing, detecting and countering corruption, which facilitates activities conducted in violation of the Convention.*

⁴⁵ A CITES Konferencia 17.6 sz. határozata, Preambulum és 3-4. pontok.

⁴⁶ 2020. szeptember 08-án 187 állam részes fél.

⁴⁷ *Signature and Ratification Status* Elérhető: <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/ratification-status.html> (2020.09.08.).

bályok megkerülésére, ami biztosítja a profitszerzés érdekében történő erőforrás-kiaknázást, azok kereskedelmét, szállítását és végül eladását. A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények véghezviteléhez gyakorlatilag elengedhetetlen előfeltételként társulnak a korrupciós cselekmények. A vadvilági egyedek és termékek esetében a kínálati oldal, tehát a származási országok általában fejlődő államoknak minősülnek, amelyekre jellemzőek a nem megfelelő gazdasági teljesítmény, a gyenge kormányzati struktúra, eleve sebezhetővé téve őket a korrupcióra. Tudományos szinten kimutatásra került, hogy a jogellenes elefántcsont-kereskedelem és az állami korrupció között világos összefüggés van, biztosítva az orrvadászatot és az elefántcsont nemzetközi határokon történő átjuttatását, akár diplomáciai álca alatt vagy vesztegetés, hamis iratok használatával.⁴⁸ A korrupció a vadvilág, az erdészet és a halászat minden szegmensében előfordulhat: megvalósulhat mint információért való megvesztegetés, jogok vagy kvóták megszerzése, az ügyintézés és szállítmányok meggyorsítása, az ellenőrzés vagy mérés elkerülésének biztosítása. A korrupció aláássa a jó környezeti kormányzást (*good practices*), a fajmegőrzési kísérletek sikeres teljesítését. A korrupció egyes államokban a legmagasabb szintekre is begyűrűzött, a katonaság, a rendőrség, a határvédelmi szervezetek kötelékeibe, az igazságszolgáltatásba, vámhatóságokhoz, a követségi alkalmazottak és az állami diplomaták körébe, akik mind aktívan közreműködnek a jogellenes kereskedelem lehetővé tételében.⁴⁹

A helyzetet nehezíti az úgynevezett „erőforrás átok”.⁵⁰ Az államok, ahol a biológiai sokféleség különösen gazdag, a természeti erőforrások magas szintje ellenére alacsony gazdasági fejlettséggel rendelkeznek gyakrabban fordulnak elő korrupciós cselekmények is.⁵¹ A korrupció összetett háttértényezők eredményeképpen alakul ki a gazdaságilag kevésbé fejlett, bár erőforrásgazdag államokban. Példaként hozható fel Malajzia, a Föld egyik „*bio-diverzitás forrópontja*”, ahol egy kutatás tárta fel a korrupcióhoz és a vadvilággal kapcsolatos bűncselekményekhez vezető okokat. A helyi lakosokkal készült interjúkból kiderül, hogy több tényező áll a szabályok megkerülése vagy a konkrét korrupciós cselekmények elkövetése mögött: a korrupcióra való érzékenység; az alternatív normák léte (ide sorolhatóak: a szokások, az eltérő társadalmi standardok); a jogi szabályozás hiányos ismerete; az igazságosság kérdése és a szegénység. A felsoroltak közül leginkább az igazságossággal kapcsolatos felvetések voltak szembevethetőek. A helyi közösségek a természetvédelmi szabályokat igazságtalannak tartják, mivel azok álláspontjuk szerint a gazdag embereket védik, akik „*érinthetetlenek*”, ellentétben a szegényekkel, akik súlyos jogkövetkezményekre számíthatnak ugyanazon cselekmények elkövetéséért. Továbbá, általános a vélekedés miszerint, ha a természetvédelmi törekvések és egyes fajok védelme mellett kiemelt figyelmet kellene fordítani a helyi közösségek és az ott élő lakosok jólétére is.⁵²

⁴⁸ LEMIEUX, ANDREW M. – CLARKE, RONALD V.: *The International Ban on Ivory Sales and its Effects on the Elephant Poaching in Africa*. The British Journal of Criminology, (49)2009. 451-471. pp.

⁴⁹ GETTLEMAN, JEFFREY: *Elephants Dying in Epic Frenzy as Ivory Fuels War and Profits*. NY Times, 2012. szeptember 03. Elérhető: <https://www.nytimes.com/2012/09/04/world/africa/africas-elephants-are-being-slaughtered-in-poaching-frenzy.html> (2020.09.08.) VAN UHM, DAAN P., MORETO, WILLIAM: *Corruption Within the Illegal Wildlife Trade: A Symbiotic and Antithetical Enterprise*. British Journal of Criminology, (58)2018. 864-885. pp.

⁵⁰ Angol nyelvű terminológiában: „Resource curse”.

⁵¹ VAN UHM – MORETO 2018, 865. p.

⁵² L. GORE, MEREDITH – RATSIMBAZAFY, JONAH – L. LUTE, MICHELLE: *Rethinking Corruption in Conservation Crime: Insights from Madagascar*. Conservation Letters, (6)2013/6. (nov. – dec.) 434-435. pp.

4. Egy újabb veszélyforrás – a kiberbűnözés térnyerése és a darkweb mint piac

Napjainkban egyre több tényező veszélyezteti a fajok fennmaradását, akadályozza a természetmegőrzési kísérletek sikerét, amelyek közül a globalizációt és az új piaci lehetőségeket kell jelen keretek között mindenképpen megemlíteni. A technológiai fejlesztések átválták a világ működését és az elmúlt néhány évtizedben előre nem látott innovációs robbanás következett be. A világ határai kitágultak és mára egyetlen hatalmas piacterré változott. E technológiai fejlődés maga után hozta a kereskedelmi kapcsolatok átalakulását, a piaci struktúra megváltozott. A jog mindig igyekszik reagálni a társadalmi változásokra – igényekre és ennek eredményeként a nemzetközi környezetvédelemnek is folyamatosan új kihívásokkal kell szembenéznie és azokhoz adaptálódnia. Az *online kereskedelmi platformok* a XXI. század elejétől fogva jelentős, eddig nem ismert kockázatot hoztak. Az internet megváltoztatta az életünket az elmúlt alig egy-két évtizedben, és ezzel párhuzamosan szétfeszítette a hagyományos kereskedelem határait is. Az elmúlt száz évben, de különösen az utóbbi néhány esztendőben, a kereskedelem teljes mértékben átalakult, köszönhetően az online elérhető szolgáltatásoknak.⁵³ Bár a változások összességében pozitív változást hoztak, az online kereskedelem nem pusztán a legális kereskedelem határait bővítette, hanem teret engedett a feketepiacnak is. A pozitív változások 2020 nyarán különösen könnyen beláthatóak, hiszen a COVID-19 járvány alatt azok a személyek is nyitottak az online vásárlás felé, akik eddig tartózkodtak ettől.

Az úgynevezett *dark web* a prostitúció, a fegyver- és drogkereskedelem, a pénzmosás és egyéb illegális ügyletek helyszíne. A *dark web* szándékosan rejtett és egyszerű kereséssel nem elérhető platformokat foglal magába. Mindazonáltal számos olyan segédlet áll rendelkezésre, amely akár tíz lépésben elmagyarázza, hogyan lehet az említett oldalakhoz hozzáférni és megnyitni, használni. Továbbá, könnyen elérhetőek azon módszerek, amelyekkel privát, a felhasználók kilétét, lakóhelyét elrejtve és a kommunikáció tartalmát titkosítva folytathatók ügyletek.⁵⁴

Mindeközben egy érdekes ellentmondás is tarkítja a *dark web* és a vadvilágot károsító cselekmények közti összefonódás megítélését. Széles körben elfogadott nézet, hogy az online kereskedelem a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények egyik legújabb és legfenyegetőbb formája, de egyes felmérések minimális bizonyítékot találtak a *dark weben* folytatott illegális tevékenységre, azt is elsősorban az elefántcsonttal kapcsolatosan.⁵⁵ Így egyes kutatások arra a megállításra jutottak, hogy a vadvilági egyedekkel, termékekkel a *dark weben* folytatott kereskedelem csupán járulékos jellegű. Azonban az olyan *social media* oldalak, mint a *Facebook*, az *Instagram*, a *Twitter* és *YouTube*, platformként szolgálhatnak az vadvilágból származó termékek hirdetéséhez.⁵⁶ Az online kereskedelem egyre

⁵³ Bővebben: Bennett O'Brien: *Four major ways international trade has changed over the past one hundred years*. 2015. 01. 13. Elérhető: <http://www.tradeready.ca/2015/trade-takeaways/four-ways-international-trade-changed-one-hundred-years/> (2020.09.13.).

⁵⁴ Bővebben: REED, MICHAEL – SYVERSON, PAUL – GOLDSCHLAG, DAVID: *Anonymous Connections and Onion Routing*. 1997. IEEE Symposium on Security and Privacy 1–11. pp. Elérhető: http://cs.unc.edu/~fabian/course_papers/syverson97anonymous.pdf (2020.09.12.).

⁵⁵ HARRISON, JOSEPH R. – ROBERTS, DAVID L. – HERNANDEZ-CASTRO JULIO C.: *Assessing the extent and nature of wildlife trade on the darkweb*. *Conservation Biology* (30)2016. 900–904. pp.

⁵⁶ ROBERTS, DAVID L. – HERNANDEZ-CASTRO JULIO C.: *Bycatch and illegal wildlife trade on the dark web*. *Oryx, The Journal of Flora and Fauna International*, 2017. 393–394. pp.

nagyobb kihívás elé állítja a természetvédelmi hatóságokat. Különösen nehéz, hogy a jogellenes online kereskedelem igazi mértékét nem lehet valósan megbecsülni, a hirdetések nehezen visszakövethetőek. Néhány perces kereséssel bárki találhat olyan hirdetéseket – nyilvános oldalakon is – amelyek veszélyeztetett fajokat kínálnak eladásra azzal a megjegyzéssel, hogy a CITES engedély nem rendezett vagy nem ismert az információ. *Felipe Thomas*, az Oxfordi Egyetem kutatója mutat rá, hogy a *dark weben* folytatott kereskedelmi ügyletek együtt járnak a kényelmi vásárlók számának csökkenésével, hiszen annak hozzáférésehez a nyitott oldalaknál nagyobb technikai apparátus és felkészültség szükséges.⁵⁷ Ezt a vélekedést támasztja alá a fentebb már hivatkozott, *Julio Hernandez-Castro* és szerzőtársai által publikált kutatás, amely 2016-ban és 2017-ben elhanyagolható nyomát találta a *dark weben* folytatott, vadvilági egyedekkel, termékekkel folytatott kereskedelemnek. Így arra a következtetésre jutottak, hogy az jogellenes kereskedelmi tevékenység fő online piacterét még mindig az olyan nyilvános oldalak adják, mint például az *eBay*.⁵⁸

A Szerző véleménye szerint az ellentmondás önmagában nem cáfolja az interneten, illetve a *dark weben* folytatott illegális ügyletek jelentőségét. A nemzetközi szintű megfelelő erőforrásokkal rendelkező szervezetek által végrehajtott akciók az online kereskedelem széles körű elterjedtségéről adtak tanúbizonyságot. A *dark weben* azért járulékos jellegű a vadvilági egyedekkel, termékekkel folytatott kereskedelem, mivel az a legtöbbször nem rejtetten, hanem könnyen elérhető, publikus felületekről történik. Az IFAW⁵⁹ által vezetett kutatás eredménye alapján, ahol 106 online piacteret és 3 *social media* felületet vizsgáltak meg, összesen 5381 hirdetést vagy posztot találtak, amelyek 80 százaléka élő egyedekre, 20 százaléka pedig részekre vagy termékekre vonatkozott. Csaknem 12 ezer védett példányt árultak, majdnem 4 millió USD értékben, amelyek 11 százaléka elefántcsont vagy abból készült termék volt és az esetek körülbelül felében hullókkal kapcsolatos hirdetésekre leltek.⁶⁰ Az Állatok jólétével foglalkozó nemzetközi alap egy másik kutatása szerint, Európa területén virágzik a veszélyeztetett fajok online kereskedelme. Az IFAW kutatói hat héten át követték figyelemmel Oroszország, az Egyesült Királyság, Németország és Franciaország száz online piacterét. Összesen több mint ötezer releváns hirdetést találtak, csaknem 12 ezer eladásra kínált tételt, mintegy 4 millió USD értékben. Ez az összeg kizárólag a CITES alapján korlátozás alá eső tételek kereskedelmét tartalmazza, amelyek közül a hirdetések csaknem ötöde elefántcsontra vonatkozott. Amíg az elefántcsont iránti kereslet az Egyesült Királyságban lassan csökkenésnek indult, Németországban folyamatosan növekvő ütemet mutat. Nem meglepő, hogy az Európai Unió állandó nyomás alatt van az elefántcsontpiac teljes lezárásáért. A kedvenként tartott egyedek közül a hullók a népszerűsége töretlen, a hirdetések csaknem negyven százalékát

⁵⁷ THOMAZ, FELIPE: *Illicit wildlife markets and the dark web. The Global Initiative against Transnational Organized Crime*, Genf, 2018. november. Elérhető: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2018/11/TGIATOC-DarkWebReport-Web.pdf> (2020.09.12.).

⁵⁸ ELLIOT, JACK MARLEY: *eBay is outselling the darknet in illegal wildlife trade, fret research*. 2017. november 22. Elérhető: <https://news.mongabay.com/2017/11/ebay-is-outselling-the-darknet-in-the-illegal-wildlife-trade-fret-researchers/> (2020.09.12.).

⁵⁹ IFAW *International Fund for Animal Welfare*, Állatok jólétével foglalkozó nemzetközi alap.

⁶⁰ IFAW: *Disrupt: Wildlife Cybercrime. Uncovering the scale of online wildlife trade*. 13. p. Elérhető: <https://www.ifaw.org/sites/default/files/IFAW%20-%20Disrupt%20Wildlife%20Cybercrime%20-%20English.pdf> (2020.09.13.).

adva. A nagymacskák házi kedvenként való tartása Oroszországban státuszszimbólumnak minősül, így ott leopárdokat, jaguárokat és gepárdokat kínálnak eladásra.⁶¹ A vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények köre, különösen az illegális kereskedelem, jelentős mértékben adaptálta a modern kor kínálta lehetőségeket, amelyek megkönnyítik a jogellenesen megszerzett javak adásvételét.

IV. Következtetések

A Szerző álláspontjában a vadvilággal kapcsolatos bűncselekményekre nehéz, ha nem lehetetlen egységes fogalmat alkotni. A különböző nemzetközi szervezetek és egyéb együttműködések⁶² sem adnak uniformizált meghatározást, hanem a legfontosabb definíciós összetevőket azonosítják.

Jelen tanulmány deklarált egy munkafogalmat és annak legfontosabb összetevői kerültek elemzésre: az állami büntetőjog szerepe, a határon átnyúló szervezett bűnözés és a korrupció/korrupcióra való hajlandóság. Mindazonáltal a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények rendszertani helye tisztázottnak tekinthető, egyre nagyobb teret nyerve a környezet elleni bűncselekmények között. Egyes logikai „*nüüanszok*” kikerülésével arra a megnyugtató álláspontra helyezkedhetünk, hogy alapvetően az államok feladata és jogköre meghatározni, pontosan milyen, a vadvilággal valamilyen módon kapcsolódó, arra ható, vagy azt károsító cselekményeket vonnak be a jogi szabályozásba. A nemzetközi jog ezt segítheti, irányt mutat, azonban amíg nem alakul ki egy új, nemzetközi bűncselekményi kategória, az államok szerepe elsődleges marad. Ugyanakkor, a nemzetközi egyezményezhez való csatlakozás után, a részes félnek meg kell valósítania az adott nemzetközi instrumentumból származó kötelezettségét, kötelezettségeit. Így a nemzetközi egyezmények széles körű ratifikációja és hatékony megvalósítása elősegítheti a vadvilág védelmét és a releváns cselekmények visszaszorítását. A korábban említett logikai „*finanszágra*” példa lehet egy olyan cselekmény, amely az állami jog alapján nem számít bűncselekménynek, így nem sorolható a környezet elleni bűncselekmények közé sem. Azonban rendelkezik azokkal a sajátosságokkal, amely a vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények közé „*illeszti*”. Ilyen esetekben nem beszélhetünk bűncselekményről, a rendszertani elhelyezés kissé elbizonytalanodik. Ilyen konkrét eset lehet, ha egy állam a CITES-ből eredő büntetni rendelt szabálysértési alakzatként és nem bűncselekményként szankcionálja – erre az egyezmény egyébként lehetőséget ad. Éppen az előző

⁶¹ CARRINGTON, DAMIAN: *Illegal online sales of endangered wildlife rife in Europe*. The Guardian, 2018. május 23. Elérhető: <https://www.theguardian.com/environment/2018/may/23/illegal-online-sales-of-endangered-wildlife-rife-in-europe> (2020.09.13.).

⁶² Ezek közül mindenképpen meg kell említeni az ICCWC-t (*The International Consortium on Combating Wildlife Crime* A vadvilágot érintő bűncselekmények ellen fellépő nemzetközi konzorcium), amely álláspontjában a vadvilághoz tartozik a teljes flóra és fauna, annak minden egyede és magába foglalja az erdészeti és nem erdészeti használatú fafajokat is. Ezentúl, bűncselekménynek tekintik a *természetes erőforrások védelme, kezelése és használata érdekében hozott nemzeti jogi szabályozás és egyéb rendelkezések megsértésével elkövetett minden tettet*. Bővebben az ICCWC tevékenységéről: <https://cites.org/prog/iccwc.php/Wildlife-Crime> (2020.09.12.).

gondolatmenet alapján tekinthetünk a *wildlife crime* jelenségre olyan „keresztülfekvő” területként,⁶³ amely a jog több ága és területe között ingadozik, az állami jogi szabályozás és az egyes nemzetközi egyezményekben való részesség alapján.

A vadvilággal kapcsolatos büntetendő cselekmények köre a következő legfontosabb kihívások⁶⁴ elé állítja az államokat és különösen azok vám- és végrehajtó szervezetrendszerét. A természeti erőforrások kiaknázása, akár koncessziókon keresztül is, jelentős állami bevételforrást jelent. Egyes fejlődő államok ásványkincsekben, nemesfémekben és természeti erőforrásokban gazdagok, de többek között az illegális bányászat⁶⁵ miatt azok nem az ország fejlesztési programjainak megvalósítására kerülnek felhasználásra. Továbbá, az államok vám- és végrehajtó szerveinek tagjai hajlandók korrupcióra, így a vonatkozó jogi normák nem kerülnek végrehajtásra, kikényszerítésre, ezért a jogellenes kereskedelem tényleges volta is nehezen becsülhető meg. Ugyanakkor a jogellenes kiaknázás és a természeti erőforrások pazarlása lehetetlenné teszi a jövőbeli fejlesztési lehetőségek megvalósítását. A természeti tőke *prudens* felhasználása hozzájárul az államok fejlesztési lehetőségéhez, az úgynevezett természeti és környezeti szolgáltatások pedig fontos bevételforrást jelentenek.⁶⁶ A jelenlegi kihálási rátát nézve a biodiverzitás csökkenése már megállíthatatlannak tűnik, a fajok jelentős része néz szembe a végleges kihálás lehetőségével. A jogellenes cselekmények tényleges mértékének meghatározását nehezíti, hogy a jogszerű kereskedelem ernyője alá bújtatott illegális kereskedelem rejtetten marad.

A jelen tanulmány kereteiben fogalmi elemként kezelt, határon átnyúló szervezett bűnözés további kockázatokkal és negatív hatásokkal bővíti a korábban megállapított kihívásokat. Elsősorban, a szervezett bűnözői csoportok egyéb, az ország biztonságára nézve veszélyes tevékenységek finanszírozására használják fel a vadvilággal kapcsolatos bűncselekményekből nyert hasznot. Több esetben kifejezetten terrorcselekmények finanszírozása érdekében használják fel az így megszerzett pénzügyi eszközöket. Erre a jelenségre mutatott rá az ENSZ Biztonsági Tanácsa, amikor a vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények destabilizáló hatásait vizsgálta a Kongói Demokratikus Köztársaságban.⁶⁷ Más esetben a Biztonsági Tanács határozata egyértelmű kapcsolatot tárt fel a Közép-Afrikai Köztársaság területén aktívan működő *Lord's Resistance Army* és természeti erőforrásokkal, gyémánt- és aranykereskedelemmel, illetve orvvadászattal jövedelmet szerző szervezett bűnözői csoportok között.⁶⁸ A szervezett bűnözői csoportok olyan kialakult hálózatokkal rendelkeznek, amelyek könnyen lehetővé teszik a vadvilágból származó egyedek vagy termékek csempészetét, kontinensek közötti szállítását, hiszen korábban

⁶³ A környezetjoggal kapcsolatosan FARKAS CSAMANGÓ ERIKA használja a „keresztülfekvő jogterület” kifejezést In: *Környezetjogi szabályozások*. SZTE ÁJTK Üzleti Jogi Intézet, Egyetemi Jegyzet, 2017. 15. p.

⁶⁴ A Szerző álláspontjában.

⁶⁵ Az illegális bányászat a környezet elleni bűncselekmények egyik megvalósulási formája. A környezeti bűncselekmények sajátosságai, a korrupció, a szervezett bűnözés, környezetrombolás, destabilizációs hatások jellemzik. Bővebben: DARLINGTON, SHASTA: *Illegal Mining, 'Worse Than at Any Other Time,' Threatens Amazon, Study Finds*. The New York Times, 2018. december 10. Elérhető: <https://www.nytimes.com/2018/12/10/world/americas/amazon-illegal-mining.html> (2020.09.12.).

⁶⁶ Erre mutat rá az ENSZ Környezeti Programjának (UN Environment, UNEP) két releváns határozata is: 1/3-as (UNEP/EA.2/L.15/Rev.1. (2016. május 26.) Illegal trade in wildlife and wildlife products) és a 2/14-es (UNEP/EA.2/Res.14 (2016. augusztus 04.) Illegal trade in wildlife and wildlife products)

⁶⁷ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának S/RES/2198 sz. és S/RES/2262 sz. határozata.

⁶⁸ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának S/RES/2262 sz. határozata.

már ezeket az útvonalakat alkalmazták ember-, drog- vagy fegyverkereskedelemre. Továbbá, egyre gyakoribb az olyan csempészeti tevékenység, amely együtt jár az egyes jogellenes termékek – fegyver, drog – és a vadvilági egyedek, termékek kevert szállításával, szinte lehetetlenné téve az egyes illegális tevékenységek valódi mértékének becslését. A szervezett bűnözői csoportok segítségével olyan orvvadászok pusztítják el az egyedeket, akik sok esetben jobb fegyverekkel és erőforrásokkal rendelkeznek, mint maguk az állami fegyveres rendvédelmi szervek és vadőrök. Különösen a fejlődő államokban halálos áldozatokat követelő tűzharc alakul ki az orvvadászok és az állatokat, természetvédelmi területeket védő rendvédelmi szervek között.

Az elmúlt évtizedben csak nem 800 vadór esett áldozatul az orvvadászok vagy más, kapcsolódó bűncselekmények elleni összecsapás során. 2019 áprilisában 13 vadórt öltek meg feltehetően egy ruandai rebellis csoporthoz tartozó fegyveresek, a Kongói Demokratikus Köztársaságban elhelyezkedő *Viguna* Nemzeti Parkban, amely az afrikai kontinens egyik legrégebben működő természetmegőrzési területe. Bár ebben az esetben nem a vadőrök voltak a közvetlen célpontok, a nemzeti parkoknak fontos bevételi forrást jelentenek és így a turistaútvonalak védelme is kiemelt feladat.⁶⁹ A vadőrök különösen fontos szerepet töltenek be, hiszen legtöbbször a helyi közösségek tagjai csatlakoznak a fegyveres erőkhöz, akik képesek utat találni a lakosokhoz, elősegítve a megőrzéshez kapcsolódó programok sikerét. A 2020-ban kitört koronavírus járvány újabb nehézségeket hozott a természetmegőrzési kísérletekben. Számos állam kénytelen volt korlátozásokat bevezetni egyes akciókban, illetve a közösségek természethez való viszonya, kapcsolata is újra megkérdőjeleződött. Ezeket a problémákat felismerve 2020. július 31-ét a *vadőrök napjának* nyilvánították.⁷⁰

A vadvilággal kapcsolatos bűncselekmények már önmagukban is súlyos kihívást jelentenek a nemzetközi közösségnek, azonban a határon átnyúló szervezett bűnözői csoportok térnyerése további nehézségek elé állítják az államokat, állami rendvédelmi szerveket, nemzetközi szervezeteket és a privát szektort is. A határon átnyúló szervezett bűnözés ellen több nemzetközi szerződés és program került kidolgozásra. Mégis, a szervezett bűnözés nagyban profitál a különböző jogszabályozási hiányokból és a végrehajtási szervezetrendszer nehézségeiből. Erre hívja fel a figyelmet az Európa Tanács által, 2014-ben kiadott nemzetközi szervezett bűnözésről szóló Fehér Könyv is.⁷¹ A vizsgálódás főbb következtetései között szerepel, hogy jelenleg nincsen szükség további egyezményalkotásra a határon átnyúló szervezett bűnözés témájában, elegendő jogi norma áll rendelkezésre. A fő probléma a hiányos végrehajtásban keresendő.⁷² Az európai szintéren további nehézségek adódnak abból, hogy az Európa Tanács keretében elfogadott egyezmény részben aláírásra került az államok részéről, azonban a ratifikáció elmaradt és számos, korábban tett fenntartás idejémműlttá vált az évek során. A nemzetközi szerződésekből eredő

⁶⁹ DR Congo's Virunga National Park hit by 'deadliest' attack Elérhető: <https://www.bbc.com/news/world-africa-52415798> (2020.09.12.).

⁷⁰ Message of CITES Secretary-General Ivonne Higuero for World Ranger Day 2020: On World Ranger Day 2020, let us show our support for those who guard our planet's wildlife and biodiversity. Elérhető: https://cites.org/eng/message_SG_Ivonne_Higuero_WorldRangerDay_31072020 (2020.09.12.).

⁷¹ Az Európa Tanács Fehér Könyve a határon átnyúló szervezett bűnözésről. White Paper on transnational Organised Crime. CDPC (2014) 11 Strasbourg, 2014. május 28.

⁷² White Paper ii. pontok.

kötelezettségek végrehajtása során az államok nagyon eltérő utakat követnek, különösen a büntetőjog és bűnügyi együttműködés területén, amely nagyban megnehezíti az érintett területeken való nemzetközi kooperációt is.⁷³

V. Záró gondolatok

Gerald Durrell-től származik az egyik legszebb és legtalálóbb környezetvédelmi idézet: „*a világ különleges és bonyolult, akárcsak a pók hálója. Ha megérinted egy fonalát, remegése végigfut az összes többi szálon. Mi nemcsak megérintjük a hálót, hanem bele is szakítunk.*”⁷⁴ Napjainkban, mikor csaknem 27 ezer faj szerepel a Természetvédelmi Világszövetség (IUCN) vörös listáján és a fajok tizedét az eltűnés réme fenyegeti, nem lehet elég szigorú természetmegőrzési programokat életbe léptetni. A világ összetett rendszerében nem ismerjük azokat a pontos következményeket, amelyeket a biodiverzitás megálíthatatlan csökkenése, az élőhelypusztítás és a fajok kizsákmányolása eredményeznek. A 2020-as évben ennek a gondolatmenetnek szomorú aktualitást ad, hogy egyes feltételezések szerint a koronavírus elszabadulásához is hozzájárult a biológiai sokféleség csökkenése és a fajpusztítás. Ha ezek a feltevések beigazolódnak, akkor a következő időszakban további negatív következményekkel számolhat az emberiség. Mindenek ellenére sok tekintetben meglepő könnyel szemléljük a minket körülvevő világ pusztulását, beszennyezve legközvetlenebb lakókörnyezetünket is. Az emberiség nagy része még mindig magától értetődőnek tartja, hogy a világ az ember szolgálatában áll. Pedig ennek pont a fordítottja igaz: az ember fontos szerepet tölt be, de ökoszisztéma körforgásában csupán egyetlen kicsiny fogaskerék. A probléma az, hogy az ember képes kivitelezni a legnagyobb környezetmódosítást, így egyetlen alkatrész meghibásodása az egész rendszer működőképességét veszélyezteti. A folytonos környezet- és természetpusztítás egyik szegmense a vadvilág károsítása és kizsákmányolása. A jog és a nemzetközi környezetvédelem szerepe bár vitathatatlan, globális szemléletváltás nélkül a jogszabályozás önmagában nem viszi sikerre a természetmegőrzési erőfeszítéseket.

⁷³ White Paper 18. p.

⁷⁴ Idézet forrása: DURRELL, GERALD: *Catch me a Colobus*. Harper Collins, 1996. 167. p.

ORSOLYA SZIEBIG

THE DEFINITION OF WILDLIFE CRIME IN THE VIEWPOINT
OF INTERNATIONAL PUBLIC LAW

(Summary)

Biodiversity loss is one of the hot spot issues of international conservation efforts. In the last couple of decades, we have experienced an unexpected and unforeseen extinction rate. Wildlife crime or as it is used nowadays, wildlife and forest crime is a core burden in front of the success of conservation efforts. Wildlife crime, more precisely wildlife trade, became the third most profitable illegal activity, just a bit behind narcotics and firearms trafficking. However, the exact definition of wildlife and forest crime is not yet settled neither at international nor at the national level. Almost the whole international community supports the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora. Still, the states have to face the cruel reality of extinction, biodiversity loss and the activity of organised crime groups.

The first part of the article considers the difficulties of Hungarian nomenclature and the possible outcomes of the translation process.

The article's second section is about the definition of wildlife crime. When it comes to the definition of wildlife crime, only the relevant definitory elements can be settled. Firstly, the significance of national criminal law must be emphasised. All the states have the power to decide whether an activity is considered as a criminal act or not. Furthermore, the second element is the role of the organised crime groups, especially transnational form. The cartels are tending to use wildlife crime as an income source, to support other crimes, such as terrorism financing. The relevant international treaty has to be mentioned, the United Nations Convention against Transnational Organised Crime. Although the convention highlights wildlife trade and the protection of endangered species as essential targets in its preamble, it does not list wildlife crime among the explicit penalised activities. Wildlife crime has to be considered as a serious crime to be in the scope of the convention. Lastly, corruption is analysed as a definitory element of wildlife crime, because in many cases, it is indispensable to conduct the illegal activity.

The article considers the new form of wildlife crime, called wildlife cybercrime. In the last couple of decades, we have experienced a technological development that caused the reform of the markets. Online platforms are used to sell and buy wildlife species, wildlife products illegally. Surprisingly, not the dark web, but the surface web is used mostly to carry out the transactions.

The author provides conclusions, and general thoughts about the definition of wildlife crime and the caused jeopardy of such activities.

ZOLTAN VÍG*

Contractual offer under the Vienna Convention: the latest developments in the case-law**

1. Introduction

The United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (hereinafter: the Vienna Convention) represents an enduring element of international sales contracts and related dispute resolution. Owing to its popularity, it has been a defining instrument of international sales contract law for decades. As a consequence, the Vienna Convention built up a large collection of theoretical, dogmatic examinations and analyses, as well as an impressive body of case law and jurisprudence.

However, interpreting the Vienna Convention can still cause issues to civil courts overseeing dispute resolution concerning international sales contracts. Though the drafters of the Vienna Convention aimed for a clear and coherent system and general legal framework, they could not accomplish this due to the different legal solutions in various national legal systems. Therefore, many provisions and aspects of the Convention still construe significant, fertile grounds for scholarly debate. This debate is continuous, always shaped by the evolving international business scene, the current jurisprudence of various courts, and new theoretical approaches to viewing the Vienna Convention.

In this article, we examine one such element of debate, more specifically, the validity of offer and related latest case law. This concept seems simple enough at first, but the question of what constitutes an offer or offers in the parties' dealings with each other is a recurring question in dispute resolution concerning international sales contracts. The issue is further muddled by how differently various national laws might view the concept of an offer, and even if the courts have to interpret it based on the Convention, their domestic legal training will still surely color their perceptions.

As such, this article aims to examine in-depth the question of offers within the context of the Vienna Convention, and how such offers may be construed as valid or invalid. To

* senior lecturer, Faculty of Law, University of Szeged

** This research was supported by the project nr. EFOP-3.6.2-16-2017-00007, titled Aspects on the development of intelligent, sustainable and inclusive society: social, technological, innovation networks in employment and digital economy. The project has been supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund and the budget of Hungary.

do so, we utilize a two-fold approach: theoretical and practical. First, we briefly discuss the general structure, subject and scope of the Convention (alongside a brief mention of the Convention's creation), so as to acquaint the reader with the matter at hand, before moving onto an overview and analysis of the validity of offer in particular. This is followed by a review of various cases originating from national courts, through which we will be able to demonstrate how the abstract principles of the Vienna Convention, with regards to the validity of the offer, are treated in actual practice by practicing judges, arbitrators, and other participants of a dispute.

Finally, based on the above theoretical and practical deliberations, we can establish a conclusion on the subject matter, reflecting on the current legal trends with regards to the validity of offers in the Convention-context, as well as some *de lege ferenda* suggestions.

2. General Overview of the Vienna Convention

In this section, we provide a short overview of the Vienna Convention's history and structure. The Vienna Convention is approximately four decades old, its text having been finalized in 1980, but its origins lie a bit earlier. The primary organization responsible was the UNCITRAL (United Nations Commission on International Trade Law), which created a fourteen-person working group in 1969 to rework an earlier international instrument of sales contracts (the ULIS, or Uniform Law on the International Sale of Goods).¹ The fruits of their labour was a draft of the Convention on the International Sale of Goods, which was approved by the UNCITRAL in 1977, and was later amended with further provisions in 1978. This was ultimately the draft that got finalized and approved.²

After this brief historical overview, we continue with the general structure of the Vienna Convention. In general, there are four different main sections of the Conventions, which are further divided into various chapters. These four main sections are titled the Sphere of Application and General Provisions; Formation of the Contract; Sale of Goods; and ultimately, the Final Provisions.

First of these sections is the Sphere of Application and General Provisions. It is divided into two sub-chapters, one on the Sphere of Application and another on the General Provisions. This section provides provisions on basic questions related to the Convention, including the subject and scope of the Convention. The second main section is called the Formation of the Contract. Compared to the other main sections, this one is not divided into sub-chapters. As the name implies, this is where the Convention discusses the circumstances, conditions and various other factors related to an international sales contract's formation. This is naturally also where our main subject, the regulation of the validity of offer, can be found, but it also deals with other related subjects, like the conclusion of the sales contract, etc. The next main section is titled the Sale of Goods. It

¹ JOHN HONNOLD: *The Uniform Law for the International Sale of Goods: The Hague Convention of 1964*. <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3058&context=lcp> (2020.04.17.) GYULA EÖRSI: *Problems of Unifying Law on the Formation of Contracts, for the International Sale of Goods*. *American Journal of Comparative Law* 1979. 27, 311-12. pp. UNCITRAL: *Thirty-five Years of Uniform Sales Law: Trends and Perspectives*. https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/sales/cisg/35_Years_of_Uniform_Sales_Law-E.pdf (2020.02.21.)

² E. ALLAN FARNSWORTH: *The Vienna Convention: History and Scope*. 1983. 18. p.

comprises of five sub-chapters: general provisions, obligations of the seller, obligations of the buyer, the passing of risk, and the provisions common to the obligations of the seller and the buyer. As these sub-chapter titles indicate, this main section is chiefly about how the international sales contract is executed by the parties, and what obligations each of those parties must adhere to. The fourth, and last main section is called the Final Provisions, which is also not divided into sub-chapters like the second main section. This section mostly relates to various administrative and technical concerns about the Convention's acceptance, signing and implementation.

3. The Validity of Offer

The central subject of our current study lies in Article 14 of the Convention, which defines what constitutes an offer under the Convention: "(1) A proposal for concluding a contract addressed to one or more specific persons constitutes an offer if it is sufficiently definite and indicates the intention of the offeror to be bound in case of acceptance. A proposal is sufficiently definite if it indicates the goods and expressly or implicitly fixes or makes provision for determining the quantity and the price. (2) A proposal other than one addressed to one or more specific persons is to be considered merely as an invitation to make offers, unless the contrary is clearly indicated by the person making the proposal."³

First of all, there should exist the intention by the offeror to be bound in case of acceptance. As each transaction is specific for itself, this intention should be investigated in each of them based on the facts of the transaction. If there is uncertainty, article 8 of the Convention can help, as it says that in determining the intent of a party practices which the parties have established between themselves, usages and any subsequent conduct of the parties should be taken into account.⁴ Once the intention to be bound is established, the next issue is the addressee: one or more specific persons. The Convention in article 14 (2) follows the principle found in most national legislations that public offers are not considered offer, only invitation to make offer. So, the offeree should be specifically named.

The next element of a valid offer is that it should be sufficiently definite. In the second sentence of article 14 (1) the Convention specifies this. The Convention, in effect, reflects on various national contract laws, which roughly categorize the terms of a contract into three main groupings (based on their necessity towards forming the contract): *essentialia negotii* (terms which are fundamental to the contract, and without which the contract would cease having a purpose or meaning), *naturalia negotii* (contractual elements that determine the parties' obligations, by logically originating from the contract itself) and finally, *accidentalialia negotii* (uncommon terms for the given contractual type, but which nevertheless could be part of its provisions).⁵ In our particular case, the Vienna Convention defines the *essential negotii* as the basic elements that must be present in an

³ CISG Article 14.

⁴ JOHN O. HONNOLD: *Uniform Law for International Sales under the 1980 United Nations Convention*. Kluwer Law International. The Hague, 1999. 148. p.

⁵ Predrag Cvetkovic, *The Characteristics of an Offer in CISG and PECL*, *Pace International Law Review* Vol. 14, Issue 1, 2002. 123. p.

offer to be considered “sufficiently definite.” These are usually the nature, quantity, quality and price of the goods, but in the Convention’s case, it only describes the nature of goods as having to be clearly indicated, with two other fundamental elements being treated in broad terms (the offer only needs to either implicitly or expressly address the determination of the quantity and the price). Regarding the nature of goods, the goods themselves should be identified by the parties, however, their specification can be done later. Article 65 states that if the buyer is to specify the form, measurement or other features of the goods and he fails to make such specification, the seller may make the specification in accordance with the requirements of the buyer that may be known to him. However, when discussing the quality of goods, article 35 (2) should be also taken into account, where the Convention determines what does not constitute of appropriate quality of goods (provided the parties haven’t agreed otherwise): “(2) Except where the parties have agreed otherwise, the goods do not conform with the contract unless they: (a) are fit for the purposes for which goods of the same description would ordinarily be used; (b) are fit for any particular purpose expressly or impliedly made known to the seller at the time of the conclusion of the contract, except where the circumstances show that the buyer did not rely, or that it was unreasonable for him to rely, on the seller’s skill and judgement; (c) possess the qualities of goods which the seller has held out to the buyer as a sample or model; (d) are contained or packaged in the manner usual for such goods or, where there is no such manner, in a manner adequate to preserve and protect the goods.”⁶ Regarding the next element, quantity of the goods, under the Vienna Convention it is enough to fix it implicitly. Honnold mentions long term contracts, where the parties often are not able to estimate in advance their needs or outputs.⁷ The final element required is the price of the goods. This is usually specified by the parties, however, it might happen that the parties do not specify it explicitly (e.g. long term contracts, listed prices subject to changed, etc.). Here, article 55 can help, stating that if there is a valid contract without determining the price, the parties are considered to have impliedly made reference to the price generally charged at the time of the conclusion of the contract for such goods sold under comparable circumstances in the trade concerned. However, article 14 does not refer to article 55. Therefore, in such cases the buyer might refer to article 14 (1) and plead that there was no valid contract as one of the required elements, the price, was not present (especially, if the parties did not intended to leave open the price term). And if there was no valid contract, the court may rule that there is no resort to the application of article 55. Another option is that the court may look at article 55 as gap filler in case there is no price fixing in the offer (even if no price term is provided).⁸ This latter might be reasonable, if the parties perform as if there was a contract.⁹

⁶ CISG Article 35(2).

⁷ JOHN O. HONNOLD: *Uniform Law for International Sales under the 1980 United Nations Convention*. Kluwer Law International. The Hague, 1999. 149. p.

⁸ LARRY A. DIMATTEO: *Critical Issues in the Formation of Contracts Under the CISG*. *Belgrade Law Review*, Year LIX/3 (2011). 72. p.

⁹ Some authors suggest that for the resolution of this problem, we should look into legislative history of article 55, according to which the scope of the article is restricted to agreements that were valid under the applicable law, that is to say, domestic law applicable under rules of private international law. See: JOHN O. HONNOLD: *Uniform Law for International Sales under the 1980 United Nations Convention*. Kluwer Law International.

Despite the critical importance of clarifying what is a valid offer, the Vienna Convention uses a somewhat lax and broad language, only specifying that the kind of goods should be included in the proposal expressly. However, national regulations typically have a more cohesive, fixed concept of an offer, usually including price, quantity and even quality as fundamental aspects of a valid offer in a sales contract. After all, it logically follows that one cannot accept an offer which does not have all the contract's fundamental parts in place. This could lead to confusion and unclear intent between the parties, since they would need to specify these important, unavoidable details immediately. Of course, the Convention's refusal to be more explicit is understandable on some level, as indicated by the tumultuous history of trying to regulate international sales contracts taking into consideration expectations of several nations, but on the other hand, it could lead to issues. If the price and quantity is only involved in an implicit manner in the offer, how could the other party make a reasonable acceptance of the offer? It implies a mutual, unstated understanding, which might not be present, or it might just not be synchronous between the parties. Hence, the next step is to analyze some of the most recent cases on article 14.

4. Case law

In this section, we examine a number of recent cases from different jurisdictions. These have been selected based on three factors: their availability to researchers, their recentness in time, and their connection to Article 14 of the Vienna Convention, and especially the validity of offer within the meaning of the Convention. This is by no means an exhaustive analysis, but it easily serves the purpose of displaying the current trends regarding Article 14. We move through these cases in a chronological order, starting from the oldest to the most recent.

We begin with a Dutch case, *C/10/493214 / HA ZA 16-76*.¹⁰ This case concerned a Dutch seller (the defendant), and a Norwegian buyer (the plaintiff). The case was presided over by the District Court (Rechtbank) of Rotterdam, which reached a decision on April 19, 2017. The goods that served as the object of the international sales contract were food supplements. In particular, the parties were involved in the manufacture and trade of protein products. The Norwegian buyer originally contacted the Dutch seller to acquire 10-15 tons of protein to fill out a gap in production. This led to a series of e-mail exchanges between the two parties, with the buyer changing the requested amount to five tons due to local Norwegian production speeding up considerably. The buyer paid for these five tons, but it was not delivered to him. However, at this point, the seller already ordered 15 tons of protein. In addition, what caused consternation between the parties was that the buyer lost interest even in the 5 tons of protein due to changing market circumstances. The buyer devised the solution: have the seller buy back the already bought protein instead of buying a new batch. The proposal also included an element that the payment would be due when supplies would be partially used or when a deadline passed. However, afterwards,

The Hague, 1999. 355. p. PETER SCHLECHTRIEM: *Uniform Sales Law - The UN-Convention on Contracts for the International Sale of Goods*. Manz. Vienna, 1986. 51. p

¹⁰ Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/netherlands-april-19-2017-rechtbank-district-court>.

communication broke down between parties for months, and the seller didn't transfer the money as in the offer's deadline and also used the protein supply in question. This led the buyer trying to extract the payment from the seller, which in turn led to court case. From our perspective a central aspect of the dispute was the formation of the contract, specifically whether the buy-back proposal made by the buyer constitutes a valid offer under the Vienna Convention. The cruciality of the matter arose from the seller attempting to allege that no such contract came into existence. Thus, the District Court had to examine two elements: whether the offer was sufficiently definite and made with the intention of the offeror being bound by it; and whether the offer was accepted with regards to the Convention's rules. The District Court noted that proposal was addressed to one or more specific persons, it was sufficiently definite, and it shows the will of the Norwegian buyer to be bound by the offer should it be accepted. The District Court explained that it was sufficiently definite, as it specified the goods, with the quantity and price explicitly determined. Furthermore, it also stipulated sufficiently clearly that the purchase price must be paid when part of the supply is used, and in any case, before the end of 2012 (the offer being sent in early November 2012). As for acceptance of the offer, the message sent by the seller's employee seven days later indicated a clear assent to the offer in the District Court's view, since it included phrases such as "we'll take the protein for that price, it is a good deal indeed". Furthermore, due to previous contact and business relationship, the buyer was entitled to believe this to be a communication with a reasonable person of equal capacity (based on Article 8 of the Convention), and thus considering the offer accepted. With both elements (offer and acceptance) being present according to the Convention's rules, the District Court determined the contract to exist. Besides the formation of the contract element, the District Court also had to address matters related to issues excluded from the scope of the Convention (as the buyer attempted execution on the seller at a later stage of their pre-judicial dispute, among other issues), matters related to the time for payment (Article 58 of the Convention) and payment due without request (Article 59 of the Convention).

Our second case is an Austrian one (*8 Ob 104/16*),¹¹ which concerned an Italian seller (the defendant) and an Austrian buyer (the plaintiff). The case was presided over by Handelsgericht of Vienna in the first instance, and the Oberlandesgericht of Vienna in the second instance, with the final judgement being delivered by the Supreme Court of Austria (Oberster Gerichtshof) on June 29, 2017. The goods that served as the object of the sales contract were knitwear. In particular, the Italian seller was a knitwear manufacturer that has been supplying the Austrian seller, who operates clothing stores in Austria, with knitwear since 2008. Their dispute centered around how the buyer's general terms and conditions contained provisions for deductions for late deliveries (which was undisputed by the seller), quality defects (these were disputed by the seller), which the buyer tried to extract from the seller, leading to the case going to court. The court of first instance acknowledged the deductions based on the general terms and conditions, while the court of second instance only did so partially. From our perspective, the important aspect of the dispute is the question of whether the general terms and conditions became part of the contract or not. In the present case, the general terms and conditions were

¹¹ Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/austria-june-29-2017-oberster-gerichtshof-supreme-court>.

mentioned as part of the offer, but they were not discussed in detail, nor submitted to the seller in writing. The Austrian Supreme Court relied on a twofold reasoning to answer this: first, it invoked earlier German jurisprudence on the subject, by noting that it has been generally recognized that terms and conditions are only included in the contract if the text has been sent to the other party or had been made otherwise accessible or “making available.” The Supreme Court also stressed the importance of acknowledging the legal practice of other contracting state courts, in order to advance the Convention’s harmonious interpretation. Afterwards, the Supreme Court focused on examining whether given the circumstances of the parties’ legal relationship, was the buyer’s general terms and conditions made available to the seller as part of the contract. It noted that if one party of the contract wants to contract with the other only under conditions that differ in considerable parts from disposable rules, then it is also up to said party to name these conditions specifically and in a way that enables the other party to immediately know their content. The Supreme Court argued that only making such passing references is contrary to the good faith principle of Article 7 of the CISG, since it leaves the other party in an unknown area, and forces them to make specific requests in order to clarify the actual terms and conditions of the contract. It also noted that empty references to general terms and conditions are inutile, because these are not standardized and thus do not innately convey any substantive information to the other party. Not only that, since general terms and conditions can be changed at any time, the other party would have to frequently inquire about the current status of the general terms and conditions during the business relationship, just in order to discover these “hidden provisions” of the contract. The Supreme Court determined that this is contrary to the requirement of sufficient disclosure originating from Article 19 (1) and (3) of the Convention. The Supreme Court also argued that in this particular case, a counter-offer bearing an inclusion of the general terms and conditions carries such implications regarding the contract wholesale, that an “empty reference” is simply not sufficient. Besides these critical issues related to contract formation, offers and counter-offers, as well as general terms and conditions, the Supreme Court also discussed the cost for the extra-judicial pursuit of Convention claims and the costs for debt collection agency as part of the claim for damages under Article 74 of the Convention.

The next case at hand, with a somewhat similar legal issue, is a German case, numbered *419 HKO 57/15*.¹² It concerned a dispute between a United States seller (the defendant) and a German buyer (the plaintiff). It was presided over by the Hamburg Regional Court (Landgericht), which reached a decision on July 17, 2017. The goods serving as the object of the sales contract were rotary compound liners. The German buyer was a mechanical engineering company that manufactures systems with which cans and parts for them are produced. The United States seller produced rotary compound liners, an essential element in the production lines for manufacturing cans. The buyer purchased in 2013 two such rotary compound liners from the seller. The circumstances are as follows: the seller made an initial offer which was not accepted within the mandated sixty days, and instead, the buyer made a counter-offer that differed from the seller’s offer in delivery location, certification and payment terms. It also included a (internet homepage) reference to the general terms and conditions of the buyer. This was accepted by the seller.

¹² Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/germany-july-17-2017-landgericht-regional-court>.

However, after the rotary compound liners were found to be allegedly defective by the buyer, the case went to court. The main issue of the case was whether the parties agreed on a choice of forum clause in favor of the Hamburg court, as the aforementioned general terms and conditions of the buyer contained one such clause. This was problematic mostly because it was questionable that the buyer made his standard terms available to the seller in a sufficient manner (since they only referred to a webpage in the offer). The Regional Court had to interpret the Convention rules on contract formation to answer this dilemma. Using Articles 8, 14 and 18 of the Convention, as well as case law, the Regional Court held that a reference of such small magnitude to the buyer's homepage in the offer could not constitute a sufficiently strong element of the contract, especially since the declaration that included the reference to the webpage was made by letter, not even via internet. The Regional Court noted that it is the responsibility of the general terms and conditions' owner to provide its contents to the other party, and it is not the other party's obligation to seek it out on their own. As a result, the Regional Court denied jurisdiction to the court designated by the buyer's general terms and conditions, and also dismissed the notion that the general terms and conditions constituted an element of the offer.

And now we can turn our attention to our next case, *Meduri Farms, Inc. v. DutchTecSource B.V.*¹³ This United States case involved a Dutch seller (the defendant), and a United States buyer (the plaintiff). The dispute was overseen by the District Court of Oregon, which ruled on it on December 5, 2017. The goods that were the object of the contract were a customized system for processing blueberries. Over the course of mainly e-mail based negotiations between the parties, DutchTecSource (the seller) sold one blueberry processing system to Meduri Farms (the buyer). However, the parties had dispute regarding the price, as well as the quality of the goods. After having paid 90% of the system's price, Meduri Farms requested that DutchTecSource remove it, pay back the purchase price and also pay for further damages, as they claimed the system never worked as advertised in the first place. This led to the dispute going before court, as DutchTecSource simultaneously attempted to initiate arbitration against Meduri Farms. Besides other issues, the District Court had to determine the applicable law regarding contract formation, specifically regarding if one of the documents involved in the business dealings of the parties could be considered the offer and acceptance of the offer. There was some disagreement between the parties, with DutchTecSource arguing for Oregon state law, while Meduri Farms believed that the Convention was applicable to the dispute in this regard. However, the District Court observed that as both parties are merchants, and the dispute concerns the international sale of goods, both under the Convention and the Oregon Uniform Commercial Code, the offer (and the contract by extension) need only possess a few essential terms. Thus, this distinction was ruled ephemeral by the District Court. Nevertheless, in further discussion regarding contract formation, the District Court referred to both the Oregon Uniform Commercial Code and the Convention for its reasoning in a parallel system. The validity of offer subject came up because Meduri Farms claimed to have considered and accepted a specific document during the parties' negotiations as the offer. DutchTecSource disputed this, arguing that the acceptance of the offer must have

¹³ Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/united-states-december-5-2017-district-court-meduri-farms-inc-v-dutchtecsource-bv>.

necessarily incorporated related documents and messages between the parties, as said document alone was not sufficient in its view to stand as an offer on its own. The District Court disagreed with this assertion, referring to Article 14 (1) of the Convention (and also parallel Oregon Uniform Commercial Code provisions). It determined that the document (the one that Meduri Farms claimed as the offer in its entirety) meets all the criteria of the article, as it “indicates the goods being sold (listing them all in a manner that the parties understood, as merchants in the industry who had been negotiating this deal for months), the quantity and the price.” It also noted that as per Article 18 (1) of the Convention, accepting an offer only requires a statement made or other conduct indicating assent. Thus, the District Court ruled the specific document is the basis of a valid contract between the parties. DutchTecSource attempted to argue that Meduir Farms were unable to understand the goods in question without also incorporating another document into the theoretical offer, but this was rejected by the District Court, noting that while such documents don’t have to be part of the final agreement between the parties, they could still be considered as communication tools for the parties before the agreement is reached. But that does not mean they are incorporated into the final offer. After addressing several supplementary questions, the District Court enjoined DutchTecSource from proceeding with arbitration against Meduri Farms, and kept further proceedings at the court.

The next case chronologically is *New Organics Inc. v. Kremer Zaden B.V. and Grupo Lunamax S.L.*¹⁴ This Dutch case involved a United States seller (the plaintiff), and Spanish and Dutch buyers (defendants). The dispute was presided over by the Noord-Nederland District Court (Rechtbank), which decided on the case on March 13, 2019. The subject of the international sales contract were chia seeds. These (high quality organic) chia seeds were originally produced in Latin America and were to be sold on the United States market. However, demand turned out to be lower than expected, so New Organics (the United States seller and plaintiff in the dispute) eventually decided to export the goods to the European Union. As part of this effort, the corporation contacted a Colombian corporation first, and through them, engaged in an increasingly complicated effort to bring the chia seeds to Europe (and repackage them) through a series of e-mails between different parties. This culminated into a dispute over the ownership of the chia seeds, with Lunamax (one of the primary corporations involved on the European side) attempting to order Kremer Zaden (the Dutch corporation responsible for mixing and repackaging the chia seeds) to hold the seeds in storage, contrary to New Organics who wanted Kremer Zaden to release them. In this context, the parties strongly disputed about whether Lunamax bought the seeds from New Organics, or whether they are just facilitating its import and hold it in consignment through Kremer Zaden. The District Court first ruled that the Vienna Convention is applicable to the case and its principles are thus necessary to determine whether a sales contract existed between the parties. Then it relied on Article 14 (1)’s definition of a sales offer (sufficiently definite and demonstrates offeror’s intention to be bound) for determining this. It examined the various e-mails and invoices exchanged between Lunamax and New Organics, and found that in none of those can an offer be found that is sufficiently definite or demonstrates offeror’s intention to be bound, and even more so, the New Organics’ e-mails and invoices

¹⁴ Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/netherlands-march-13-2019-rechtbank-district-court-new-organics-inc-v-kremer-zaden-bv-and>.

explicitly support the consignment contract reading, while Lunamax failed to supply appropriate proof of its claims of a sales contract. As a consequence, the District Court ordered Lunamax to cease pretending to be the chia seeds' owner, while Kremer Zaden was instructed to release the chia seeds owned by New Organics.

The penultimate case to be examined is *Hellenic Petroleum LLC v. Elbow River Marketing Ltd.*¹⁵ This case was judged by the United States District Court Eastern District of California, with a decision reached on November 18, 2019. The parties involved in the case were a U.S. corporation, whose principal place of business was in Florida (the aforementioned Hellenic Petroleum LLC), and a Canadian corporation based out of Alberta (Elbow River Marketing LTD). These two parties agreed on a sales contract (with the goods in question being propane) orally in October 2018. Hellenic Petroleum was the buyer, while Elbow River Marketing acted as the seller. Over the course of the contract's execution, the seller delivered propane 2.2 million USD in value, which was allegedly contrary to the oral agreement between the parties, which specified (as claimed by the plaintiff, Hellenic Petroleum) propane no more than one million USD in value. This final oral agreement followed several written correspondence and agreements between the parties. The greater quantity of propane led to litigation between the parties. After resolving some initial dispute over jurisdiction (Elbow River Marketing attempted to argue that an Albertan court had exclusive jurisdiction over the case), the District Court determined that the Vienna Convention is applicable to the present case, based on the fact that the dispute concerned a sales contract of goods that was also international in character (being conducted between two corporations from different Contracting States). Hence, due to the specific issue at hand (an oral contract), the Court had to examine the contract's formation within the context of the Convention, and thus also dealt with the question of offer. In this particular context, the question of whether the value of goods (no more than one million USD) consisted an *essentialia negotii* of the offer became relevant, with the plaintiff trying to argue that it was the case (thus by extension, the fundamental breach of contract by the defendant would become unavoidable). By contrast, the defendant alleged that there was no oral contract, it was an amendment of the earlier written agreements between the parties. The District Court opted to interpret the relevant Convention article (Article 14), quoting the following passage: "a proposal for concluding a contract addressed to one or more specific persons constitutes an offer if it is sufficiently definite and indicates the intention of the offeror to be bound in case of acceptance."¹⁶ The District Court determined that the plaintiff failed to prove that its offer was sufficiently definite, and thus by extension, the plaintiff could not prove that the clause that the propane should be valued at no more than one million USD was an essential element of the contract. Besides Article 14, the District Court also addressed supplementary questions regarding the offer by quoting Article 15(1) and Article 18(1)-(2). To wit, "an offer becomes effective when it reaches the offeree"¹⁷, "a statement made by or other conduct of the offeree indicating assent to an offer is an acceptance. Silence or inactivity does not in itself

¹⁵ Case available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/united-states-november-18-2019-district-court-hellenic-petroleum-llc-v-elbow-river>.

¹⁶ CISG Article 14(1).

¹⁷ CISG Article 15(1).

amount to acceptance”¹⁸, and “an acceptance of an offer becomes effective at the moment the indication of assent reaches the offeror.”¹⁹ Based on these, the District Court decided that not only the supposedly new offer itself was insufficiently definitive, it did not seem like the oral discussion between the parties actually led to the formation of a new contract, instead deeming it an amendment of the original written agreements, thus excluding the propane clause from the essential elements of the contract. Interestingly, the District Court also raised the notion of consideration to determine that the contract did not properly form. This is a common law principle, by which the existence of a contract between the parties is proved by the parties performing a mutual exchange of value (to simplify the concept).²⁰ However, this is naturally excluded as concept from the Convention, which the District Court also acknowledged. Nevertheless, the District Court referenced an earlier case²¹ by quoting the following: “[b]ecause caselaw interpreting the CISG is relatively sparse, [courts are generally] authorized to interpret it in accordance with its general principles, ‘with a view towards the need to promote uniformity in its application and the observance of good faith in international trade.’”²² This led to the District Court deciding that on the grounds of general principles, that is viable to apply the relevant provisions of the Uniform Commercial Code with regards to examining consideration. Here too, the plaintiff failed to show proper consideration for the limitation on the propane delivery.

One of the newest cases related to the subject of offers within the Convention’s meaning, is the *SK Energy Europe Ltd v. Trefoil Trading B.V.* case²³. This case concerned a sales contract of bunker oil, between a British seller (the plaintiff) and a Dutch buyer (the defendant). The dispute was overseen by the District Court (Rechtbank) of Rotterdam, and was decided on December 11, 2019. This case presented an interesting dilemma: it became a question whether the “General Conditions of the Dutch Association of Independent Bunker Suppliers” (NOVE) of the seller was part of the offer and thus the contract formation. However, said NOVE general terms and conditions explicitly excluded the application of the Vienna Convention. To resolve this dilemma, the District Court went back to earlier Dutch case law, and stated that although the Convention did not apply to the dispute due to the exclusion by the NOVE general terms and conditions, the matter on whether to include said general terms and conditions in were to be evaluated based on the relevant principles and provisions of the Convention (contract formation, and specifically offer and acceptance). This led to the District Court using Article 14, for example, to determine whether the general terms and conditions themselves were included within the offer as per the Convention’s meaning, even though the Convention itself did not apply to the dispute due to the existence of said clause in the general terms and conditions.

¹⁸ CISG Article 18(1).

¹⁹ CISG Article 18(2).

²⁰ See: MCKENDRICK E.: *Consideration and Form*. In: *Contract Law*. Macmillan Law Masters. Palgrave, London, (1997), 68. p.

²¹ *Hanwha Corp. v. Cedar Petrochemicals, Inc.*, 760 F. Supp. 2d 426, 430 (S.D.N.Y. 2011).

²² *Id.*

²³ Available at: <https://www.iicl.law.pace.edu/cisg/case/netherlands-december-11-2019-rechtbank-district-court-sk-energy-europe-ltd-v-trefoil>.

5. Conclusion

Based on the research related to the writing of this study, we can say that the issue of the validity of contract is not the most litigated. However, some observations can still be made based on the case law processed. First of all, as we discussed earlier, and as shown by a few cases, the Vienna Convention is relatively flexible when it comes to the obligatory elements for a valid offer. The Convention only demands that the offeror specify what kind of goods the offer concerns, issues like quantity and price can be included either expressively, or implicitly. It is ultimately the latter element that causes difficulties, as it potentially makes the “sufficiently definitive” concept just a touch too broad, and perhaps disproportionally increases the propensity for autonomous judicial interpretation, which in turn could lead to uncertainty. Here should be mentioned the strange relationship between article 14 and 55, in the sense that the former does not refer to the latter. Requirement of a written contract would definitely help legal uncertainty. There are provisions in the Convention that counteract this uncertainty, such as the stated intent for the Convention’s articles to be uniformly applied and interpreted by various courts, which as we can see from the case law, is occasionally referenced by a court. Another is article 8 which requires court to give due consideration to practices which the parties have established between themselves, or applicable usages. Another issue, as we already touched upon earlier, is that quality is not included as an essential element of the offer, however, the Convention has an article that otherwise deals with the quality of goods.

Issues might also arise from general terms and conditions. As we have seen several times in the presented case law, the placement of general terms and conditions within the offer is often met with confusion by the parties. Due to their extreme prevalence, and ubiquitous nature, they have become common elements of sales contracts between merchants, yet their application within the meaning of the Convention is poorly understood. Time and time again, courts have to make a ruling on general terms and conditions within offers, either relying on a textual reading of the Convention, or case law. Of course, this could be argued to be a self-correcting problem in the end, but the opportunity cost of judges spending time deciding on these matters, and parties arguing over them in the judicial process, does lead to a certain degree of inefficiency. In general, it would be likely advisable to somehow amend the Convention with an explicit ruling on how general terms and conditions should be handled.²⁴

Of course, there are reasons for this broadness. From a negotiating perspective, making the Convention looser in certain ways could have helped with getting more states to sign it. An international instrument with too much specificity risks not only becoming too detached and different from national laws, it also risks becoming unappealing in the eyes of the governments who decide over signing the instrument or rejecting it. There is also a practical aspect to this from a legal perspective, making it easier to fit the Convention to national law.

And on the matter of practicality from a different perspective, when it comes to merchant activities, sale of goods often requires a looser framework than traditional civil law, due to the “different level” these sophisticated actors supposedly operate on. Especially with

²⁴ The CISG Advisory Council has dealt with the issue of general terms in its opinion no 13, [http://www.cisgac.com/cisgac-opinion-no13/\(2020.06.12\)](http://www.cisgac.com/cisgac-opinion-no13/(2020.06.12)).

regards to United States case law, we could observe this in play, with certain domestic regulations, such as the Oregon Uniform Commercial Code, being virtually identical to the Convention when it comes to the criteria of a valid offer in the context of international sale between merchants. In the context of international sales activities, it is perhaps not absolutely necessary for the parties to agree upon every detail with great exactness, and given the hectic nature of the world economy, perhaps it is often not even advantageous or efficient to expend a great deal of time on crafting an offer with overly concrete details. After all, as we have seen in the protein-related case, for example, market circumstances can change very quickly. Mandating that each fundamental aspect of the contract is to be fixed in the offer, could cost a great deal of flexibility for these merchants.

On the other hand, such flexibility has its cost. As we have seen from these newer cases, disputes over the formation of the contract, and specifically what constitutes an offer, is a never-ending staple of Convention-related case law. Due to the very broadness of the Convention, especially with regards to “sufficiently definite”, this seems unavoidable. Therefore, it might be advisable to reconsider our stance on the matter, in the interests of litigation efficiency. As already noted, being too concrete itself might have downsides. Thus, the key could be perhaps to find a balanced approach. Introduce quality as a necessary element, for example. By only a small change like that, we could bring some perhaps needed clarity to the concept, without compromising the positive aspects of its flexibility. However, removing the implicit option is more problematic. It would be tempting to solve the issue by only allowing offers that explicitly define their price, quantity (and with the other suggestion, quality), but it would not reflect well on real business practices, where especially between long-term business partners, a degree of implicit understanding is usually inherent. Thus, the best option is possibly to keep this phrase inside the Convention, even if it causes issues from time-to-time in disputes.

In conclusion, despite its long history, we can see how the Convention still sparks debate and uncertainty, as clearly displayed by its case law. The validity of offers in itself is certainly a topic that elicits and will continue to elicit some jurisprudence.

VÍG ZOLTÁN

SZERZŐDÉSES AJÁNLAT A BÉCSI VÉTELI EGYEZMÉNYBEN:
AZ ESETJOG LEGÚJABB FEJLEMÉNYEI

(Összefoglalás)

A Bécsi Egyezmény megalkotóinak eredetileg egy logikus és egységes jogi keret megalkotása volt a célja, azonban ezt politikai okok miatt nem sikerült minden tekintetben megvalósítani. Az egyes rendelkezéseknél nagyon nehéz volt megtalálni azt a közös nevezőt a különböző jogi megoldások között, amely minden tagország számára elfogadható. Ennek köszönhetően, a mai napig nagyon sok vita van az egyes rendelkezések értelmezésével kapcsolatban.

A tanulmányban egy ilyen kérdést vizsgálunk meg a legújabb esetjog tükrében, azaz az ajánlat érvényességét. Habár első ránézésre egyszerűnek tűnik, mégis a nemzetközi adásvétel kapcsán újra és újra felmerülő viták tárgya. Ebben az is közrejátszik, hogy az egyes nemzeti bíróságok sokszor különbözőképpen értelmezik a Bécsi Egyezmény rendelkezéseit, attól függően, hogy a bírák milyen jogrendszerben szocializálódtak.